ISSN 0235—7771

AKADEEMIA

29. AASTAKÄIK 2017 NUMBER 11

Eesti välispoliitika algus, 1990–1991 . . . . . Kaarel Piirimäe
Ei sõnagi Tiibetist . . . . . Toomas Kiho
Poliitiline manipuleerimine ja keelefilosoofia . . . . Jennifer Saul
Kolm surma: Mozart, Goethe, Hedda Gabler . . Linnar Priimägi
Tillukesest aatomist tuumapommini . . . . . Taivo Liiva
Luulet . . . . . Maarja Pärtna
Eesti rahvarohtudena kasutatud kemikaalid . . . . . Arvi Liiva
Kuhu lähed, juhtimisteadus? . . . . . Mait Rungi
Demonstratiivid . . . . . David Kaplan
Arvustus . . . . . Janika Kronberg

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Alar Karis, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Piret Kuusk, Marju Lepajõe, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Peeter Olesk, Jaan Ross, Hando Runnel, Tarmo Soomere, Jaan Sootak, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja . . Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalia Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora / *socialia* . . . Mart Orav – mart.orav@akad.ee
naturalia . . . . Kalle Hein – kalle.hein@akad.ee
keeletoimetaja . Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor . . . Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee

Toimetuse aadress:
Ülikooli 21, 51007 Tartu, Eesti

Telefonid: 7423146, 7423050

E-post: akadeemia@akad.ee

Ilmavõrgus: www.akad.ee
www.facebook.com/AjakiriAkadeemia/

© AKADEEMIA 2017
Trükk: AS Pakett.
Trükiarv: 1570.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

29. AASTAKÄIK 2017 NUMBER 11 (344)

"Balti kriis" ja Eesti välispoliitika algus, 1990–1991. II
Kaarel Piirimäe 1923

Ei sõnagi Tiibetist
Toomas Kiho..... 1953

Koeraviled, poliitiline manipuleerimine ja keelefilosoofia
Jennifer Saul..... 1955
Tõlkinud Riin Kõiv

Kolm surma: Mozart, Goethe, Hedda Gabler
Linnar Priimägi 1996

Tillukesest aatomist tuumapommini. I
Taivo Liiva..... 2015

Luulet
Maarja Pärtna 2036

Eesti rahvarohtudena kasutatud kemikaalid:
Rudolf Wallneri rahvarohtude sõnastiku põhjal
Arvi Liiva 2040

Kuhu lähed, juhtimisteadus?
Mait Rungi..... 2053

Arvustus: Talendid koju ehk välismaalt eesti trükiseid otsimas. *Eesti raamat välismaal 1944–2010 = Estonian Books Abroad 1944–2010 = Das Estnische Buch im Ausland 1944–2010: Bibliograafia.* Koostanud Anne Valmas, registrid: Aita Kraut, Juta Laasma, Eve Siirman, toimetanud Anne Ainz. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2017.

Janika Kronberg 2070

Abstracts

..... 2082

Demonstratiivid: Essee demonstratiivide ja teiste indeksikaalide semantikast, loogikast, metafüüsikast ning epistemoloogiast. III

David Kaplan 2091
Tõlkinud Anto Unt

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine
TASUTA: www.kultuurileht.ee

Illustratsioonid lk 1952, 1995, 2014, 2069, 2112:

LOIT JÕEKALDA (1951) on lõpetanud Eesti Kunstiakadeemia (Eesti Riikliku Kunstiinstituudi) foto ja graafika erialal 1986. aastal; Tallinna Joonistustriennaali kuraator ja vabakutseline kunstnik

"BALTI KRIIS" JA EESTI VÄLISPOLIITIKA ALGUS, 1990–1991. II

Kaarel Piirimäe

Artikli esimeses osas tutvustasin käsitluse eesmärke, kasutatud allikaid ning probleemi ajaloolist tausta. Põhiprobleemina sõnastasin järgmised küsimused: millistelt riikidelt otsis taastärkav Eesti diplomaatia tuge oma poliitilisele eesmärgile taastada riigi iseseisvus? Millised riigid aitasid kõige mõjusamalt iseseisvuse saavutamisele kaasa?

Muu hulgas selgus, et veel 1991. aasta alul ja keskpaigaski oli raske ette näha, kuhu Balti riikide püüdlused ning Nõukogude Liidu lagunemiskriis välja võivad viia. Optimistlikumadki inimesed ei julgenud ennustada, et lahendus saabub juba sama aasta augustis, pessimistlikumad kartsid Balti kriisi külmutamist, nagu see Transnistrias ja Abhaasias tõepoolest juhtus. Välistada ei saanud tagurlike jõudude tugevnemist Moskvas ja demokraatlike liikumiste mahasurumist jõuga.

Hästi informeeritud NATO liikmesriigi Taani ennustuste järgi 1991. aasta juulis ja augustis oli Balti riikide tulevik esialgu tume. Taani Välisministeerium oletas, et keskvõim ja üheksa Nõukogude liiduvabariiki sõlmivad uue liidulepingu, millega Balti riigid ei ühine. Sellest nende olukord aga ei paranevat, vaid pigem halvenevat, sest vanast liidust neil väljuda ei lubata. Majanduse prognoos oli äärmiselt pessimistlik: ebakindla tuleviku õigusli-

---

Artikli esimene osa ilmus *Akadeemia* 2016. aasta 8. numbris (lk 1331–1365).

kus ebamäärasuses jäävad kaubandussuhted välisriikidega ning turumajandusreformid kiratsema ning Balti riigid vajavad ulatuslikku välisabi. Vägivalda ei saanud samuti välistada (Gronbjerg 2017: 31, tsit. Taani Välisministeeriumi 7. juuli ja 13. augusti 1991. a memosid). Positiivsem oli, et Taani Välisministeerium oli juba 4. veebruaril 1991 välisminister Uffe Ellemann-Jenseni heakskiidul jõudnud järeldusele, et "Gorbatšovi ajastu" on lõppenud. Nõukogude Liitu ootas majanduskrahh, rahvuskonfliktid, repressioonid, lagunemine ja kaos. Seega oli Taani valitsus jõudnud arusaamale, et valida ei tule enam Balti iseseisvuse ja Gorbatšovi vahel. Balti riike tuli toetada hoolimata Moskva keskvõimust; seda enam, et see toetus oli Taanile, keda kui Euroopa Ühenduse liiget oli Nõukogude Liidul raske karistada, peaaegu täiesti riskivaba (samas). Riskid jäid Balti riikide enda kanda (Trapans 1994, tsit. Gronbjerg 2017: 33).

Artikli esimeses osas tutvustasin ka Eesti välispoliitika põhikontseptsiooni 1990. aasta kevadest kuni aasta lõpuni, milleks oli liitumine CSCE-protsessiga ehk püüd osa võtta Euroopa Julgeoleku ja Koostöö jätkukonverentsidest ning kohtumistest. Eesti delegatsiooni lubamine CSCE ametlikele üritustele oleks ühtlasi toonud kaasa Eesti tunnustamise suveräänse riigina. Samal ajal jätkus CSCE-protsessi piires diplomaatiline suhtlemine eri riikidega, sest nagu Lennart Meri tunnistas, sõltus Eesti naasmine rahvusvahelisele areenile, sealhulgas CSCEsse, ikkagi üksikute riikide otsustest. Seejuures tuli arvestada, et CSCE tegevus rajanes konsensuse põhimõttel, andes Moskvale vetoõiguse kõiges Balti küsimust puudutavas. 1991. aasta kevadel nimetas Meri CSCEd valjuhääldiks, mis teeb laiemale maailmale kuuldavaks Balti riikide ja Moskva dialoogi. Selleks ajaks ei olnud Tallinnas enam usku, et CSCE suudab Balti kriisi lahendamises võtmerolli mängida ning organisatsiooni püüti kasutada platvormina propaganda ja avaliku diplomaatia teostamiseks.

Ühtlasi vaatlesin eelmises osas põgusalt välissuhtlust Eesti NSV lõpuajal, peamiselt aastatel 1988–1990, mil ENSV Ministrite Nõukogu esimeheks oli Indrek Toome. Ka käesolevas osas heidetakse veel kord pilk ENSV välissuhtlusele, mida mõjutasid perestroika ja eelkõige "uus mõtlemine" Nõukogude vä-

lispoliitikas. ENSV nomenklatuuri ja aparaaditöötajate tegevust Eesti avamisel muule maailmale ei tohi alahinnata (vrd Ruutsoo 2010).

REGIONAALSED KONTSEPTSIOONID

Siinses artiklis uuritakse teatavas mõttes orientatsiooniotsinguid Eesti iseseisva välispoliitika taastamise ajal 1980. aastate lõpul ja 1990. aastate alul. "Orientatsioon" on olnud oluline mõiste Eesti välispoliitika ajaloo uurimises (Medijainen 1996; Ilmjärv 2010a, 2010b, 2015; ja isegi 16. sajandi kontekstis, vt Adamson 2006). Eero Medijainen on aastaid tagasi (1996: 454) pakkunud viis orientatsiooni määratlust: alates soovist 1) liituda teise riigi, 2) riikide liidu või 3) konföderatsiooniga ning lõpetades 4) sõjalise liidu sõlmimise ja 5) ebamäärase lootusega, et mõni kolmas riik tuleb sõja korral appi. Teisal kipub ta vastandama orientatsiooni ja riikliku iseseisvuse säilitamist (samas: 470). Kultuurilist, majanduslikku või ideoloogilist orienteerumist mõnele teisele riigile või piirkonnale peab Medijainen liiga ebamääraseks, et seda nähtust teaduslikule analüüsile allutada (samas: 457).

Medijaineni intuitiivne klassifikatsioon kõneleb pigem suveräänsuse loovutamise eri varjunditest kui liitude sõlmimise motiividest või rahvusvahelise süsteemi struktuurist tulenevatest otsustest, mistõttu on seda raske aluseks võtta. Rahvusvaheliste suhete uurijad, eriti nn realistide koolkond, on aastakümneid koalitsioone uurinud ja pakkunud süsteemsemaid teooriaid. Stephen M. Walt on sõnastanud viis üldist põhjendust rahvusvaheliste liitude tekkele: 1) tasakaalustamine välise ohu vastu, 2) kaasa minemine suurima ohustajaga (*bandwagoning*), 3) ideoloogia, 4) välisabi, 5) "transnatsionaalne manipuleerimine" ehk varjatud sekkumine teise riigi sisepoliitikasse (2013). Realistile iseloomulikult hindab Walt ideoloogia, välisabi ja teise riigi sisepoliitika mõjutamist väheoluliseks ning keskendub kahele esimesena nimetatud nähtusele — tasakaalustamisele ja kaasajookslusele (samas: 17).[1]

[1]Olgu vahemärkusena öeldud, et kaasajooksmine ehk liitumine suurima ohustajaga sobib hästi Eesti välispoliitika iseloomustamiseks

Kuigi Walt ja ka Medijainen ei pea ideoloogilist või kultuurilist orienteerumist oluliseks, on just seda aspekti viimasel paaril aastakümnel põhjalikult käsitletud. Eestlaste vaateid oma kultuurilisele ja geopoliitilisele positsioonile Ida ja Lääne vahel enne Teist maailmasõda on uurinud Toomas Karjahärm (2003). Identiteedi rolli välispoliitikas külma sõja järgsel ajal ja laiemalt Läänemere regioonis on paljude teiste hulgas käsitlenud Marko Lehti (2003), Lehti, Smith (2003), Christopher S. Browning (2008) ja Maria Mälksoo (2010).

Mart Kuldkepp on analüüsinud eestlaste Põhjala-pürgimusi. Ta väidab veenvalt, et regionaalsed identiteedid võivad olla osaks rahvuslikest identiteetidest ehk teisisõnu on kuuluvus mõnda suuremasse riikide või rahvaste rühma rahvusliku identiteedi seisukohast peaaegu vältimatu: "Rahvusriikluse ehitamine ja regiooniehitamine võivad olla vägagi põimunud" (Kuldkepp 2014: 31–32; vt ka Kuldkepp 2013). Seega on põhjust oletada, et nii nagu Esimese maailmasõja järgsel ajal kerkis ka rahvusriigi taastamise puhul 1980. aastate teisel poolel koos identiteediküsimusega päevakorda ühtlasi uue(neva) rahvusriigi regionaalne kuuluvus. Seega võiksime küsida: kuhu Eesti pürgis? Euroopasse? Tõenäoliselt, kuid kas Põhja-, Lääne-, Ida- või Kesk-Euroopasse?

Tänu 1980. aastate lõpul esile tõusnud sotsiaalse konstruktivismi koolkonnale rahvusvahelistes suhetes (Onuf 1989; Kratochwil 1989; Ruggie 1998) pole välispoliitikat võimalik analüüsida mitte ainult ratsionaalsete otsustuste vastuvõtmise võtmes, nagu realistid olid harjunud, vaid ka loomingulise jutustamise ja identiteedi kujundamise protsessina (Wæver 1997, tsit. Lehti 2003: 28). Konstruktivistide lähenemise järgi jutustavad välispoliitika tegijad lugusid, määratledes nende abil, kes me oleme, ja selgitavad seeläbi meie huvid. Rahvuslikel müütidel ja narratiivi-

1939. aasta septembrist kuni 1940. aasta juunikuuni, kuigi Eero Medijainen on selle võimaluse välistanud (1996: 470; vrd Medijainen 2000: 62, kus ta õigesti märgib Balti riikide soovi läheneda potentsiaalsele võitjale, s.o Saksamaale). Kaasajooksiku rolli soovitasid Ilmar ja Jaan Tõnisson juba alates 1939. aasta algusest, mis aga nende jaoks tähendas toetumist NSV Liidule (Arumäe 2003).

del on ajaline mõõde, millega pannakse paika rahvuse päritolu, aga ka ruumilisus, mille abil kujutletakse rahvusele justkui loomulikku maastikku.

Lood regioonidest on põhimõtteliselt rahvuslike narratiivide sarnased, kuid nad püüavad avardada rahvusele väidetavalt nii aja kui ruumi mõttes igiomast. Heaks näiteks eestlase identiteedi mõtestamisest on kirjanik Lennart Mere teosed *Hõbevalge* (1976) ja *Hõbevalgem* (1984; vt Meri 2008), millega ta püüdis kinnistada kujutluspilti Eestist kui mere- ja kaubateede sõlmpunktist, kui antiikmütoloogiat ja Euroopa mõtlemist kujundanud Pythease hauapaigast, Põhja-Euroopa laevanduse hällist. Pole juhus, et Meri keskendus ristisõdade-eelsele ajale, kui eestlasi polnud veel alistatud ega orjastatud (endale truuks jäädes jätkus Mere arvates eestlastest kaupmeeste ja ülikute mõju vallutusjärgsel Maarjamaal) ning mille kohta täpsemaid andmeid napib. Mere visioonid olid Brežnevi-aegses surutises olulised, sest nad aitasid taastada eestlaste eneseusku ja tugevdasid rahvuslikku vastupanutahet, ning küllap andsid ka Merele endale vajalikku selgroogu tema ametis Eesti välisministrina.

Kuidas regionaalsed kontseptsioonid tekivad? Norra poliitikateadlane Iver B. Neumann leiab, et "enne regioone on olemas regiooniehitajad ehk poliitilised toimijad, kes mingisuguse poliitilise projekti piires kujutavad ette piirkonna ruumilist ja kronoloogilist identiteeti, ning asuvad seda kujuteldavat identiteeti tutvustama ja levitama" (1994, tsit. Lehti 2003: 28). Tegu on poliitilise tegevusega ehk teisisõnu, võimusuhetesse puutuvaga, ning sellega on seotud selgelt tuvastatavad isikud. Seega on regionaalseid kontseptsioone analüüsides õige lähtuda n-ö metodoloogilisest individualismist ehk leida "regiooniehitajad", uurida nende minevikku ja tulevikuvisioone, nende motiive ja ideesid ajastu poliitilises kontekstis. Lihtsustatult võib öelda, et see on ideedeajaloo üldaktsepteeritud meetod.[2]

[2]See ei ole muidugi nii lihtne, sest nagu märgib Mark Bevir (1997), jagunevad õpetlased laias laastuks nendeks, kelle arvates on ideed üksikisiku vaimu ja individuaalsuse atribuutideks, ja nendeks, kelle arvates on ideed sotsiaalselt reprodutseeritava keele ja diskursuste pro-

Edukas regiooniehitamine eeldab edukat "naturalisatsiooni", s.t protsessi, mille käigus eestvedajad veenavad teisi inimesi, et kõnealune regioon moodustab ajaloolise, geograafilise, kultuurilise ja majandusliku, n-ö loomuliku terviku. Järgmise etapina, kui regiooniehitamine on edukas, kinnistuvad ühteliitvad tegevused, laienevad võrgustikud, kujunevad majanduslikud, poliitilised ja kultuuriinstitutsioonid, mis kokkuvõttes regiooni tõepoolest ühte sulatavad. See tähendab mõistagi, et regioone ei ole päriselt ehk objektiivselt maastikul olemas, vaid neid konstrueeritakse sotsiaalsetes vastastikmõjudes ja kujundatakse ka ümber.

EUROOPA ÜHISKODU

Eesti tulevase välispoliitika kujunemise üheks lähte-eelduseks oli 1985. aastal NLKP peasekretäriks valitud Mihhail Gorbatšovi "uus mõtlemine" välispoliitikas ja selle nurgakiviks olnud Euroopa ühiskodu idee. Tegu oli tüüpilise regionaalse kontseptsiooniga, mille abil jutustati ja mõtestati ümber NSV Liidu positsioon rahvusvahelises süsteemis ning püüti seega määratleda Nõukogude inimese uut identiteeti. Kuigi idee ei olnud uus ja Euroopa ühiskodust oli Nõukogude propaganda pajatanud ka varem, võttis Gorbatšov selle idee omaks ning asus seda "ellu viima". Seega on kontseptsioon paljuski seostatav ühe võtmeisikuga.

Mihhail Gorbatšov tutvustas "uut poliitilist mõtlemist" NLKP 27. kongressil 1986. aasta veebruaris (Gorbatšov 1986). Uus mõtlemine välispoliitikas rajanes paaril-kolmel alusideel: tuumasõja oht ühendab kogu maailma; globaalprobleemid on universaalsed ja läbipõimunud; välispoliitika tuleb vabastada ideoloogiast, eriti klassivõitluse dogmast. Viimast, vahest kõige revolutsioonilisemat printsiipi kaitsti tõdemusega, et "võitlus ellujäämise eest on tähtsam võitlusest klassi, rahva või mõne huvi nimel". Uue mõtlemise põhimõteteks oli koostööl tuginev rahumeelne kooseksis-

---

duktideks. Regionaalsete ideede "taga" olnud eestvedajate tuvastamine ja uurimine on mõistagi vaevarikas töö, mistõttu sageli piirdutakse pealiskaudsema diskursuseanalüüsiga ning unustatakse, et "ideed ei hõlju vabalt ringi", nagu on tabavalt märkinud Thomas Risse-Kappen (1994).

teerimine, tõeline, mõlemapoolne julgeolek ja "mõistlik varu" nii USA kui NSV Liidu sõjalis-strateegilises mõtlemises ehk teisisõnu, relvastuse vähendamine (Rey 2004: 37).

Tegu oli põhjaliku muutusega Nõukogude Liidu välispoliitilistes arusaamades: võidurelvastuse asemel pooldati desarmeerimist, klassivõitluse asemel leplikkust kapitalistliku Lääne suhtes. Aastail 1986–1987 keskendus Gorbatšovi juhitav diplomaatia strateegilistele küsimustele, eelkõige desarmeerimisele, ning Euroopa ühiskodu ideed kasutati ennekõike Euroopa riikide meelitamiseks-peibutamiseks ning kiilu löömiseks Euroopa ja USA suhetesse, et sundida Washingtoni järeleandmistele kahepoolsetes läbirääkimistes. See taktika ei kandnud vilja.

1988. ja veelgi enam 1989. aastal hakkas Gorbatšov seni propagandistlikku loosungit täitma sisuga. Ta heitis kõrvale külma sõja aegse vastandumiseretoorika ning hakkas kõnelema Euroopat ühendavast uuest struktuurist, mida esialgu nimetas ebamääraselt "tsivilisatsiooniks". Euroopa ühiskodu muutus osaks Gorbatšovi ja ta meeskonna üleilmsest ja loomult idealistlikust välispoliitikavisioonist (samas: 39), mida sõnastati ja täpsustati peasekretäri olulisemates kõnedes 1987. a aprillis Prahas, 1988. a märtsis Belgradis ja 1989. a juulis Strasbourg'is.

Viimati mainitud esinemises määratles Mihhail Gorbatšov oma kontseptsiooni neljakorruselise hoone kaudu: 1) vundamendiks 1975. aastal Helsingis kokku lepitud põhimõtted (piiride puutumatus, riikide suveräänsus), 2) esimeseks korruseks kollektiivne julgeolek ja desarmeerimine, 3) teisel korrusel konfliktide rahumeelne lahendamine, 4) kolmandal üleeuroopaline majanduslik ja kaubanduslik koostöö, ning 5) ülima eesmärgina kõrgumas nende üle Euroopa kultuuriline ühtsus. Moskva ei püüdnud enam lääneliitlasi tülli ajada, vaid meelitada ka Põhja-Ameerikat Euroopa tsivilisatsiooni hälli juurde; enam ei nõutud sõjaliste liitude laialisaatmist, vaid loodeti neid muuta poliitilisteks organisatsioonideks. Kahte blokki ühendava hoovana pooldas Moskva CSCEd.

Euroopa ühiskodu mõte oli ajalooliseks murranguks Venemaa eneseotsingutes (niivõrd, kui Nõukogude Liitu saab Vene

pärandiga seostada) ja tähendas siirast püüdu pöörduda tagasi Euroopasse selle mõiste tsivilisatsioonilises tähenduses, nagu näiteks märkis NSV Liidu Välisministeeriumi ametnik Vladimir Lukin 1988. aastal (osales hiljem Eesti-Vene läbirääkimistel[3]). Gorbatšov näis tõepoolest uskuvat — ja selles vaimus kõneles ta ka Malta tippkohtumisel 1989. aasta detsembris —, et eri ühiskonnasüsteemide sulandumise tagajärjel kujuneb uus Euroopa tsivilisatsioon, mis ei järgi ei Rootsi, Suurbritannia ega Nõukogude mudelit, vaid vastaks inimkonna praegusele arenguastmele (Gorbatschow 1995: 695–696). Gorbatšovi sõnades väljendusid ilmekalt ja teineteist välistavalt marksistlik-historitsistlik relativism ja piiritu usk "sotsialistliku valiku" edasikestmisse.

Lääneriikide juhid olid Gorbatšovi uue kursi suhtes skeptilised, kuid 1988. aastal hakkasid meelt muutma. Prantsuse president François Mitterrand kohtus Gorbatšoviga sama aasta novembris, ja 1989. aasta juulis, peasekretäri järgmisel külaskäigul Pariisi sõlmiti mitu koostöölepet. 1989. aasta oktoobris rajati Prantsusmaa algatusel Moskvale huvipakkuv Euroopa Rekonstruktsiooni ja Arengu Pank (EBRD) peakorteriga Londonis.

Saksamaa Liitvabariigi kantsler Helmut Kohl külastas Moskvat 1988. aasta oktoobris ning sõlmis kokkulepped kosmose, looduskaitse ja kultuurivahetuse vallas. Muu hulgas võeti päevakorda Teise maailmasõja ajal Saksamaale viidud Tallinna arhiivi tagastamine Nõukogude Liidule ning Saksa hansalinnade Bremeni, Hamburgi ja Lübecki arhiivide tagastamine Saksamaale. Nõukogude läbirääkimisdelegatsiooni koosseisus olid eestlased Raimo Pullat ja Edda-Cary Endla, Saksa poolel teiste hulgas hilisem suursaadik Eestis Henning von Wistinghausen.[4] Need ja paljud teised edusammud andsid lootust, et Nõukogude Liit võiks varsti tõepoolest ühineda Euroopa ühiskoduga.

Kesk-Euroopa vabanemine 1989. aastal ja Saksamaa ühinemine 1990. aastal purustasid Gorbatšovi visiooni. Murrangud

[3] Kaarel Piirimäe intervjuu Enn Liimetsaga 19. novembril 2014 Kohilas.

[4] "NSVLi ja SFV esindajate läbirääkimistest" (vene keeles), 2. veebruar 1989, RA, ERA.R-1970.1.505, l. 6–8.

tõestasid, et Gorbatšovile nii armas "sotsialistlik valik" oli majanduslikus ja moraalses pankrotis, ning loomulikult kinnitas seda muljet NSV Liidu enda majanduse kiire allakäik. Enam ei saanud olla juttugi kapitalistliku ja sotsialistliku mudeli ühtesulamisest uueks tsivilisatsiooniks. Euroopa ühiskodu visioon elas mõnda aega edasi François Mitterand'i Euroopa konföderatsiooni soovis (Bozo 2008). Euroopasse tagasipöördumise unistus säilis esialgu Boriss Jeltsini juhitud Venemaal. 1991. aasta suvel külastas Venemaa juht Euroopa parlamenti Strasbourg'is, lubas korvata "73-aastase ebaõigluse" ning juhtida oma riigi tagasi Euroopasse. Tugeva hoobi Venemaa Euroopa-pürgimustele, vähemasti ametlikus poliitikas, andis Vladimir Putin uuel aastatuhandel.

LIIDUVABARIIKLIK DIPLOMAATIA

Euroopa ühiskodu kontseptsioon seadustas ENSV valitsusaparaadi, aga ka intelligentsi püüu avada Eesti maailmale, ennekõike seni verivaenlaseks tembeldatud kapitalistlikele riikidele. Eesti NSV lõpu aegseist arhiividokumentidest leiab napilt materjali, mida võiks nimetada välispoliitika kohta kontseptuaalseks või programmiliseks. Ühes vähestes sellistest, nimelt Vaino Väljase kõnes 15. jaanuaril 1990 Soomes Paasikivi Seltsis tõstis EKP juht kilbile just Gorbatšovi visiooni Euroopa ühiskodust. Eesti oli Väljase arvates "alati kuulunud [---] Euroopasse" ning tema roll oli minevikus ja on ka tulevikus "kujundada silda ida ja lääne vahel", nagu see oli olnud juba Hansa Liidu aegadest peale (Väljas 1990).

Pole juhus, et kõnes loomeliitude ühispleenumil 1.–2. aprillil 1988 osutas Gorbatšovi ühiskodu-ideele hilisem välisminister Lennart Meri: "Näen sadu võimalusi rahvusliku pessimismi ületamiseks, nende hulgas aktiivsemat osavõttu rahvusvahelisest elust, Euroopa tunnetamisest meie ühise koduna" (Jõgi 1988: 169–170).

Millised olid Nõukogude liiduvabariigi võimalused osa võtta keskvõimu soovist pöörduda tagasi Euroopa ühiskoju? Kas Eesti pidi ära ootama keskvõimu sammud või võis ka ise aktiivselt Euroopa suunas liikuma hakata? Selleks heidame pilgu liiduvaba-

riigi õigustele ja võimalustele osaleda Nõukogude Liidu välispoliitikas.

1944. aasta veebruari alul tehtud konstitutsiooniparandustega anti NSVL liiduvabariikidele vormiline õigus seada sisse diplomaatilisi suhteid välisriikidega (Aspaturian 1959; Piirimäe 2009; Nichol 1995: 12). NSV Liidu Välisasjade Rahvakomissariaat (1946. aastast ministeerium) muutus liidulis-vabariiklikuks komissariaadiks, mis tähendas allüksuste asutamist igas liiduvabariigis (erandiks Karjala-Soome, mis kaotas oma välisministeeriumi 1956. aastal). Sõjajärgsetel aastatel oli piiriäärsete liiduvabariikide välisministeeriumide peamiseks tööks repatrieerimisega seotud asjaajamine, kuid Ukraina ja Valgevene olid eriolukorras: 8. veebruaril 1945 olid Churchill ja Roosevelt Stalini survele järele andnud ning nõustunud võtma need fantoomriigid ÜRO liikmeks (Piirimäe 2014: 133–135).

1950. aastaks oli kõikides välisministeeriumides, v.a Ukrainas ja Valgevenes, isikkoosseisu tugevasti vähendatud ja vahepeal loodud struktuuriüksused kaotatud. Kuigi Nikita Hruštšov kasutas liiduvabariike propagandistlikel eesmärkidel isegi Stalinist aktiivsemalt — ennekõike Kolmandas Maailmas —, ei kasvanud nende töötajaskond sugugi ja välisministri ametikoht muudeti kohakaasluse alusel peetavaks ametiks.

Peasekretär Leonid Brežnevi ametiajal 1970. aastatel hakkas liiduvabariikide välisministeeriumide ametnike arv aga taas kasvama ning enamikus liiduvabariikides määrati ametisse põhikohaga välisminister. Liiduvabariike kasutati Nõukogude mõju tugevdamiseks eri regioonides, näiteks oldi aktiivseis suhetes araabia maadega, kasutades arvukalt Nõukogude islamistlikest piirkondadest (Aserbaidžaan, Karakalpakkia, Tatarstan) pärit diplomaate (Nichol 1995: 17).

James P. Nicholi väitel hakkas liiduvabariikide diplomaatia muutuma 1987. ja 1988. aastal ning selle peamised põhjused olid majanduslikud (samas: 18). Eesti NSV Välisministeeriumi ja Ülemnõukogu väliskomisjoni dokumentide põhjal on põhjust oletada, et Eesti NSV välissuhtluses algasid muutused isegi aasta varem, kui 1986. aasta suvel anti liiduvabariikidele voli astu-

da otsesidemetesse nn sotsialistlike riikidega ning õigus ise sinna reise korraldada ja selleks sõidudokumente vormistada.[5] Nn sotsmaade suunda vaatleme allpool lähemalt.

Kuidas puudutas aga "uus mõtlemine" liiduvabariike? Peasekretär Gorbatšov tutvustas oma ideid 1986. aasta alul NSV Liidu Välisministeeriumi teaduslikul koosolekul, liiduvabariikide välisministrid kutsuti Moskvasse nõupidamisele aga alles 1987. aasta suvel. Gorbatšovi sõnum olnud, et iga liiduvabariik valigu "oma tee" ise, vastavalt oludele.[6] Nagu Gorbatšovi teistegi visioonide puhul jäid tegelikud reformid tagasihoidlikuks. Nõukogude diplomaatia detsentraliseerimine ja demokratiseerimine arenes teosammul. 1988. aastal anti liiduvabariikidele mõned õigused konsulaarküsimustes kapitalistlike riikidega, kuid oma konsulaaresindusi ei lubatud rajada (samas: 32).

Veidi uut hoogu andis Rahvasaadikute Kongressi avaistung 1989. aasta juunis, kus liiduvabariikide diplomaatia küsimus päevakorda tõsteti. Rahvaesindajate survel esitas NSVLi välisminister Eduard Ševardnadze aasta lõpul ettepanekud liiduvabariikide suurematest õigustest välissuhtluses oma regioonis, esindusteks rahvusvahelistes organisatsioonides ning kaudseks esinduseks NSV Liidu saatkondade kooseisus välismaal. 1989. aastal said liiduvabariigid õiguse sõlmida välisriikidega lepinguid. 1990. a mais anti korraldus, et neljakümnes NSV Liidu välisesinduses peab olema mõne liiduvabariigi esindaja (s.t kaudne esindus); samuti hõlbustati mittevenelaste pääsu diplomaatide koolidesse, mis olid olnud vägagi suletud süsteemid.[7] NSV Liidu Välisministeeriumis moodustati 1991. a märtsis kõigi liiduvabariikide välisministritest koosnev nõukogu (Nichol 1995: 33).

---

[5] Arnold Greeni kiri Aleksandr Bessmertnõile (aasta tööplaan, vene keeles), 21. jaanuar 1988, RA, ERA.R-1970.1.473, l. 1–2.

[6] "Teaduslik-praktilise konverentsi tulemustest", 18. jaanuar 1988 (konverentsikokkuvõte, vene keeles), RA, ERA.R-1970.1.438, l. 48–54.

[7] Kaarel Piirimäe intervjuu Enn Liimetsaga 19. novembril 2014 Kohilas.

Seda kõike oli aga ilmselgelt liiga vähe ning ette oli see võetud liiga hilja. 1990. aasta märtsis asusid Balti riikides ametisse uued valitsused, kes ei olnud NSV Liidu Välisministeeriumi töös osalemisest enam huvitatud (kuigi sealt tulevat välispoliitilist informatsiooni loeti). Selle asemel asuti arendama omaenda sõltumatuid välisministeeriume. Vaatamata kõigile lubadustele jäi Nõukogude diplomaatia tsentraliseerituks. Lahendust ei pakkunud ka 1991. aasta märtsis avaldatud uue liidulepingu projekt: parimal juhul lubati duaalset esindatust, mis tähendab, et nii keskvõimul kui ka osariikidel oli õigus osaleda rahvusvahelises poliitikas. See ei oleks olnud pretsedent, sest oli tuttav näiteks 19. sajandi Saksa Keisririigi, 20. sajandi Briti Rahvaste Ühenduse ja ka Nõukogude Liidu praktikast (esindatud kolme delegatsiooniga ÜROs).[8] 1991. aastal ei olnud Balti riikidel aga mingitki kindlust, et keskvõim ei haara tugevama õigusega välispoliitikas juhtohje ikkagi enda kätte; pealegi oli uue liidulepinguga liitumine välistatud iseseisvustaotluse tõttu.

Ent see on ajas ette ruttamine. Oli selge, et 1986.–1987. aastal püüdis Eesti NSV uut mõtlemist igati toetada. 26.–31. oktoobril 1987 Abhaasias Suhhumis peetud konverentsil "Uus mõtlemine ja Nõukogude diplomaatia" esines teiste hulgas Eesti "välisminister" Arnold Green. Ta tegi seda uues idealistlikus vaimus. Välispoliitika ideaaliks oli Greeni arvates "maailm ilma relvade ja vägivallata", eesmärgiks "parandada väliseid tingimusi ühiskonna arengu kiirendamiseks". See märkis murrangut, sest varem oli välispoliitilisi eesmärke teostatud ühiskondlikust arengust hoolimata. Demokratiseerimist tuli laiendada sisepoliitikast rahvusvahelistele suhetele, mis tähendavat humaniseerimist ehk inimlikustamist. Greeni arvates pidid liiduvabariikide välisministeeriumid kujunema liiduvabariikide välissuhtluse organeiks — niisiis andis ta mõista, et seni neil selleks voli ei olnud —, sest partei suunis-

[8] Suveräänsete vabariikide liidu lepinguprojekt, 9. märts 1991, ingliskeelses tõlkes, vt soviethistory.msu.edu/1991-2/nine-plus-one-agreement/nine-plus-one-agreement-texts/draft-union-treaty (21.2.2017).

te järgi tuli paremini kasutada liiduvabariikides leiduvat "potentsiaali".

Eesti NSV nägi arenguruumi eelkõige "glasnostis emigratsiooni küsimuses". See pidi tooma uue suhtumise eesti pagulastesse, millele järgneksid majanduslikud kontaktid ja neist kooruv kasu. Seejärel loetles Green olulisemate töövaldkondadena kultuurikontakte, teadusuuringuid ja majanduskontakte. Seega otsis ENSV agaralt võimalusi avada end läänemaailmale, kasutades ennekõike eesti pagulasi, kuid esialgu tuli leppida peamiselt suhtlemisega Ida-Euroopaga, mida Moskva lubas ja isegi nõudis.

OTSESIDEMED "SOTSIALISTLIKE RIIKIDEGA"

1986. aastal anti liiduvabariikidele õigus otsesuheteks Vastastikuse Abistamise Nõukogu riikidega, 1987. aastal nõuti konkreetseid ettepanekuid nende sidemete arendamiseks.[9] Arnold Green käis 7.–14. detsembrini 1987 Slovakkias, et valmistada ette Ministrite Nõukogu esimehe Bruno Sauli visiiti järgmisel aastal. See visiit teoks ei saanud, kuid Saul oli käinud Slovakkias puhkamas ja kohtunud ka Slovakkia peaministri Peter Colotkaga 1987. aastal (Saul 2012: 194–195). Tulemuseks oli Ministrite Nõukogu määrus, et Kaubandusministeerium, Kergetööstusministeerium ja Eesti Tarbijate Kooperatiivide Vabariiklik Liit (ETKVL) peavad eraldama vähemalt 4,5 miljonit rubla kaubavahetuseks nn sotsialismimaadega.[10] Järgnenud ametkondlikust kirjavahetusest selgub, et ETKVL oli sõlminud üleliidulise organi — Tarbijate Kooperatiivide Keskliidu Väliskaubanduse Koondisega — lepingu 1988.–1990. aastaks, mille järgi oli ETKVLi otseseks kaubavahetuspartneriks määratud Poola Rahvavabariigi kooperatiivsed organisatsioonid. Otseseks kaubavahetuseks Poolaga oli 1988. aastaks kavandatud 2,8 miljonit rubla mõlemalt poolt. Kuna ressur-

[9] Arnold Greeni kõne teaduslik-praktilisel konverentsil "Nõukogude diplomaatia ja uus poliitiline mõtlemine" 1987. aasta oktoobris Suhhumis, RA, ERA.R-1970.1.438, l. 24–31.

[10] Eesti NSV Ministrite Nõukogu presiidiumi operatiivkomisjoni istungi protokoll nr 3, 1. veebruar 1988, RA, ERA.R-1970.1.471, l. 8–9.

sid olid ammendatud, planeeris ETKVL arendada kaubavahetust Tšehhoslovakkia ja Ungariga 1989. aastal. Samas märgiti, et kasulik on kaubelda pigem üleliidulise keskliidu kaudu ja otsekaubandus on Eesti NSV-le kõrgemate hindade tõttu pigem kahjulik.[11] Seega oli kehtiv hinnaregulatsioon otsesidemeid pärssiv, mitte julgustav.

Tasub märkida, et Välisministeerium oli muudetud väliskaubanduse eest vastutavaks ametkonnaks, ehkki selle töötajad ise tunnistasid oma Soome-kolleegidele, et vastavat ettevalmistust neil selleks ei olnud.[12] 1. veebruaril 1988 käskis valitsusjuht Bruno Saul eraldada välisministeeriumile veel 4012 rubla eest valuutat komandeeringuteks Bulgaaria, Ungari ja Poola rahvavabariiki.[13] Sauli meenutuste järgi kujunesid Poolaga tihedad majandussidemed. ENSV juhtkond jõudis NSV Liidu valitsusega (Ministrite Nõukogu esimees oli sel ajal Nikolai Rõžkov) kokkuleppele, et Poola RV kustutab oma võlga NSV Liidu ees, tehes Tallinnas Vastastikuse Majandusabi Nõukogu tingimustel restaureerimistöid (Saul 2006: 230).

Helsingis 19.–20. oktoobril 1987 korraldatud seminaril "Perestroika ja rahvusvaheline koostöö" anti ülevaade otsesidemetest nn sotsialistlike riikidega: ENSV Teenindusministeerium oli alustanud otsesidemete loomist Ungari Rahvavabariigi tööstuskooperatiivide nõukoguga 1986. a novembris, 20. märtsil 1987 jõuti raamlepingu sõlmimiseni Teenindusministeeriumi ettevõtete ja Ungari kooperatiivide vahel. Osales kolm Eesti kooperatiivi ja neli Ungari kooperatiivi. Samasugused lepingud kavatseti sõlmida Slovaki Kooperatiivide Liiduga 1988. aastal.[14]

---

[11] A. Peebo (ETKVL) kiri Arnold Greenile, 26. jaanuar 1988, RA, ERA.R-1970.1.481.

[12] "Soome ja Eesti NSV suhted" (kokkuvõte Soome Välisministeeriumi töötajate kohtumistest Eestis, soome keeles), 26. oktoober 1987, Baltian kysymys v. 1986–1989, Soome Välisministeeriumi arhiiv, Helsingi.

[13] Eesti NSV Ministrite Nõukogu presiidiumi operatiivkomisjoni istungi protokoll nr 3, 1. veebruar 1988, RA, ERA.R-1970.1.471, l. 7.

[14] Egon Truve (Teenindusministeerium) Arnold Greenile, 4. november 1987, RA, ERA.R-1970.1.438.

Enam arenenud Vastastikuse Majandusabi Nõukogu riikidel oli oluline osa reformiprotsesside läbiviimisel Eestis. Kesk-Euroopa majandusteaduslik mõte mõjutas Eesti ja teiste Balti riikide majandusteadlasi ning -eksperte. Eestis loeti Ungari ajakirja *Acta Oeconomica*. Just eesrindlikumates nn sotsmaades jõuti 1987.–1988. aastaks nii kaugele, et loobuti sotsialistliku majandussüsteemi "parandamisest" ja täiustamisest ning erilise turumajanduse sugemetega sotsialismi ehitamisest. Selle asemel püstitati ülesanne liikuda "tegeliku" turumajandusliku süsteemi poole (Terk 2000: 20). Sõna "sotsialism" kasutati diskussioonis vaid nii kaua, kuni see oli ideoloogilise surve tõttu nõutav (samas; vrd Saharov 2017: 9).

Tartu Ülikooli doktorant Juhan Saharov on uurinud Ungari mõju Eesti perestroika-eelsele ja -aegsele mõtlemisele ning reformidele Teenindusministeeriumi "lepingulise töö" eksperimendi näitel. Saharovi järgi oli Ungari eriline, sest oli kõige kauem järjepidevalt plaanimajandust reforminud — juba 1968. aastast alates. Uus reformide tsükkel teenindussektoris algas Ungaris ja Eestis siiski peaaegu ühel ajal, 1979.–1980. aastal (Saharov 2017: 8). Ungari Sotsialistlik Töölispartei otsustas XII kongressil pöörata põhitähelepanu just teeninduse ja tarbekaupade tootmise reformimisele. 1980. aastate alul jõustunud uuendused viisid eri organisatsiooniliste vormideni ja isegi esimeste sammudeni privatiseerimise suunas (samas; vrd Terk 2000: 20).

Samal ajal, täpsemini 1983. aasta veebruaris ehk veel Juri Andropovi valitsusajal, oli Moskvas NLKP Keskkomitee poliitbüroo istungil asutatud spetsiaalne töörühm, et uurida nn sotsialistlike riikide majandusreformide kogemusi ja leida sealt kasulikku ka NSV Liidu jaoks. Seda rühma juhtis Gosplani esimees Nikolai Baibakov ja see andis nõu otse Poliitbüroole. Rühma liikmeks määrati ka Eesti majandusteadlane Juhan Sillaste, kellele anti korraldus sõita nädalaks ajaks Budapesti. Reisi aitas korraldada teine tuntud Eesti majandusekspert Rein Otsason, kes töötas tollal Nõukogude Liidu Ungari saatkonnas. Tõlkijana abistas teda Budapesti Majandusülikoolis dotsendina töötav eestlane Mai Bereczki (sünd. Kiisk) koos poja Andrásiga. Ungari juhtkond oli kogemuste jagamisest vägagi huvitatud, sest nende eksperimenti-

de rakendamine Nõukogude Liidus oleks veelgi vähendanud käsumajanduse ideoloogilist survet Ungaris (Saharov 2017: 10, tsiteerides Juhan Sillastet).

Eestisse tagasi pöördudes tõlgiti ungarikeelsed seadused ja regulatsioon eesti keelde, kasutades Nõukogude Liidus käibel olnud sõnavara, kuid "lepinguline töö" võeti üle otse ungari keelest. 1984. aasta lõpul sai Eesti NSV Teenindusministeerium Moskvast loa eksperimendiga alustada (samas: 11). Juba järgmisel aastal täheldasid üleliidulised ajalehed hämmastavaid muutusi Eesti teenindusettevõtetes; neid kirjeldas ka välisajakirjandus (samas). Kuigi lepingulise töö eeskuju teised liiduvabariigid ei järginud, võis selle mõju näha Saharovi sõnul kooperatiivide seaduses 1987. aastal.

Ungari osa oli oluline peamiselt selletõttu, et Läänest ei saanud ideoloogilistel põhjustel eeskuju võtta. Seega võib öelda, et otsesed majanduskontaktid jäid nn sotsmaadega küll tagasihoidlikuks (ületades ikkagi suurelt kaubavahetust kapitalistlike riikidega), kuid majanduslike ideede ja praktiliste lahenduste vahetus oli aktiivne ja tulemuslik. Teadussuhete olulisust lasevad aimata ka ENSV Välisministeeriumi dokumendid.[15]

Tšehhi ajaloolane Luboš Švec on uurinud NSV Liidu ja nn sotsialistlike riikide vastastikmõjusid, keskendudes perestroika ja eriti Balti riikide sündmuste tagajärgedele Tšehhoslovakkias. Ta märgib, et kui 1989. aasta revolutsioonid Ida-Euroopas andsid hoogu Balti riikide rahvuslikele liikumistele, oli enne 1989. aastat mõjutusprotsess pigem vastassuunaline: Balti liiduvabariigid mõjutasid nn sotsmaid. Nõukogude keskajakirjanduse ja ka Balti ajalehtede tõlgete kaudu jõudis Tšehhoslovakkia lugejani kriitilisi kirjutisi, mida varem ei olnud nähtud. Tsensuur lubas need läbi, sest materjal tuli NSV Liidust. Balti riikide ajakirjanduses oli näiteks võimalik käsitleda Tšehhi dissidendi Václav Haveli vangistamist 1989. aasta jaanuaris. Tšehhoslovakkiasse jõud-

[15]Nt toimus 1.–3. detsembrini 1987 NSVLi ja Ungari RV majandusteadlaste komisjoni istung teemal "Kiirenduskurss ning majandusmehhanismide reform NSVLis ja Ungari RVs", Rein Otsason Arnold Greenile, 25. november 1987, RA, ERA.R-1970.1.438.

sid teated rahvarinnete moodustamisest 1988. aastal ja nende tegevusest. Midagi niisugust Tšehhoslovakkias tollal veel ei olnud. Tulemuseks oli, et Tšehhi dissidendid ja intelligents tutvusid Balti riikidega, ning see oli aluseks sõbralike suhete kujunemisele pärast 1989. aasta novembris toimunud sametrevolutsiooni (Švec 2017).

Nagu hiljem näeme, tekkis koos valitsuse vahetusega ka Tallinnas tõsisem soov määratleda end osana kommunismist vabanenud Kesk-Euroopast. Kui varem oli Ida-Euroopat kasutatud utilitaristlikel eesmärkidel, võime alates 1990. aasta kevadest märgata midagi sellist, mida võiks nimetada regionaalseks identiteediprojektiks.

HANSALIIKUMINE

Vaatamata aktiivsusele suhetes nn sotsialistlike riikidega oli ENSV paleuseks sel ajal kapitalistlik Lääs. 1987. aastal läks Vastastikuse Majandusabi Nõukogu (VMN) riikidesse 50–60 protsenti ENSV toodangust, arenenud kapitalistlikesse riikidesse vaid pisut üle 30 protsendi, kuid ainult Läänest oli võimalik teenida impordiks ja Lääne investeeringuteks vajalikku valuutat.[16] Oli loomulik, et Eesti vaatas ennekõike traditsiooniliselt sõbralike põhjanaabrite Soome ja Rootsi poole, kuid võimalus suheteks kapitalistlike riikidega avanes ka endisi hansalinnasid ühendava organisatsiooni Neue Hanse (Uus Hansa) kaudu. Hansaliikumise abil oli võimalik mööda minna Lääne mittetunnustamispoliitikast ja Moskva tõketest ning sõlmida suhteid peamiselt Põhja-Saksa liidumaadega, kuid ka Hollandi linnade ja regioonidega.

Otsesuhteid välisriikidega viljeles Eesti NSV alates 1988. aasta algusest.[17] Ei ole päris selge, kas selleks Moskvast luba saadi. Igatahes väljendas Arnold Green 29. jaanuaril 1988 välisminister Ševardnadze asetäitjale Aleksandr Bessmertnõile saade-

[16] Vt nt Eesti NSV Ülemnõukogu väliskomisjoni istungi protokoll nr 8, 24. detsember 1987, RA, ERA.R-3.13.189.

[17] Arnold Greeni kiri NSVL asevälisministrile Boriss Tšaplinile, 4. jaanuar 1989 (vene keeles), RA, ERA.R-1970.1.498, l. 1–2.

tud kirjas lootust, et lisaks 1986. aastast lubatud otsesidemetele nn sotsmaadega antakse peagi voli suhelda ka kapitalistlike riikidega. Esimese sammuna pidas Green vajalikuks taotleda Ameerika Ühendriikide konsulaadilt Leningradis muudatust viisade väljastamise praktikas, nii et edaspidi ei peaks Eesti NSV Välisministeerium taotlema viisasid töö- ja turismireisideks USAsse üleliiduliste ametkondade kaudu, vaid saaks taotlused esitada otse USA Leningradi konsulaadile. Keeldumise korral näitaks Washington, et ta ei ole valmis laiendama Balti rahvaste võimalusi suhtluseks välisriikidega, jättes Balti liiduvabariigid "viisalisse sõltuvusse Moskvast" (siin ja edaspidi selles lõigus on jutumärgid Greeni omad). See osutaks ühtlasi vastuolu USA hääleka Balti "iseseisvust" nõudva propaganda ja tegeliku poliitika vahel, mida saaks edukalt ära kasutada rahvusvahelistel foorumitel alati, kui Ameerika Ühendriigid ja ta liitlased tõstatavad "Balti riikide iseseisvuse" probleemi. Greeni sõnul soovivat USA, Saksamaa LV ja teistegi riikide esindajad arendada suhteid juhtivate inimestega Eesti NSVs.[18] Greeni argumentatsioonist on näha, et ENSV püüdis Lääne mittetunnustamispoliitikat ära kasutada, et Moskvast suuremaid volitusi nõuda (otsesuhtlus USA konsulaadiga viisaküsimustes). Sellist luba USA-lt muidugi ei saadud.

Arnold Greeni 1988. aasta prioriteetideks olid: 1) Moskva direktiivide täitmine, 2) Põhja-Euroopaga sidemete tugevdamine, 3) "emigratsiooni" uurimine ja vastuabinõud ESTO-päevadele 1988. aastal Melbourne'is (selleks taheti kolmekuulisse komandeeringusse NSV Liidu Austraalia saatkonda saata ENSV Välisministeeriumi esindajad, lõpuks saadeti vaid Peeter Pahkla ja temagi viisaprobleemide tõttu mitte Austraaliasse, vaid Uus-Meremaale[19]); 4) korraldada teaduslik konverents "Balti riikide osast NSV Liidu suhetes Põhjalaga"; 5) väliskaubanduse arendamine ja otsesidemed nn sotsialistlike riikidega; 6) arendada suhteid välisriikide esindustega Moskvas ja Leningradis; 7) suhtlemi-

[18] Arnold Greeni kiri Aleksandr Bessmertnõile (aasta tööplaan, vene keeles), 21. jaanuar 1988, RA, ERA.R-1970.1.473, l. 1–2.

[19] Peeter Pahkla aruanne 50-päevasest komandeeringust Uus-Meremaale, 12. september 1988, RA, ERA.R-1970.1.480, l. 13–21.

ne välismaa ajakirjandusega; 8) NSV Liidu päevade korraldamine Marokos, Itaalias ja Hiinas.[20] Seega olid Eestile kõige olulisemad suhtlemine Põhjamaade Soome ja Rootsiga ning eesti pagulastega seotu. Teises järjekorras tuli väliskaubandus, Moskva direktiivide täitmist rõhutati vaid vormitäiteks.

Mõningase pildi NSV Liidu Välisministeeriumi ja Moskva keskvõimu ettekujutusest, mis roll Eesti NSV-l Nõukogude uues välispoliitikas võiks olla, annab NSVLi Välisministeeriumi kiri Eesti NSV Välisministeeriumile eespool mainitud Põhja-Euroopa teemalise konverentsi korraldamise küsimuses. Moskva andis teada, et konverentsi toetatakse. Üldise raamistiku pidi aga andma Gorbatšovi 1. oktoobril 1987 Murmanskis peetud kõne ja sealsete ettepanekute elluviimine. Gorbatšov peamised ideed olid: 1) tuumavaba Põhja-Euroopa, mille üheks garanteerijaks oleks NSV Liit, kes on ühtlasi valmis arutama tuumavaba territooriumi loomist NSV Liidu põhjapiirkondades (Gorbatšov oli nõus eemaldama ballistilised tuumaraketid Balti laevastikust, olles juba ühepoolselt eemaldanud keskmaaraketid Koola poolsaarelt); 2) sõjaväeõppuste, sõjalise kohalolu vähendamine; 3) majanduse arengu hoogustamine Põhjalas, millest Moskva lootis näiteks kapitalistlike maadega ühiste energiatootmisettevõtete rajamist; 4) Põhja-Jäämere, sealjuures põlisrahvaste kultuuride teaduslik uurimine; 5) keskkonnaalane koostöö; 6) Põhja-Jäämere meretee rajamine, milleks NSV Liit võis pakkuda oma jäälõhkujaid.[21] NSVLi Välisministeeriumi ettepanekud püüdsid konverentsi suunata paljuski sõjalis-strateegiliste teemade juurde. Samuti oli näha, et Moskvale tähendas Põhja-Euroopa eelkõige Põhja-Jäämerega külgnevat piirkonda, mis võis kokkuvõttes vähendada eestlaste indu sellist konverentsi korralda. See jäigi ära.

[20] Arnold Greeni kiri Aleksandr Bessmertnõile (aasta tööplaan, vene keeles), 21. jaanuar 1988, RA, ERA.R-1970.1.473, l. 1–2.

[21] NSVLi Välisministeeriumi kiri Arnold Greenile, 4. mai 1988, RA, ERA.R-1970.1.473, l. 15–18; Gorbatšovi kõne Murmanskis 1. oktoobril 1987, vt ingliskeelset tõlget www.barentsinfo.fi/docs/Gorbachev_speech.pdf (21.2.2017).

1988. aasta algusest on märgata Eesti NSV "diplomaatia" elavnemist. Näiteks käis 12.–19. jaanuarini Taanis ENSV Agrotööstuskomitee esimees Tiit Kõuhkna; 24.–30. jaanuaril oli Plaanikomitee esimehe I asetäitja Leonhard Tammeväli komandeeringul Rootsis; lisaks anti korraldus plaaniväliseks ENSV eksportkaupade näituseks Stockholmis;[22] samuti oli määratud, et Norrasse tuleb komandeerida Välisministeeriumi protokolli- ja konsulaarosakonna juhataja Kalle Ott ning väliskaubanduskoondise Estimpeks peadirektor Osvald Kaldre, et arutada piirikaubandust ja kooperatiivide rajamist.[23] Seega paistab, et 1988. aasta algus märgib Eesti NSV suhete tunduvat tihenemist lääneriikidega.

Tartu Ülikooli doktorant Triin Tark on uurinud Nõukogude kultuuridiplomaatiat ning eriti Välismaaga Sõpruse ja Kultuurisidemete Arendamise Eesti Ühingu tegevust (2017). Ta märgib, et selle ühingu kaudu saavutati kontakt Kieli linnaga Saksamaa Liitvabariigis 1972. aasta olümpiamängudega seoses. Tallinna ja Kieli sõprusleping sõlmiti 1986. aastal; järgmisel paaril aastal tuli kultuuriteemadele lisaks ka majandus (samas: 11, tsiteerides Silvi Teesalu koostatud raamatut *The Paths of Friendship* (Tallinn: Perioodika, 1988) jt).

Olgu märgitud, et kuni Gorbatšovi "uue mõtlemise" juurdumiseni oli selliste suhete põhieesmärgiks Nõukogude propaganda levitamine Balti küsimuses ja õõnestustegevus vaenulikus kapitalistlikus blokis. Veel 1987. aasta detsembris nimetas ENSV Ülemnõukogu väliskomisjon peamise eesmärgina propagandat, milleks sõpruslinnu vaatamata Nõukogude bürokraatia takistustele oli hõlbus ära kasutada.[24] Tallinn oli sidemetes Kotka, Kieli, Genti ja Veneetsiaga; Brestiga olid suhted uue Nõukogude-vaenuliku linnavalitsuse tõttu katkenud. Ikka veel rõhutati ideoloogilis-poliitilist tööd, kuid samas nimetati uute suun-

[22]Eesti NSV Ministrite Nõukogu presiidiumi operatiivkomisjoni istungi protokoll nr 3, 1. veebruar 1988, RA, ERA.R-1970.1.471, l. 8–9.

[23]Eesti NSV Ministrite Nõukogu presiidiumi operatiivkomisjoni istungi protokoll nr 8, 4. aprill 1988, RA, ERA.R-1970.1.471, l. 22.

[24]Eesti NSV Ülemnõukogu väliskomisjoni istungi protokoll nr 8, 24. detsember 1987, RA, ERA.R-3.13.189.

dadena vastastikuste kultuuripäevade korraldamist; samuti võimalusi kaubanduse vallas, millest Kiel, Kotka ja Gent olevat huvitatud.

Just sõpruslinnade kontekstis tõusis esile ka Hansa Liidu idee. Hansa pärandit elluäratav Uus Hansa oli rajatud 1980. aastal Hollandis Zwolles. Liikumise nähtavamaks tegevuseks oli hansapäevade korraldamine hansalinnades.

ENSV Välisministeerium tegi juba 1985. aastal NSV Liidu Välisministeeriumile ettepaneku Eesti linnade liitumiseks Uue Hansaga. Idee teostus 1988. aastal, kui Kölni päevadele 16.–18. septembril lubati täieõiguslike liikmetena ka Tallinna, Tartu ja Pärnu delegatsioon. Moskvale põhjendati seal osalemist ennekõike propagandavajadusega.[25] Just sel üritusel otsustati 1992. aasta hansapäevad korraldada korraga Kielis ja Tallinnas. 14.–16. novembril 1988 külastas Kieli Tallinna Linna RSN Täitevkomitee esimees Harri Lumi, kes teiste seas kohtus Schleswig-Holsteini liidumaa peaministri Björn Engholmiga. Engholm tegi ettepaneku, et ühishuvide arutamiseks võiks Põhja-Saksa liidumaad külastada Eesti NSV valitsusdelegatsioon. Engholm lubas jaatava vastuse korral saata ametliku kutse,[26] kuid 1989. aasta alul saatis hoopis Indrek Toome kutse Engholmile külastada ENSVd.[27] Oma kirjas toetus Toome ühistele keskkonnamuredele ja ühisele Hansa-pärandile.[28] Tasub märkida, et Engholmi tegevus läks Saksamaa ametliku mittetunnustamispoliitika õõnestamise seisukohast märkimisväärselt kaugele.

---

[25]Arnold Green NSV Liidu välisministri esimesele asetäitjale Anatoli Kovaljovile, 23. veebruar 1988, RA, ERA.R-1970.1.483, l. 21.

[26]Harri Lumi (Tallinna linna täitevkomitee) Indrek Toomele (Ministrite Nõukogu esimees), 24. november 1988 (vene keeles), RA, ERA.R-1970.1.505, l. 1.

[27]Indrek Toome Björn Engholmile, üle antud Saksamaa LV peakonsulile 26. jaanuaril 1989, RA, ERA.R-1970.1.505, l. 4.

[28]Indrek Toome Björn Engholmile, üle antud Saksamaa LV peakonsulile 26. jaanuaril 1989 (kiri on koostatud saksa keeles ning lisatud tõlge vene keelde), RA, ERA.R-1970.1.505, l. 4.

Suhete kindlustamiseks Schleswig-Holsteiniga asutati Tallinnas uus sõprusühing: Eesti NSV — Saksamaa Liitvabariigi Schleswig-Holsteini Liidumaa Sõprusühing (Terk 2000: 20).

Järgmisel aastal arenesid suhted ka teise Põhja-Saksa liidumaa Hamburgiga. Tallinna külastas esinduslik Hamburgi liidumaa delegatsioon ning tegi ettepaneku laiendada suhteid majandusküsimustele. Hamburgi Senati kutsel külastas 1989. aasta veebruaris Hamburgi ENSV Plaanikomitee esimees Rein Otsason. Arutelu teemadeks olid turism, majandus, innovatsioon jm. 1989. a juunis külastas Tallinna Hollandi hansalinnade delegatsioon.[29]

Uue Hansa liikumine ja laiemalt Läänemere maade koostöö arenemine külma sõja järgses Euroopas oli paljuski seotud Björn Engholmi isikuga (Williams 2005). Engholm valiti Schleswig-Holsteini liidumaa peaministriks 1988. aastal, mis lõpetas üle kolmekümne aasta kestnud konservatiivide (CDU) valitsemisaja ning andis sotsiaaldemokraatidele (SPD) võimaluse muutusteks. Üheks paljudest uutest ideedest oli, et liidumaa võiks mitte niivõrd konkureerida teiste rikkamate liidumaadega lõunas, mis oli raske, vaid avaneda Põhja-Euroopasse ja itta, mis olevat Schleswig-Holsteinile loomulikum territoorium. Nii nagu Willy Brandt pooldas ka Engholm sellist idapoliitikat (*Ostpolitik*), mille põhiideeks oli, et idablokki ei tule muuta mitte vastasseisu, vaid lähenemise ja koostöö kaudu ("Wandel durch Annäherung"). Idapoliitika taotlusteks sobis Uus Hansa hästi, seda enam, et kontseptsioon asetas Engholmi kodulinna Lübecki selle ida ja läänt, Läänemere põhja- ja lõunakallast ühendava kujuteldava regiooni keskmesse (samas).

Nii nagu Ida-Euroopa intelligentsi *Mitteleuropa*-poliitika (Harms 2012) nägi ka Engholmi kontseptsioon ette rahvadiplomaatiat ja Ida-Lääne barjääride ületamist. 1989. aasta kevadel läks tal näiteks korda veenda Erich Honeckeri lülitada Saksa Demokraatlik Vabariik tänapäevani tegutsevasse kultuurivõrgustikku Ars Baltica. 1990. aastal kavandas Engholm ka reisi

[29]Riikliku plaanikomitee esimehe Rein Otsasoni Hamburgi-visiidi (8.02.–12.02.1989) aruanne, RA, ERA.R-1970.1.498, l. 38–41.

Balti riikidesse, kuid selle keelas Saksamaa LV Välisministeerium (Williams 2005: 10). See oli märk, et Engholmi tegevus oli vastuolus CDU-FDP koalitsioonivalitsuse poliitikaga Bonnis, mida võimendas loomulikult Engholmi juhtroll opositsioonis olevas SPDs, kuid samuti tema ühtekuuluvustunne pigem Skandinaavias domineerivate sotsiaaldemokraatide ja sealse Põhjala-mudeliga, kui parempoolse Saksa valitsusega. Engholmi postmodernistlik välispoliitiline visioon ei näinud ette mitte niivõrd valitsuste suhteid, vaid MTÜde, kogukondade, valdade, haridusasutuste, kultuuriorganisatsioonide jne piiriüleseid võrgustikke. Kuna Hansa oli just linnade, mitte riikide liit, sobis see Engholmile suurepäraselt. Siin oli selge kokkupuude Eesti NSVga, sest Eestile võimaldas linnade tasand vältida Moskva piiranguid ja Saksamaa Liitvabariigi ametlikku mittetunnustamispoliitikat.

Engholmi visioon võis olla atraktiivne Baltikumis, kuid Skandinaavias kippus Hansa seostuma Saksa võimu ja domineerimisega. Eriti ebapopulaarne oli Hansa Taanis, kus ei olnud kunagi olnud Hansa linnu, ainult kontor Bergenis, küll aga olid Taani ja Hansa korduvalt üksteisega sõdinud. Taani valitsus ei soovinud kahjustada suhteid Bonniga, kui ta oleks suhelnud Engholmiga liiduvalitsusest mööda minnes. Taani Välisministeerium oli seetõttu rahul, kui neil õnnestus Uue Hansa liidu idee 1991. aasta sügisel vaikselt maha matta. Välisminister Uffe Elleman-Jensen tegi koostööd oma Saksa kolleegi Hans-Dietrich Genscheriga kindlustamaks, et Läänemere regionaalsete institutsioonide rajamisel jäävad juhtohjad riikide valitsuste kätte. Liidumaade, sealhulgas Schleswig-Holsteini ja selle peaministri Engholmi roll marginaliseeriti.[30]

ENSV toetas Uue Hansa liidu regionaalset kontseptsiooni kuni lõpuni, nagu näitab hästi Vaino Väljase ettekanne Paasikivi Seltsis Helsingis 15. jaanuaril 1990. Väljas lähtus Gorbatšovi "uue mõtlemise" ideedest: eesmärgiks Euroopa ühiskodu ja selle rajamine Ida-Euroopas, mis peab toetuma 1975. aasta Helsingi kokkulepete põhimõtetele (riikide võrdsus). Välispoliitika

[30] Vt Williams 2005 ja Lars Gronbjergi e-kiri Kaarel Piirimäele 20. jaanuaril 2017.

tuleb aga rajada humanistlikele, mitte sotsialistlikele põhimõtetele, kuid üldinimlikud väärtused sünnivad Väljase arvates vaid rahvuslikuna. Seega kaitses Väljas rahvuslust ja rahvusriikide suveräänsuse põhimõtet. Eesti kuulus Väljase järgi loomulikult Euroopasse ja tema tulevane roll Euroopa ühiskodus pidi olema "kujundada silda ida ja lääne vahel. See on meile omane olnud juba Hansa Liidu aegadest" (Väljas 1990).

1990. aasta kevadel ametisse valitud Edgar Savisaare valitsus ei olnud seevastu Hansa Liidust huvitatud. 1990. aasta juulis teatasid Savisaar ja Meri Kotkas toimunud konverentsil "Uus Hansa — Põhja-Euroopa uus hingamine", et Hansaga liitumine ei tule enne iseseisvumist kõne alla. Oma kõnedes rõhutas Meri korduvalt, et Eesti on huvitatud pigem rahvusriikliku identiteedi kaitsmisest kui selle lahustamisest regionaalsetes konstruktsioonides; regionaalseid institutsioone nägi Meri valitsuste koostöö, mitte rahvadiplomaatia, MTÜde koostöö ega piiriüleste võrgustike võtmes (Williams 2007: 125, 202).

KOKKUVÕTE

Vahekokkuvõtteks tuleb tõdeda, et sõna "orientatsioon" ei ole tarbetu mõiste välispoliitika uurimises, kuid orientatsiooni ei tule määratleda suveräänsuse loovutamise võtmes. Oleks ekslik arvata, et koalitsioonide, regionaalsete või rahvusvaheliste organisatsioonidega ühinemine tähendab tingimata suveräänsuse loovutamist. Kui mõista suveräänsuse all riikide võimalusi oma territooriumil toimuvaid ühiskondlikke, majanduslikke jne protsesse kontrollida, võivad organisatsioonid liikmesriikidele suveräänsust pigem juurde anda kui vähemaks võta. Näiteks majandusajaloolane Alan Milward on leidnud, et Euroopa Liidu integratsiooniprojekt ei ole kahandanud rahvusriikide mõju, vaid andis neile hoopis võimu juurde, aidates kontrollida protsesse, nagu kapitali liikumine, kuritegevus, keskkonnaprobleemid ja migratsioon, mis on piiri- ja rahvusülesed ning ühele valitsusele keerulised juhtida (2000: 1–20).

Suveräänsuse loovutamise asemel on mõistlik kõnelda riigi huvide kaitsmisest ja identiteedi kindlustamisest, toetudes mingi-

sugusele riikide rühmale, regionaalsele organisatsioonile, piiriülesele võrgustikule vms. Tegu ei ole võimu loovutamisega, vaid võimu kindlustamisega, kusjuures võimu ei tule vaadelda vaid rahvusvahelise süsteemi võtmes, nagu seda teevad nn realistid, vaid ka sisepoliitilises kontekstis.

Siinses artiklis nägime, kuidas ühe Saksamaa liidumaa peaminister (Björn Engholm) kasutas regiooniehitamise ideed oma liidumaa arengu, oma partei ja loomulikult iseenda poliitilise võitluse huvides. Loomulikult püüdis ka Eesti NSV juhtkond kasutada Gorbatšovi Euroopa-ühiskodu, Hansa Liidu jt regionaalseid ideesid ja identiteete mitte ainult altruistlikel ja idealistlikel eesmärkidel, nt Eesti majanduse arendamiseks, vaid ka iseenda ja oma kolleegide positsiooni kindlustamiseks pead tõstva ja konkureeriva rahvusliku liikumise kiuste.

Regionaalsete identiteetide uurimine on vaevarikas, sest eeldab mitmepalgelise allikmaterjali kasutamist. Antud juhul tuleb tunnistada siinses artiklis kasutatud allikate piiratust: alati ei piisa ministeeriumide dokumentidest inimeste mõtete uurimiseks ja eriti puudulik paistab olevat Eesti NSV aegne dokumentatsioon. Tollases süsteemis ei kannatanud paljutki paberile panna. Pealegi tuleks regionaalsete identiteetide märke otsida pigem kirjandusest, ajalooraamatutest, kunstisaalidest, turismibrošüüridest ja ansamblite repertuaarist kui ametniku memorandumist.

Tunnistades seega käesoleva käsitluse piiratust, oli loodetavasti siiski mingil määral võimalik näidata, kuidas regionaalseid kontseptsioone kasutatakse välispoliitika ja diplomaatia kujundamisel. Regioonid ei eksisteeri maastikul, aga regionaalsed ideed ei hõlju ka vabalt ringi. Regioone "ehitavad" kindlad isikud, kellel on oma ideed ja huvid. Loomulikult on olemas keel ja on "diskursused", kuid siinses artiklis lähtusin eeldusest, et sõnade tähendused on omistatavad isikutele; nad ei sõltu "diskursustest" väljaspool inimese tahet. Seega peaks regionaalseid identiteete ja välispoliitilisi orientatsioone uuriv ajaloolane suutma näha "diskursuse" taga inimest, olgu selleks õpetlane, poliitik või ametnik.

Kirjandus

A d a m s o n, Andres 2006. Liivimaa mõisamehed Liivi sõja perioodil. — *Acta Historica Tallinnensia*, nr 10, pp. 20–47

A r u m ä e, Heino 2003. Jaan ja Ilmar Tõnissoni välispoliitilistest tõekspidamistest Teise maailmasõja eel. — *Tuna: Ajalookultuuri ajakiri*, nr 3, lk 35–63

A s p a t u r i a n, Vernon V. 1959. The union republics and Soviet diplomacy: Concepts, institutions, and practices. — *The American Political Science Review*, Vol. 53, No. 2, pp. 383–411

B e v i r, Mark 1997. Mind and method in the history of ideas. — *History and Theory*, Vol. 36, No. 2, pp. 167–189

B o z o, Frédéric 2008. The failure of a grand design: Mitterrand's European Confederation, 1989–1991. — *Contemporary European History*, Vol. 17, No. 3, pp. 391–412

B r o w n i n g, Christopher S. 2008. *Constructivism, Narrative and Foreign Policy Analysis: A Case Study of Finland.* Oxford *etc.*: Peter Lang

G o r b a t s c h o w, Michail 1995. *Erinnerungen*. Aus dem Russischen von Igor Petrowitsch Gorodetzki. Berlin: Siedler

G o r b a t š o v, Mihhail Sergejevitš 1986. *NLKP Keskkomitee poliitiline ettekanne Nõukogu Liidu Kommunistliku Partei XXVII kongressile, 25. veebruaril 1986*. Tallinn: Eesti Raamat

G r o n b j e r g, Lars 2017. The Baltic independence struggle and Danish diplomacy 1988–1991. — Kaarel Piirimäe, Olaf Mertelsmann (eds.). *The End of the Cold War and the Baltic States*. Peter Lang. [Ilmumas; artikli käsikiri siinkirjutaja valduses]

H a r m s, Victoria 2012. Living *Mitteleuropa* in the 1980s: A network of Hungarian and West German intellectuals. — *European Review of History*, Vol. 19, No. 5, pp. 669–692

I l m j ä r v, Magnus 2010a. *Hääletu alistumine: Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus 1920. aastate keskpaigast anneksioonini*. 2., täiend. ja parand. tr. Tallinn: Argo

I l m j ä r v, Magnus 2010b. Nõukogude faktorist Eesti 12. märtsi 1934. aasta riigipöördes. — *Acta Historica Tallinnensia*, nr 15, lk 73–104

I l m j ä r v, Magnus 2015. Hitleri võimuletulek Saksamaal ja Balti riigid 1933. aastal — välispoliitiline aspekt. — *Acta Historica Tallinnensia*, nr 21, lk 69–105

J õ g i, Mall 1988 (koost.). *Eesti NSV loominguliste liitude juhatuste ühispleenum, 1.–2. aprill 1988*. Toim. Ilmar Rattus ja Mart Tarmak. Tallinn: Eesti Raamat

K a r j a h ä r m, Toomas 2003. *Unistus Euroopast*. Tallinn: Argo TTP

K r a t o c h w i l, Friedrich V. 1989. *Rules, Norms and Decisions: On the Conditions of Practical and Legal Reasoning in International Relations and Domestic Affairs*. (Cambridge Studies in International Relations, 2.) Cambridge—New York: Cambridge University Press

K u l d k e p p, Mart 2013. Intriigid, provokatsioonid ja Eesti iseseisvuse sünd: Eesti välisdelegatsioon ja Aleksander Kesküla. — *Ajalooline Ajakiri*, nr 3, lk 321–374

K u l d k e p p, Mart 2014. *Estonia Gravitates towards Sweden: Nordic Identity and Activist Regionalism in World War I*. (Dissertationes philologiae Scandinavicae Universitatis Tartuensis, 3.) Tartu: University of Tartu Press

L e h t i, Marko 2003. Possessing a Baltic Europe: Retold national narratives in the European North. — Marko Lehti, David J. Smith (eds.). *Post-Cold War Identity Politics: Northern and Baltic Experiences*. (Cass Series: Nationalism and Ethnicity.) London—Portland: Frank Cass, pp. 11–49

L e h t i, Marko, David J. S m i t h (eds.). 2003. *Post-Cold War Identity Politics: Northern and Baltic Experiences*. (Cass Series: Nationalism and Ethnicity.) London—Portland: Frank Cass

M e d i j a i n e n, Eero 1996. Orientatsiooniotsingutest Eesti välispoliitikas. — *Akadeemia*, nr 3, lk 451–480

M e d i j a i n e n, Eero 2000. 1939: Võimalused ja valikud. I–II. — *Ajalooline Ajakiri*, nr 1, lk 5–48; nr 2, lk 49–100

M e r i, Lennart 2008. *Hõbevalge: Reisikiri suurest paugust, tuulest ja muinasluulest*. (Töid antropoloogilise ja etnolingvistika vallast. Klassikavaramu.) Koost. ja toim. Urmas Sutrop ning Mart Meri. 2., muud. tr. Tallinn—Tartu: Lennart Meri Euroopa Sihtasutus

M i l w a r d, Alan S. 1992. *The European Rescue of the Nation-State*. With the assistance of George Brennan and Federico Romero. Berkeley, Calif.: University of California Press

M ä l k s o o, Maria 2010. *The Politics of Becoming European: A Study of Polish and Baltic Post-Cold War Security Imaginaries.* (New International Relations.) London—New York: Routledge

N i c h o l, James P. 1995. *Diplomacy in the Former Soviet Republics*. Westport, Conn.: Greenwood Publishing Group

O n u f, Nicholas Greenwood 1989. *World of Our Making: Rules and Rule in Social Theory and International Relations*. (Studies in International Relations (Columbia, S.C.).) Columbia, S.C.: University of South Carolina Press

P i i r i m ä e, Kaarel 2009. 1944. aasta "autonoomiaseadused": Liiduvabariigid Kremli välispoliitikas liitlastevaheliste suhete kontekstis. — *Ajalooline Ajakiri*, nr 1/2, lk 13–45

P i i r i m ä e, Kaarel 2014. *Roosevelt, Churchill, and the Baltic Question: Allied Relations during the Second World War*. (The World of the Roosevelts.) Basingstoke—New York: Palgrave Macmillan

R e y, Marie-Pierre 2004. "Europe is our Common Home": A study of Gorbachev's diplomatic concept. — *Cold War History*, Vol. 4, No. 2, pp. 33–65

R i s s e - K a p p e n, Thomas 1994. Ideas do not float freely: Transnational coalitions, domestic structures, and the end of the cold war. — *International Organization*, Vol. 48, No. 2, pp. 185–214

R u g g i e, John G. 1998. *Constructing the World Polity: Essays on International Institutionalization*. (New International Relations.) London—New York: Routledge

R u u t s o o, Rein 2010. Baltimaade rahvarinnete välispoliitikast 1988–1989. — Andres Kasekamp, Rein Toomla, Karmo Tüür (toim.). *Maailmast 2010. RSR artiklite kogumik: Pühendatud Kaido Jaansonile 70. sünnipäeval*. (Politica: Publications of the Institute of Government and Politics University of Tartu, 9.) Tartu, lk 112–154

S a h a r o v, Juhan 2017. An economic innovation as an icebreaker: The contractual work experiment. — Kaarel Piirimäe, Olaf Mertelsmann (eds.). *The End of the Cold War and the Baltic States*. Peter Lang. [Ilmumas; artikli käsikiri siinkirjutaja valduses]

S a u l, Bruno 2006. *Meie aeg*. Tallinn: Maalehe Raamat

S a u l, Bruno 2012. *Meie aeg*. II. Tallinn: B. Saul

Š v e c, Luboš 2017. Spillover of revolution: The Baltic Republics and Czechoslovakia 1988–1989. — Kaarel Piirimäe, Olaf Mertelsmann (eds.). *The End of the Cold War and the Baltic States*. Peter Lang. [Ilmumas; artikli käsikiri siinkirjutaja valduses]

T a r k, Triin 2017. The wind of change in cultural diplomacy: Estonian Society for Friendship and Cultural Relations with Foreign Countries in the late 1980s and early 1990s. — Kaarel Piirimäe, Olaf Mertelsmann (eds.). *The End of the Cold War and the Baltic States*. Peter Lang. [Ilmumas; artikli käsikiri siinkirjutaja valduses]

T e r k, Erik 2000. *Privatisation in Estonia: Ideas, Process, Results*. Tallinn: Eesti Tuleviku-uuringute Instituut

W a l t, Stephen M. 2013. *The Origins of Alliance*. (Cornell Studies in Security Affairs.) Ithaca (N.Y.)—London: Cornell University Press

W i l l i a m s, Leena-Kaarina 2005. Post-modern and intergovernmental paradigms of Baltic Sea co-operation between 1988 and 1992: The genesis of the Council of the Baltic Sea States (CBSS) as a historical case study. — *NORDEUROPAforum: Zeitschrift für Politik, Wirtschaft und Kultur*, 15. Jhrg. (8. der N. F.), Nr. 1, S. 3–20

W i l l i a m s, Leena-Kaarina 2007. *Zur Konstruktion einer Region: die Entstehung der Ostseekooperation zwischen 1988 und 1992*. Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag

V ä l j a s, Vaino 1990. Eesti — sild ida ja lääne vahel. — *Rahva Hääl*, 17. I

KAAREL PIIRIMÄE (1979) on lõpetanud Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna 2002; magistrikraad 2005 (TÜ), 2006 (University of Cambridge); doktorikraad 2009 (University of Cambridge). Töötanud Vabariigi Presidendi kantseleis ametist lahkunud presidendi Lennart Mere nõunik-sekretärina 2002–2005; TÜ filosoofiateaduskonna ajaloo osakonna vanemteadur 2010, Eesti ajaloo õppetooli Marie Curie teadur 2010–2013, ajaloo ja arheoloogia instituudi teadur a-st 2013; Eesti Sõjamuuseumi — Kindral Laidoneri Muuseumi vanemteadur a-st 2016; Kaitseväe Ühendatud Õppeasutuste professor 2010–2015. *Akadeemias* avaldanud artiklid "“Kui teil on võimalik seda vältida — vältige...”: Nõukogude Liidu poliitika Ida-Euroopas ja külma sõja algus" (2004, nr 3, lk 467–494), "Infosõda läänes: Eesti, Balti küsimus ja võitlus Inglismaa avaliku arvamuse pärast aastatel 1941–1944" (2014, nr 1, lk 3–35) ja "“Balti kriis" ja Eesti välispoliitika algus 1990–1991. I" (2016, nr 8, lk 1331–1365).

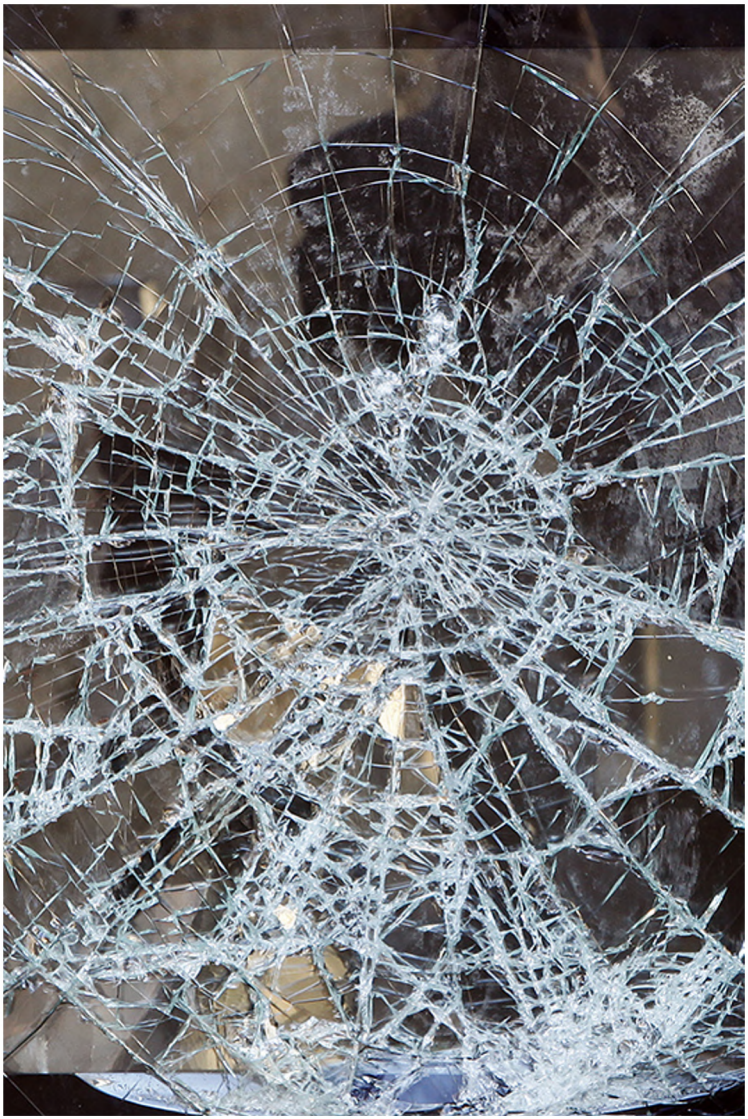

LOIT JÕEKALDA. Äratus I
(digitrükk, paber, 2015)

EI SÕNAGI TIIBETIST

Toomas Kiho

KURT JA TUMM MAAILM

olen sündinud kurdina
keegi mind ei kuule

mu üle taevas punane
õhk kuulivihmast valge
maa all voolab roheline nafta

seda nad näevad seda nad nuusutavad seda nad joovad

aga minu lõhkist südant
mis vaatab üles päikesesse
mu kahekümneühekiirelisse päikesesse
seda nad ei näe
kes küsib kurdilt

minu vabaduseiha lõhna
mis matab kõik vere
mu neljakümnel miljonil vennal ja õel
seda nad ei tunne
kes pärib sandilt

nad joovad ära mu põue rohelise nafta
nad kustutavad mu päikese
mu kahekümneühekiirelise päikese
lasevad nad taevast alla ja
kustutavad ära

nii ütlevad rahvusvahelised konventsioonid

KEVADEHIRM

jordile

punakollased on lehed la ramblal. sügis.
punakollased ja sinise tähenurgaga on laudadel linad. õhtu.
punakollasetriibuline on öö. keegi karjub appi.

ainult kurt ei kuule.
ainult pime ei näe.
ainult südametu ei ulata kätt.
ainult käetu ei ava südant.

seal tänavanurgal nii kummaliselt tömbil ja tagasilõigatul
üks sinimustvalge lill on punakollases peos.
kas seda anda oli palju?
üks lill
ühes peos
mitme miljoni
peo seas.

lill on liiast
sest on seadused
sest on kord ja politsei
sest on piiride puutumatus
sest on siseasjad
sest on territoriaalne
sest on terviklikkus
sest on demokraatia
sest on lennukid ja saapad

sest on hirm

KOERAVILED, POLIITILINE MANIPULEERIMINE JA KEELEFILOSOOFIA

Jennifer Saul

Tõlkinud Riin Kõiv

> Alguses, 1954. aastal öeldi lihtsalt "neeger, neeger, neeger". 1968. aastal nii enam öelda ei saa, see on haavav. Saad tagasilöögi. Nii et nüüd räägime sellistest asjadest nagu sunnibussid,* osariikide õigused ja muu selline värk. Kõik läheb järjest abstraktsemaks. Nüüd on teemaks maksukärped ja kogu jutt on muutunud läbi ja lõhki majanduslikuks. Kõige selle kõrvalmõju on aga see, et mustanahalised saavad rohkem kannatada kui valged. Ja alateadlikult käib see võib-olla asja juurde. Seda ma ei ütle. Küll aga tahan ma öelda seda, et kui asi läheb nii abstraktseks ja nii kodeerituks, siis ühel või teisel viisil kaotame rassiprobleemi ära. Saad aru, mis ma mõtlen — sest ilmselgelt on "me tahame kärpida seda ja toda" veel palju abstraktsem kui see bussivärk ja pagana palju abstraktsem kui "neeger, neeger".
>
> Lee Atwater,** tsit. Lamis 1990.

Tõlgitud ingliskeelsest käsikirjast "Dogwhistles, Political Manipulation and Philosophy of Language", mis on ilmumas teoses: Daniel Fogal, Matt Cross, Daniel Harris (eds.). *New Work on Speech Acts*. Oxford University Press.

**Forced busing* ehk sunniviisiline bussitransport oli 1971. aastal vastu võetud seadusele toetuv ja rasside võrdset kohtlemist taotlev koolitranspordi ja laste koolidesse jaotamise kord. *Toim.*

**Lee Atwater (1951–1991), USA vabariikliku partei ning Ronald Reagani ja George H. W. Bushi presidendikampaaniate strateeg. *Toim.*

Viimastel aastatel on toimunud keelefilosoofias kaks väga teretulnud muutust. Keelefilosoofia, milles mind "üles kasvatati", oli 1980.–1990. aastate USA keelefilosoofia. Peaaegu ainsad teemad, millele tähelepanu pöörati, olid semantiline sisu, osutus ja tõetingimused. Ma ütlen "peaaegu", sest siin oli märkimisväärne erand — Grice'i vestlusimplikatuuri mõiste, mis pakkus suurt huvi, kuivõrd võimaldas semantikateoreetikutel "pelgalt pragmaatilisena" seletada ära intuitsioonid, mis nende meelisteooriatele paistsid vastu rääkivat.

Viimasel ajal on keelefilosoofia haare avardunud kahel olulisel moel. Minu enda arvates kõige tähtsamaks nihkeks on see, et on hakatud arvesse võtma keele eetilist ja poliitilist mõõdet. Kui rääkida filosoofidest laiemalt, siis pole see mõõde kunagi olnud unustuses, kuid veel hiljuti oli ta üksnes eetikute ja poliitikafilosoofide päralt. Nüüd aga töötavad keelefilosoofid selle kallal, et mõista vihakõnet, poliitilist manipuleerimist, propagandat ja valesid. Need tegelikus maailmas küll väga olulised teemad pole keelefilosoofias veel keskseks saanud. Aga erinevalt kahekümne aasta tagusest ajast nüüd nende üle vähemalt arutletakse. Koos selle nihkega (kuigi mitte ainult selle tõttu) on kasvanud filosoofiline huvi ka muude teemade vastu kui semantiline sisu ja osutus. Neis uutes vaidlustes pole keskseks mõisteks enam semantiline sisu, vaid implikatuur, kohandamine [*accommodation*] ja kõneteod.[1]

Ja ometi, nagu ma väidan, ei ole need uued arutelud ikka veel sisule fokuseerimisest piisavalt kaugenenud. Et poliitiliselt manipulatiivsest kõnest täielikult aru saada, on vaja üksikasjalikult tegelda teatud kõnevormidega, mis toimivad vähem teadvustatud viisil — on vaja tegelda muu kui semantiliselt väljendatud *või* pragmaatiliselt edasi antud sisuga; ning lausungite nende mõjudega, milles on nende lausungite kogu iva ja mis sellegipoolest haihtuvad kohe, kui nad selgesõnaliseks teha. Mitte ükski praegu-

[1]Ma ei taha väita, nagu oleks kõnetegude teooria midagi uut, vaid üksnes seda, et vähemalt neis ringkondades, milles mina liikusin, oli see moest läinud.

seks üksipulgi välja töötatud mehhanism pole selleks ülesandeks varustatud.

Ülesanne ise on aga äärmiselt tähtis. Koeraviled, nagu peagi näeme, on häirivalt olulised peidetud poliitilise manipuleerimise vahendid. Õigupoolest on nad poliitilise kõne üks võimsaim vorm, võimaldades manipuleerida inimestega viisidel, millele nad siis, kui manipuleerimine toimuks avalikumalt, vastu seisaksid — sageli kasutades ära rassistlikke hoiakuid, mida teadvustatud tasandil ei tunnistata. Kui filosoofid keskenduvad üksnes avalikumale kõnele, mis toimib kas väljendatud või muul teadvustatud viisil edasi antud sisu kaudu, jääb neil tabamata mõndagi sellest, mis meie poliitilise kultuuri kõnepraktikas on kõige mõjukam ning ohtlikum. See artikkel on üleskutseks hakata seda laadi peidetumatele kõnetegudele tähelepanu pöörama ning ühtlasi esimene katse teha algust nende üle teoretiseerimisega.

1. KOERAVILED

Keskendun siin artiklis koeraviledele. "Koeravile" on poliitikas võrdlemisi uus termin, mis kerkis esile 1980. aastate Ameerika Ühendriikide poliitilisest ajakirjandusest. Esimene dokumenteeritud kasutus näib pärinevat Richard Morinilt *Washington Post*'ist (1988), kus ta arutles ühe arvamusküsitluste käigus täheldatud veidra nähtuse üle.

> Vahel tingivad peened muudatused küsimuste sõnastuses märkimisväärselt erinevaid tulemusi, [---] uurijad kutsuvad seda koeravileefektiks: küsitletud kuulevad küsimuses midagi, mida uurijad ei kuule (tsit. Safire 2008: 190).

Järgmistel kümnenditel poliitilise koeravile kontseptsioon mõneti nihkus. Selle fookusesse langesid nüüd peamiselt kindlat liiki, tavaliselt poliitikute või nende käsilaste tahtlikud manipulatsioonid, mis olid teadlikult disainitud selliseks, et laiem kuulajaskond neid ei märkaks. (Seda määratlust viimistleme artikli jooksul täpsemaks.) Kuid nagu varsti näeme, esineb sellist liiki manipuleerimist paljudes väga erinevates vormides. Artikli jooksul harutame neid üksteisest lahti ja uurime ühekaupa. Koeraviled võivad olla

avalikud või peidetud ning kummaski kategoorias võivad nad olla kas ette kavatsetud või kavatsemata.

2. KAVATSETUD KOERAVILED

2.1. Avalikud kavatsetud koeraviled

Kimberly Witten (mustand) on üks neid väheseid lingviste, kes on koeravilesid uurinud. Witten keskendub ainult sellistele koeraviledele, mida mina nimetan avalikeks kavatsetud koeraviledeks, ning tema "koeravile" definitsioon on avalike kavatsetud koeravilede defineerimiseks suurepärane.

> [Avalik kavatsetud] koeravile on kõnetegu, mis on meelega kujundatud nii, et see lubaks kahte usutavat tõlgendust, millest üks on privaatne, kodeeritud sõnum, mis on suunatud üldise publiku mingile kindlale alamhulgale ja peidetud selliselt, et laiem publik ei oleks selle kodeeritud tõlgenduse olemasolust teadlik. (Witten (mustand): 2.)

Kuigi peamiselt pakuvad koeraviled huvi oma poliitilise kasutuse tõttu, on see mõiste rakendatav laiemalt, nagu Witten õigesti märgib. Puutudes lapsevanemana taas kord kokku mõnede oma lapsepõlve lemmikmeelelahutustega, olin ma šokeeritud nähes neis paljut sellist, mis minust lapsena oli mööda läinud. Oma väikese pojaga Bugs Bunnyt[*] vaadates oli mulle üllatuseks näha viiteid vanadele filmidele, millest lastel ei või olla mingit teadmist, ja veel suuremaks üllatuseks tõdeda, et üheks neist oli *Viimane tango Pariisis*.[**] Selliste viidete leidmine muutis mõistagi lõputu taasvaatamise vähem tüütuks. Ja mõistagi just seda nende autorid ka taotlesid. Witteni arvates peaks seda käsitama koeravilena —

[*] Bugs Bunny (Pöörane Jänes) on kõige rohkem filmides kasutatud joonisfilmitegelane, loodud 1940 lühifilmi *A Wild Hare* jaoks. Seejärel on ta esinenud lugematul hulgal filmides, telesarjades, videomängudes, reklaamides jne. *Toim.*

[**] *Ultimo tango a Parigi*, Bernardo Bertolucci film (1972), peaosades Marlon Brando ja Maria Schneider. *Toim.*

peidetud sõnumina multifilmi üldisema publiku kindlale alamhulgale.[2]

Kõige tähtsamat liiki kavatsetud avalikud koeraviled on siiski need, mida kasutavad poliitikud. Koeravilelausungid võimaldavad kandidaadil saata ühele osale valijaskonnast sõnumi, mis teistes võiks tekitada võõrastust. Järgnevas keskendungi ma just sellistele koeravilelausungitele. Alustame mõne näitega.

2.1.1. "Imetabane jõud"

Valimistel kandideerides oli George W. Bush iga kord oma usuga seoses keerukas olukorras. Tal oli hädasti vaja fundamentaalkristlaste hääli, ent samas oli selge, et paljusid teisi, kelle hääli ta üldvalimistel niisamuti vajas, tegi fundamentaalkristlus närviliseks. Lahendusena kasutasid tema kõnekirjutajad fundamentaalkristlastele suunatud koeravilesid. Selle heaks näiteks on üks Bushi lausung tema 2003. aasta kõnes "Olukorrast riigis":

> Ent ometi on Ameerika rahva headuses, idealismis ja usus jõud, imetabane jõud (tsit. Noah 2004).

Mittefundamentalisti jaoks on see tavaline puhevil poliitiline klišee, mis märkamatult kõrvust mööda libiseb. Kuid fundamentaalkristlane kuuleb selles peituvat koeravilet. "Imetabane jõud" [*wonder-working-power*] on fundamentalistide seas üks meelisfraase, mis osutab kitsalt Kristuse jõule. Fundamentaalkristlane võiks saada Bushi lausungist kaks sõnumit. Esimene on teatud laadi tõlge nende enda idiolekti täiesti otseseks kristlikuks sõnumiks, mis paljudele peletavalt mõjuks:

> Ent ometi on Ameerika rahva headuses, idealismis ja usus jõud, Kristuse jõud.[3]

---

[2]Witten ise kasutab oma arutluses teisi näiteid, kuid idee lapsevanematele mõeldud koeraviledest laste meelelahutuses on tema oma.

[3]Tutvustades selle artikli sisu Ameerika publikule, olen aru saanud, et see tõlgendus on vaieldav. Mõnede kristlaste arvates on see täiesti õige, samas teiste arvates oleks kõnealuse lausungi selline lugemine väär ning annaks tulemuseks ketserliku lausungi. Teisele rühmale oleks ilmselgelt arusaadavam mu alljärgnev teine tõlgendus.

Teiseks sõnumiks on lihtsalt fakt, et Bush kõneleb nende idiolektis, näidates, et ta on üks neist.[4]

Esimene sõnum on väga selgelt avalik kavatsetud koeravile: kodeeritud, peidetud sõnum, mis mõeldud üldise publiku vaid mingile kindale alamrühmale. Õigupoolest toimib see üsna sarnaselt vähetuntud mitmetähenduslikkuse ärakasutamisega. Teisega on lood veidi segasemad. Teatud mõttes on see nii, nagu räägitaks mingi piirkondliku aktsendiga, mis teatud kindlas kuulajaskonnas tekitab sugulustunnet. Oluline erinevus on aga selles, et erinevalt aktsendist ei ole sõnum kõigile kuuldav. Väidetavalt on niisiis ka selle sõnumi puhul (juhul kui see on kellegi poolt kavatsetud) ikkagi tegemist avaliku kavatsetud koeravilega — näiliselt ühemõttelise sõnumi taha peidetud kodeeritud sõnumiga üldise publiku alamrühmale.

2.1.2. "Dred Scott"

Nagu paljud konservatiivid peab ka George W. Bush oluliseks rõhutada oma vastuseisu Dred Scotti otsusele, millega 1857. aastal kinnitati, et ka vabadel aladel jäävad orjad omanike omandiks. Neis, kes pole selle kuulutamise sihtrühmaks ja peavad enesestmõistetavaks, et ka paremtiiva vabariiklane on orjanduse vastu, ning leiavad, et too vastuseis peaks olema ütlematagi selge, tekitab see mõningast hämmingut. Ent selle koeravilega ei kõnetanud Bush mitte kuulajate enamikku. Tema sõnum oli adresseeritud abordivastasele paremtiivale ning ta kuulutas "vilega" oma abordivastasust.

Kõnealune koeravile toimib eelnevalt arutatust mõneti teisiti. See töötab seetõttu, et paremtiiva kommentaatorid tavatsevad arutada Dred Scotti otsust üheskoos abordiõiguse arutamisega. Seda tehakse mitut moodi. Vahel tuuakse Dred Scott näiteks ülemkohtu halvast otsusest, mis tuleks tühistada (nagu kohtuotsus Roe *vs.*

[4]Kenaks paralleeliks sellele sõnavaliku abil grupiidentiteedi signaliseerimise ideele on Nunbergi (ilmumas) halvustuste [*slurs*] käsitlus.

Wade[*]). Vahel figureerib see orjade isikuks olemise eitamise ja loodete (eeldatava) isikuks olemise eitamise analoogias. Fakt on aga see, et Dred Scotti arutamine aborditeema käsitlemisel on niivõrd tavaline — ja mis peamine, muudel juhtudel niivõrd kummastav —, et selle abil on võimalik edukalt signaliseerida Bushi vastuseisu abordile ja tema soovi Roe *vs*. Wade'i otsust tühistada.

Kuidas see koeravile täpselt töötab, on detailides hämaravõitu. Võimalik, et see töötab niisamuti nagu viited vanadele filmidele laste multifilmides, olles mõeldud andma vihjeid neile, kellel vastav teadmine on olemas. Kellele Dred Scotti silmapaistev roll abordivastastes aruteludes on teada, need teavad sedagi, et Dred Scottiga tuletab Bush neid arutelusid neile meelega meelde, ning järeldavad sellest, et ka Bush on abordi vastu ning arvab, et Roe *vs*. Wade tuleks tühistada. Teine võimalus on see, et "Ma mõistan Dred Scotti hukka" ja teised sellesarnased lausungid on hakanud toimima koguni abordivastasusele viitavate üldistatud vestlusimplikatuuridena. Vähemalt on võimalik konstrueerida lugu sellest, kuidas neid võidaks kalkuleerida: *Ta kinnitab oma vastuseisu Dred Scottile. Aga kõik on Dred Scotti vastu ning küsitud küsimuse seisukohalt pole see sugugi oluline. Seega peab ta üritama mõista anda midagi muud — seda, et ta on abordi vastu nagu need teisedki, kes Dred Scottist räägivad.*

Mõlemal juhul on tegemist avaliku kavatsetud koeravilega: peidetud kodeeritud sõnumi edastamisega üldise publiku alamhulgale.

2.2. Peidetud kavatsetud koeraviled

Peidetud kavatsetud koeraviledest on sootuks keerulisem sotti saada. Ameerika rassidiskursuses on sellistel koeraviledel mängida oma eriline roll, ja see roll on neil — nagu Tali Mendelberg seda nimetab — rassilise võrdsuse normi tõttu. (Mendelberg ei kasuta terminit "koeravile", kuigi hilisemad autorid, nagu Ian Haney Lopez (2014), seda teevad. Ta räägib "varjatud [*implicit*]

[*]USA Ülemkohtu otsus 22. jaanuarist 1973, mis andis naistele õiguse otsustada abordi üle enne raseduse kolmandat trimestrit. *Toim.*

poliitilisest suhtlusest".) Mendelberg väidab, et enne 1930. aastaid oli rassistlike hoiakute otsesõnaline väljendamine Ameerika poliitilises diskursuses aktsepteeritud. Täpsemalt, tema sõnul tohtis kasutada ilmselgelt halvustavat terminoloogiat; väita, et mustanahalised on valgetest sünnipäraselt alaväärsemad, ning avaldada toetust õiguslikule diskrimineerimisele, nagu seda on näiteks õiguslikult jõustatud segregatsioon või siis keeldumine mustanahaliste palkamisest. Muidugi mitte kõik ei teinud seda, kuid igal juhul ei tähendanud see veel aktsepteeritava poliitilise tegevuse piiridest üleastumist. Need, kes püüdlesid rassistlike valijate soosingut, said teha seda lihtsalt seeläbi, et kuulutasid avalikult oma rassistlikke vaateid. 1930. ja 1960. aastate vahel hakkas seni valdav rassilise ebavõrdsuse norm Mendelbergi järgi "erodeeruma" (Mendelberg 2001: 67). Pärast 1960. aastaid muutus avalik rassism üha enam vastuvõetamatuks. Suurem osa valijaist ei tahtnud end enam rassistiks pidada.

Too vastumeelsus avaliku rassismi suhtes varjab aga pilti, mis tegelikult on palju keerukam. On väga ebatõenäoline, et valged valijad nõustuksid väidetega, nagu oleksid mustanahalised sünnipäraselt alaväärsemad, või siis toetaksid õiguslikku segregeerimist. Sellegipoolest on psühholoogide seas "rassivimmaks"[5] kutsutud uskumustesüsteem endistviisi laialt levinud. Rassivimm hõlmab nelja peamist väidet: (1) "mustanahalisi enam eriti ei diskrimineerita, (2) nende ebasoodne olukord peegeldab eeskätt nende kehva tööeetikat, (3) nad nõuavad liiga paljut liiga kiiresti, (4) nad on saanud rohkem kui nad väärivad." (Tesler, Sears 2010: 18.) Üldjuhul testivad psühholoogid rassivimma olemasolu küsides, mil määral nõustutakse või ei nõustuta järgmiste väidetega (samas: 19):

- Iirlased, itaallased, juudid ja paljud teised vähemused on ületanud eelarvamused ning töötanud end üles. Mustanaha-

[5]Tesler ja Sears, keda ma järgnevas tsiteerin, kasutavad terminit "sümboolne rassism", ent samas märgivad, et kasutavad seda samas tähenduses Mendelbergi eelistatud terminiga "rassivimm" [*racial resentment*].

lised peaksid tegema sedasama ilma mingite eriliste soodustusteta.

- Põlvkondadepikkune orjandus ja diskrimineerimine on loonud tingimused, kus mustanahalistel on keeruline end madalamast klassist välja töötada.
- Paaril viimasel aastal on mustanahalised saanud vähem, kui nad väärivad.
- Tegelikult on asi selles, et mõned inimesed lihtsalt ei püüa piisavalt kõvasti; kui mustad vaid püüaksid rohkem, oleksid nad sama heal järjel kui valged.

Erinevatele võimalikele vastustele määratakse punktid skaalal, mis ulatub rassiliselt kõige liberaalsemast rassiliselt kõige konservatiivsemani. Keskeltläbi paigutuvad valged ameeriklased tolle spektri konservatiivsemasse otsa, kusjuures vabariiklased oluliselt rohkem kui demokraadid.

Mendelberg kirjeldab seda olukorrana, kus rassivimma püsimisest hoolimata kehtib "rassilise võrdsuse norm". Tema sõnastus võib olla aga mõneti eksitav. Mulle endale näib olevat üpriski selge, et kui enamik valgetest ameeriklastest annab ülaltoodud küsimustele rassivimmale viitavad vastused, siis kindlasti ei tähenda see, et enamik ameeriklastest nõustuks mistahes tugeva rassilise võrdsuse arusaamaga. Veel enam, ilmselgelt on senini sotsiaalselt küllaltki aktsepteeritud viidata musta *kultuuri* hädadele, kirjutades selle arvele mustanahaliste vaesuse ja isegi relvastamata mustanahaliste kodanike tapmise politsei poolt. On ilmselge, et see, mida Mendelberg nimetab "rassilise võrdsuse normiks", ei välista seda sorti väljaütlemisi. Ka Mendelberg ise täheldab tendentsi muganduda kõnealuse normiga "nii minimaalsel, sümboolsel viisil kui vähegi võimalik" (Mendelberg 2001: 92). Üks usutav seletus võiks olla, et valged ameeriklased tajuvad tarvidust toetada sõnades midagi, mida saaks nimetada "rassiliseks võrdsuseks". Mida selle all täpselt mõistetakse, võib olla mõneti erinev, kuid see paistab välistavat ilmselgelt halvustavate väljendite kasutamise, *geneetilise* (aga mitte kultuurilise) alaväärsuse väitmise ja ilmselgelt diskrimineeriva käitumise (näiteks seadustatud segregatsiooni, mustanahaliste palkamist keela-

vad reeglid jne). See kõik kohustab vaid äärmiselt pinnapealseks vormiliseks võrdsuseks. Aga kahtlemata on Mendelbergil õigus, et lubatava rassidiskursuse piirid on mõnevõrra nihkunud, isegi kui nad ei nõua veel võrdsuse toetamist mingis sisukas mõttes (mis näiteks hõlmaks struktuurse rassismi vastustamist, implitsiitse kallutatuse tunnistamist, tulemuste võrdväärsuse uurimist ja nii edasi).[6] Neist terminoloogilistest mööndustest hoolimata järgime siin Mendelbergi ja osutame praegusele olukorrale kui olukorrale, kus rassilise võrdsuse norm on jõus.

Poliitikutel, kes mõnel teisel perioodil oleksid uhkusega rassistlike valijateni jõudmiseks otsesõnu väljendanud ilmselgelt rassistlikke vaateid, tuleb nüüd leida peenem viis oma teatud laadi psühholoogilise suguluse signaliseerimiseks nende "rassivimmaga" valijatega.[7] Otsene rassistlik koeravile ei pruugi siin töötada — võrreldes ühemõtteliselt rassistliku lausungiga oleks see küll edasiminek, kuid suure tõenäosusega tunneks sihtpublik selle siiski rassistlikuna ära.[8] Ja suurem osa sellest publikust lükkaks tagasi millegi, mis on avalikult ja ühemõtteliselt rassistlik — vas-

---

[6]Märkimist väärib seegi — ja mõnel teisel korral uurimist —, et paljud valged ameeriklased on hakanud *iseennast* pidama rassilise diskrimineerimise ohvriks ja seda ka avalikult välja ütlema (Lopez 2014: 71, viidates Greenbergile). See võiks olla veel üks näide, kuidas rassivimma on võimalik väljendada rikkumata rassilise võrdsuse normi: selle vaate väljendajad väidaksid, et nad toetavad *võrdsust*, kuid et nimelt nemad (ja mitte mustanahalised ameeriklased) on need, keda koheldakse halvemini.

[7]See, millised lausungid on ilmselgelt rassistlikud, on ilmselgelt küsimus, milles arvamused lahknevad. Minule tundub, et mustanahaliste kultuurilise alaväärsuse väitmine on ilmselgelt rassistlik, kuid selge on see, et paljude valgete jaoks see nii ilmselge ei ole. Ent nagu märgitud, sellised väited on "rassilise võrdsuse normile" vastu pidanud.

[8]Mul tõepoolest puudub kindel seisukoht, kuivõrd hästi niisugune otsene koeravile töötaks. Kahtlemata oleks selle tõhusus valijati erinev, kuid sellega kaasnev võimalus rassistliku sisu olemasolu eitada võiks tagada arvestatava edu. Artikli esimest mustandit kirjutades olin ma arvamusel, et otseselt rassiline koeravile kukuks läbi. Kuid nüüd (pärast Trumpi esiletõusu) pole ma selles enam sugugi veendunud. Suur tänu Daniel Harrisele selle küsimuse tõstatamise eest.

tasel korral satuks nende nüüdseks kalliks saanud pühendumus egalitarismile kahtluse alla. Igatahes oleks säärase koeravile kasutamine riskantne käik. (Muidugi mitte kõik ei tõrjuks varjamatut rassismi. Kuid meie keskendume siin just sellele suurele osale elanikkonnast, kes seda teeks.)

Ja nimelt siin kulub marjaks see, mida Mendelberg nimetab "varjule jäävaks poliitiliseks suhtluseks". Tuleb välja, et koeravile, mida inimesed koeravilena ei teadvusta, on üks väga võimas asi. Sellist koeravilet kutsun ma "peidetud koeravileks". Pealtnäha on see kahjutu lausung, millel rassiga pole midagi pistmist — rassismisüüdistuse korral on niisiis võimalik rassismi eitada. Ning juhul, kui koeravilega edasi antud sisu suudaks avaldada tarvilikku mõju ka väljaspool koeravilepubliku teadvust, siis erinevalt otsesest rassistlikust koeravilest ei lükataks seda tagasi.

Ent kuidas ometi võiks koeravile sellisel viisil toimida? Kuidas edastada rassistlik sõnum niivõrd tõhusalt, et see mõjutaks kuulajate hääletusotsuseid nende endi teadmata? Seda aitab näha mõnede näidete läbitöötamine.

2.2.1. Willie Horton

Kuulsaimaks näiteks peidetud kavatsetud koeravilest on tohutult edukas Willie Hortoni reklaam, mida kasutati George H. W. Bushi kampaanias Michael Dukakise vastu.* (Järgnev arutelu sel teemal on võetud Mendelbergilt, peatükid 5–8.) Reklaam kritiseeris Dukakise kuberneriks oleku ajal läbi viidud vangide ajutise vabastamise programmi, jutustades ühe ajutiselt vabastatud süüdimõistetu, Willie Hortoni loo. Horton oli rünnanud üht paari nende kodus, vägistanud naise ja pussitanud meest. Rassi ei mainita reklaami jooksul kordagi. Küll aga illustreerib reklaami Willie Hortoni foto, ning Horton on mustanahaline. Bushi kampaania

*1988. aasta USA presidendivalimistel olid vastamisi vabariiklane G. H. W. Bush — kes ka võitis — ja demokraat Michael Dukakis. Dukakisele oli demokraatide seas alla jäänud mustanahaline Jesse Jackson. *Toim.*

tegi Hortonist võtmeteema ja nii pälvis reklaam uudistes tohutult eetriaega.

Enne Willie Hortoni reklaami oli Dukakisel küsitluste järgi märkimisväärne edumaa. Kui reklaam eetrisse oli lastud ning selle üle arutlema hakatud, hakkas tema populaarsus püstloodis langema. Suurema osa selle aja vältel ei arutatud reklaami mitte seoses rassiga, vaid osana diskussioonidest, mis puudutasid kas siis kriminaalsuse rolli kampaanias või negatiivset kampaaniat. Aga siis, üsna hilja, nimetas Jesse Jackson Willie Hortoni reklaami rassistlikuks. Tol hetkel vaadati sellele süüdistusele suure skepsisega (kuigi praeguseks on see väga laialt omaks võetud) ning seda nähti kui demokraatide lubamatut katset "mängida välja rassikaarti". Aga seda arutati laialdaselt. Niipea kui rassismi võimalus oli tõstatatud, lakkas reklaam toimimast üksnes varjatud tasandil. Vaatajad hakkasid kaaluma võimalust, et mingil moel on rass asjasse segatud. Ja just siis hakkas Dukakis arvamusküsitlustes taas tõusma — viide sellele, et reklaam lakkas olemast tõhus niipea, kui rass oli selgesõnaliselt arutluse alla võetud.

See muidugi veel ei näita, et neid nähte tingis just reklaam või et sel rassiga midagi pistmist oli (kuigi Jacksoni sekkumise tagajärjed sellele viitavad). Hulga informatiivsemad on kampaania jooksul kogutud andmed reklaami mõju kohta valijatele. Need andmed näitavad, et kuigi rassivimma taset reklaami vaatamine ei muutnud, mõjutas see tugevalt *rassivimma ja hääletamiskavatsuste suhet*. Täpsemalt, mida rohkem olid rassivimmas valijad reklaamiga kokku puutunud, seda suurema tõenäosusega eelistasid nad Bushi. Ning mis peamine, niipea kui Jackson oli kritiseerinud reklaami rassistlikuna, hakkas too korrelatsioon vähenema.

Mendelbergi väitel toimib reklaamis sisalduv koeravile eelnevalt eksisteerivatele rassilistele hoiakutele, pannes nad teadvustamatult mõjutama otsuseid (antud juhul siis hääletuseelistusi), mida nad eelnevalt ei pruukinud mõjutada. Ent peale selle toob ta välja veel ühe olulise asja: kui rassi üle teadlikult reflekteerima hakatakse, lakkab koeravile olemast läbinisti varjatud. See vähendab drastiliselt koeravile tõhusust, oletatavasti seetõttu, et teadvustatud tasandil on rassilise võrdsuse norm laialdaselt tunnustatud. Mendelberg kirjutab: "niipea kui isikut on alarmeeri-

tud vajadusest oma vastuse osas tähelepanelik olla, ligipääsetavusest [*accessibility*] enam ei piisa, et panna teda tuginema rassilistele eelkalduvustele" (Mendelberg 2001: 210). Seda toetavad Mendelbergi katseandmed, mis näitavad, et peale varjatult rassilise reklaami vaatamist on rassivimma ja poliitiliste eelistuste vahel märkimisväärne seos, samas kui pärast selgelt rassilise reklaami vaatamist see seos puudub (7. peatükk).

2.2.2. "Siselinna elurajoon"

Ameerika Ühendriikides on "siselinna elurajoon" [*inner city*] hakanud toimima mustanahalisusele viitava koeravilena. Nii on poliitikutel, kes mustanahaliste kurjategijate vastu karmimaid meetmeid nõudes noomida saaksid, turvaline nõuda seda, et siselinna elurajoonide kuritegevus saadaks kontrolli alla. Psühholoogid on fraasi "siselinna elurajoonid" mõjusid uurinud ning tundub, et see toimib Willie Hortoni reklaamiga väga sarnaselt. Hurwitz ja Peffley (2005) jaotasid katsealused kahte juhuslikku rühma. Ühele rühmale esitati allolev küsimus A, teisele rühmale küsimus B (2005: 102–103; A ja B erinevused olen alla jooninud).

A. Mõned inimesed tahavad suurendada kulutusi uute vanglate ehitamiseks, selleks et vägivaldsed kurjategijad luku taha panna. Teised kulutaksid selle raha pigem vaesusevastastele programmidele, mis on suunatud kuritegevuse ennetamisele. Kuidas on sinuga? Kui sul tuleks valida, siis kas pigem näeksid sa selle raha kulutamist vanglate ehitamisele või vaesusevastastele programmidele?

B. Mõned inimesed tahavad suurendada kulutusi uute vanglate ehitamiseks, selleks et siselinna elurajoonide vägivaldsed kurjategijad luku taha panna. Teised kulutaksid selle raha pigem vaesusevastastele programmidele, mis on suunatud kuritegevuse ennetamisele. Kuidas on sinuga? Kui sul tuleks valida, siis kas pigem näeksid sa selle raha kulutamist vanglate ehitamisele või vaesusevastastele programmidele?

Tuli välja, et sellel väikesel muudatusel — "siselinna elurajoonide" lisamisel — oli katsealuse vastusele arvestatav mõju, ent selle mõju laad sõltus tugevalt sellest, millised olid katsealuse rassilised eelhoiakud. Enne A või B küsimist uuriti katsealus-

telt, mil määral nad aktsepteerivad rassilisi stereotüüpe ja mida nad arvavad õigussüsteemi rassilisest õiglusest. "Rassikonservatiividel" kippusid olema mustanahaliste kohta negatiivsed stereotüübid ning nad kaldusid uskuma, et õigussüsteem on rassiliselt õiglane. "Rassiliberaalide" puhul oli see vastupidi.

Kui küsimusele lisati "siselinna elurajoonid" (nagu B-s), oli küsitletute suhtumine kulutustesse tugevas sõltuvuses nende rassilistest eelhoiakutest: rassikonservatiivid olid suurema tõenäosusega vanglakulutuste poolt, rassiliberaalid aga suurema tõenäosusega nende vastu. Kui aga "siselinna elurajoonid" küsimuses ei figureerinud (nagu A-s), puudus rassiliste hoiakute ja vastuste vahel *igasugune seos*. See näitab, et "siselinna elurajoon" toob küsitletute eelnevalt eksisteerivad rassilised hoiakud esile, pannes need mõjutama küsimusele vastamist seal, kus nad seda muidu ei oleks teinud — just nii nagu Willie Hortoni reklaam.[9]

3. KAVATSEMATA KOERAVILED

Siiamaani oleme keskendunud kavatsetud koeraviledele. Kuid selle juures, kuidas koeraviled maailmas oma eesmärki täidavad, on üheks määravaks aspektiks see, et ka kavatsemata on neid võimalik edasi anda nii, et neil on sama toime mis algsel kavatsetud koeravilel. See on igati ettenähtav tõsiasja põhjal, et vägagi tihti ei ole kuulajad koeravile olemasolust teadlikud — nad võivad koeravilet tahtmatult korrata; ja kordavadki. Seda laadi lausungeid kutsun ma kavatsemata koeraviledeks ning selles alapeatükis töötame läbi mõned näited. Edasises lähtun ma järgmisest "kavatsemata koeravile" määratlusest:

[9]Pole selge, mis oli rassiliberaalide vastuse põhjuseks. Üks võimalik seletus on see, et rassiliberaalid reflekteerisid teadvustatult "siselinna elamurajooni" kasutamise üle eufemismina "mustanahalise" jaoks, selmet lasta sel oma rassilisi hoiakuid teadvustamata kujul esile kutsuda. Üldiselt ei ole rassiliberaalid olnud rassilist praimimist ja koeravilesid käsitlevate uurimuste fookuses. Suur tänu Rosie Worsdale'ile selle küsimuse tõstatamise eest.

> Selliste sõnade ja/või piltide tahtmatu kasutus, mis kavatsetult kasutatuna kujutavad endast kavatsetud koeravilet, ja kus sel kasutusel on sama mõju mis kavatsetud koeravilel.

Nägemaks, et see on võimalik, meenutame hetkeks juba eelnevalt arutatud Dred Scotti koeravilet. Seejärel kujutame ette väitlust, kus vasakleeri kandidaat on hämmingus asjaolust, et paremkandidaat väljendab vastuseisu Dred Scottile: ta poleks arvanud, et orjandusega seotud küsimused on ikka veel aktuaalsed, ning koeravilest ei ole ta teadlik. Segaduses olles hakkab ta muretsema, et kui ka tema seepeale ei asu kinnitama oma vastuseisu Dred Scottile, võidaks arvata, nagu pooldaks ta orjandust — nii hakkab temagi tegema suuri sõnu tolle otsuse vääruse kohta. Et aga Dred Scotti arutamine on abordivastasusest märku andev koeravile, annab ta seeläbi tahtmatult (ja vääralt) märku omaenda abordivastasusest.

Mis on aga oluline, meil ei tarvitse sugugi tugineda seda laadi väljamõeldud näidetele. Kavatsemata koeraviled on päriselt olemas ning tihtipeale on nad osa esmase koeravile kasutaja plaanist.

3.1. Willie Horton ja reporterid

Nüüdseks on küllaga tõendeid, et Bushi kampaania kasutas meelega Hortoni reklaami rassi signaliseeriva koeravilena. Samas ei ole põhjust arvata, et sedasama oleksid teinud ka toonased reporterid ja teletootjad. Mõned võisid seda muidugi teha, aga paljud kindlasti mitte. Ometi mängisid nad valimiste kontekstis reklaami ikka ja jälle, ning arutasid Hortonit ja tema kuritegusid ikka ja jälle. Ja tegelikult tegi just see võimalikuks selle, et Mendelbergi käsitletud efektid olid sedavõrd laialdased ja võimsad: algset reklaami näidati vaid põgusalt ja kitsal levialal, ent pealtnäha "negatiivset kampaaniat" või siis "kuritegevust" käsitlevate uudisreportaažide käigus näidati seda aina uuesti. Neid uuesti näitamisi pean ma kavatsemata koeraviledeks. See näitab, kuivõrd olulised võivad olla seda sorti kavatsemata koeraviled kavatsetud koeravile eesmärkide saavutamisel. Nende tähtsus on koguni niivõrd suur, et nad väärivad omaette terminit. Kuna nad märkimisväär-

selt algse koeravile haaret suurendavad, ristin ma nad "võimendavateks koeraviledeks". Ja nii nagu ei vastuta võimendi tolle algse heli eest, mida ta võimendab, ei vastuta ka võimendavate koeravilede "puhujad" tolle algse koeravile eest, mille haaret nad laiendavad.

3.2. "Valitsuskulutuste" rassistamine

1980. aastate vältel tegi USA vabariiklik partei järjepidevaid ponnistusi selle nimel, et seostada valitsuskulutusi rassiliste vähemustega. (Eriti oluline roll selles kampaanias oli Ronald Reaganil.) Need ponnistused olid tohutult edukad. Näiteks hakkas meedia valitsusabi kajastustes keskenduma ebaproportsionaalselt palju mustanahalistele abisaajatele, olgugi et kõigist abisaajatest moodustasid nad vähemuse (Valentino jt 2002: 75). Ning nagu varsti näeme, on need ponnistused viinud nüüdseks selleni, et isegi selliseid termineid nagu "valitsuskulutused" saab kasutada rassiliste koeraviledena. Vahel on neid termineid sisaldavad lausungid kavatsetud koeraviled — siis, kui nende kasutamise eesmärgiks on tuua esile rassilised hoiakud. Et aga küsimust, mille peale peaks riik raha kulutama, tuleb paratamatult arutada, kasutatakse selliseid termineid sageli. Ja nii toimivad nad äärmiselt tihti kavatsemata peidetud koeraviledena, eriti just võimendavate koeraviledena.

Uurime alustuseks olemasolevaid tõendeid selle kohta, kuidas kõnealused sõnu sisaldavad lausungid tõepoolest võivad toimida peidetud rassiliste koeraviledena. Et see nii on, näeme väga selgelt Valentino jt korraldatud uuringust rassilise praimimise* ja poliitilise reklaami teemal. Uuringu käigus näidati osalejatele üht versiooni väga hoolikalt tehtud reklaamist. Selle, väidetavalt George W. Bushi toetava reklaami igas versioonis kritiseerib

*Praimimine ehk praiming (ingl k *priming*) on mälunähtus, kus mingi tegu muutub hõlpsamaks seetõttu, et objekt, millele tegu on suunatud, on varem esinenud. Praimimine toimub mälus implitsiitselt ja teadvustamatult. Praimingu kui iseseisva mälu alaliigi määratles esmakordselt Endel Tulving. *Toim.*

reklaami tekst demokraate "pillava kulutamise" pärast ning ütleb (tuues siin tollest keerukast reklaamist ühe näite), et Bush "reformib ebaõiglase süsteemi, mis tagab tervishoiu vaid mõnedele, samas kui teised jäävad sellest ilma" (Valentino jt 2002: 79). Mis eri versioonides erineb, on visuaal. Ühes, nn neutraalses versioonis kasutatakse täiesti neutraalseid motiive nagu tervisekaardid ja Vabadussammas. Teises, nn rassivõrdluse versioonis näiteks näidatakse samaaegselt "tervishoiu vaid mõnedele" lausumisega pilti, mis kujutab mustanahalise perekonna abistamist, ning samaaegselt "teised jäävad ilma" lausumisega pilti, mis kujutab valget ema lapsega. Kolmandas, nn mitteväärivate mustanahaliste versioonis ei ole küll pilte, mis võrdleksid valgete ja mustade kohtlemist, kuid selles näidatakse pilte, mis on mõeldud looma assotsiatsioone rassi ja valitsuskulutuste vahel. Nagu rassivõrdluse versioonis, nii näidatakse selleski mustanahalise perekonna abistamist; kuid sõnade "teised jäävad ilma" lausumise ajal näidatakse siin hoopis tervisekaarte. Kontrollgrupp vaatas reklaami, mis oli täiesti apoliitiline. Pärast reklaami vaatamist tegid katsealused testi, millega hinnati rassiliste hoiakute ligipääsetavust. Seejärel täitsid katsealused küsimustiku, mis uuris nende hinnangut presidendikandidaatidele, seda, kuivõrd oluliseks peavad nad eri teemasid, ning nende rassilisi ja poliitilisi hoiakuid. Tabelis 1 (Valentino jt 2002: 79) on ära toodud reklaami eri versioonide toimed.

Tabel 0.1: Ülestähendus varjatud rassivihjega reklaamimanipulatsioonist

Narratiiv	Neutraalsed visuaalid	Rassivõrdlus	Mitteväärivad mustanahalised
George W. Bush, pühendunud tugevate väärtustega Ameerika ehitamisele.	George W. Bush rahva seas kätlemas	George W. Bush rahva seas kätlemas	George W. Bush rahva seas kätlemas

Demokraadid tahavad kulutada sinu maksudollareid pillavatele valitsuskulutustele, George W. Bush seevastu kärbib makse, kuna sina ise tead kõige paremini, kuidas oma teenitud raha kulutada.	Vabadussamba pilt, varahoidla, Bush istumas sohval, tänav elamupiirkonnas (ilma inimesteta)	**Mustanahaline isik raha lugemas, mustanahaline ema lapsega kontoris**, Bush istumas sohval, **valgenahaline isik kirjutamas välja tšekki, valgenahaline isik raha lugemas, valgenahaline õpetaja**	**Mustanahaline isik raha lugemas, mustanahaline ema lapsega kontoris**, Bush istumas sohval, tänav elamupiirkonnas (ilma inimesteta)
Kuberner Bush hoolib peredest.	Laboritöötajad (rass ebaselge) vaatamas mikroskoopidesse	**Valged vanemad lapsega jalutamas**	Tänav elamupiirkonnas (nagu enne)
Bush reformib ebaõiglase süsteemi, mis tagab tervishoiu vaid mõnedele, samas kui teised jäävad korralikust ravist ilma, kuivõrd nende tööandja ei saa seda endale lubada.	Tervisekaardid	**Valge meditsiiniõde abistamas mustanahalist ema, mustanahalist last. Valge ema lapsega süles**	**Valge meditsiiniõde abistamas mustanahalist ema, mustanahalist last.** Tervisekaardid
Kui Bush on president, siis on igale töökale ameeriklasele tagatud taskukohane ja hea kvaliteediga tervishoid.	Röntgenikiired valgustatud taustal	**Bush rääkimas valgenahalise perekonnaga, valgenahalise lapsega, Bush suudlemas valgenahalist tüdrukut**	Röntgenikiired valgustatud taustal
George W. Bush, Ameerika jaoks värske algus.	Bush, käsi ümber abikaasa. Ekraanil on kirjas "George W. Bush" ja "värske algus"	Bush, käsi ümber abikaasa. Ekraanil on kirjas "George W. Bush" ja "värske algus"	Bush, käsi ümber abikaasa. Ekraanil on kirjas "George W. Bush" ja "värske algus"

Valentino jt leidsid, et kui küsitletud ei olnud ühtki poliitilist reklaami vaadanud, siis oli rassivimma mõju nende kandidaadieelistusele väike. Kui aga oldi mõnda neist vaadanud, siis rassivimma mõju kandidaadieelistusele kasvas — isegi neutraalse versiooni puhul, kus reklaam ei sisaldanudki rassilisi pilte, vaid üksnes valitsuse kulutuste teemalisi sõnu. Neutraalse versiooni

puhul oli mõju lausa sama tugev kui rassivõrdluse versiooni puhul (kuigi nõrgem kui mitteväärivate mustanahaliste versiooni puhul). Sellest nähtub väga selgesti, et "valitsuskulutused" on saanud peidetud koeravileks, mis töötab sama moodi nagu Willie Hortoni reklaam või "siselinna elurajoon". See fakt, näidates seda, kuivõrd levinud on niisugune praimimine, peaks vägagi murelikuks tegema. See muudab demokraatia jaoks absoluutselt keskse küsimuste (näiteks millele peaks valitsus raha kulutama) arutamise ilma, et vastavaid arvamusi mõjutaksid rassilised hoiakud, äärmiselt keeruliseks.[10]

Ühtaegu, ja see on oluline, testisid Valentino jt *stereotüüpidega vastuolus olevate piltide* mõju. Vastavates reklaamiversioonides ilmuvad mustanahalist perekonda kujutavad pildid siis, kui juttu on "töökatest perekondadest" ja muust selletaolisest. Need reklaamid on mõeldud põrkuma rassiliste stereotüüpidega, mille puhul on tõenäoline, et vaatajad on need ümbritsevast kultuurist üle võtnud. Tulemused olid dramaatilised.

> Kui vihjed mustale rassile ei ole stereotüüpidega kooskõlas, siis seos rassiliste hoiakute ja hääletusotsuse vahel kaob. [---] Rassistereotüüpide rikkumine mustanahalisi positiivselt kujutavate piltidega õõnestab rassilist praimimist dramaatiliselt. Mustanahalisi kujutavate piltide kohalolu üksi seega negatiivseid rassilisi hoiakuid ei soodusta. Efekt ilmneb ainult siis, kui visuaali ja narratiivi kooslus vaataja peas märkamatult negatiivseid stereotüüpe tugevdab.

See asjaolu on otsustava tähtsusega, kuivõrd ta näitab kätte veel ühe võimaluse peidetud koeravilede mõju vastu võitlemiseks. See näitab, et valitsuskulutuste üle *on* võimalik arutada ilma, et praimitaks rassilisi hoiakuid. Ent rassilistest piltidest hoidumine *ei ole* õige viis seda teha — selle asemel tuleb pingutada ühiselt selle nimel, et kaasataks õigeid rassilisi pilte. Õigeteks rassilisteks piltideks on stereotüüpidega vastuolus olevad pildid, mille abil on võimalik koeraviled (olgu esmased või kavatsemata) kahjutuks teha. See nõuab teadlikkust ja pingutust kõnelejalt, kes muidu võiks arvata, et ilmsetest rassilistest piltidest või sõnadest hoi-

[10] Seda laadi mure on väga oluline Stanley (2015) jaoks.

dudes on tal õnnestunud hoiduda ka rassiliste hoiakute vallandamisest. (Vt tabelit 2, Valentino jt 2002: 80.)

Tabel 0.2: Ülestähendus stereotüüpidega vastuolus olevast reklaamimanipulatsioonist

Narratiiv	Väärivad mustanahalised	Väärivad valged	Mitteväärivad valged
George W. Bush on pühendunud tugevate väärtustega Ameerika ehitamisele.	George W. Bush rahva seas kätlemas, taustal mustanahaline naine Ameerika lipuga, mustanahaline naeratav veteran	George W. Bush rahva seas kätlemas	George W. Bush rahva seas kätlemas
Demokraadid tahavad kulutada sinu maksudollareid pillavatele valitsuskulutustele, George W. Bush seevastu kärbib makse, kuna sina ise tead kõige paremini, kuidas oma teenitud raha kulutada.	Varahoidla, Bush istumas sohval, **mustanahaline isik letile raha asetamas**	Bush istumas sohval, **valgenahaline isik kirjutamas välja tšekki, valgenahaline isik raha lugemas**	**Valgenahaline isik raha lugemas, valge ema ja laps kontoris.** Bush istumas sohval, tänav elamupiirkonnas (ilma inimesteta)
Kuberner Bush hoolib peredest.	**Mustanahaliste perekond arvutit kasutamas, mustanahaline perekond restoranis einestamas**	**Valgenahaline õpetaja, valgenahalised vanemad lapsega jalutamas**	Tänav elamupiirkonnas (nagu enne)
Bush reformib ebaõiglase süsteemi, mis tagab tervishoiu vaid mõnedele, samas kui teised jäävad korralikust ravist ilma, kuivõrd nende tööandja ei saa seda endale lubada.	Laboritöötajad (rass ebaselge) vaatamas mikroskoopidesse. **Mustanahalised naised imikutega süles**	Laboritöötajad (rass ebaselge) vaatamas mikroskoopidesse. **Valgenahaline naine lapsega süles**	**Valgenahaline ema vastsündinuga haiglas ravil.** Tervisekaardid

Kui Bush on president, siis on igale töökale ameeriklasele tagatud tasku-kohane ja hea kvaliteediga tervishoid.	**Bush kätlemas mustanahaliste lastega, mustanahalised lapsed koolihoovis istumas, Bush istumas klassiruumis ja lugemas koos mustanahaliste lastega**	**Bush rääkimas valgenahalise perekonnaga, valgenahalise lapsega, Bush suudlemas valgenahalist tüdrukut**	Röntgenikiired valgustatud taustal
George W. Bush, Ameerika jaoks värske algus.	Bush, käsi ümber abikaasa. Ekraanil on kirjas "George W. Bush" ja "värske algus"	Bush, käsi ümber abikaasa. Ekraanil on kirjas "George W. Bush" ja "värske algus"	Bush, käsi ümber abikaasa. Ekraanil on kirjas "George W. Bush" ja "värske algus"

4. MIDA OLEMASOLEVAD KÄSITLUSED EI SUUDA TÄIELIKULT HAARATA

4.1. Mida olemasolevad käsitlused suudavad *haarata*

Olemasolevad käsitlused saavad päris hästi hakkama avalike kavatsetud koeraviledega. Nagu eelnevas arutluses märgitud, on oletus, et Dred Scotti lausungid kannavad vestlusimplikatuure abordivastasuse kohta, üpriski usutav.

Elisabeth Camp (ilmumas) läheb sammu võrra kaugemale, võttes kasutusele *vihje* [*insinuation*] mõiste. Kõneleja *vihjab* propositsioonile P üksnes juhul, kui ta edastab P, lisamata P-d vestluse protokolli [*conversational record*]. Kõneleja kavatsuseks on, et tema kavatsusest aru saadaks, aga tahtmata ja kohustuseta seda sealjuures ise tunnistada.[11] See on oluline mõiste.

> Intuitiivselt näib vihjamise kogu mõte — see, mis seda defineerib ja mis selle retooriliselt kasulikuks muudab — seisnevat selles, et see hõlmab protokollivälist [*off-record*] kommunikatsiooni: kõneleja peab midagi silmas (ja kui ta on edukas, siis ka annab

[11] Camp kirjeldab seda kui "varjule jäävat" suhtlust. Campi sõnakasutus erineb selgesti Mendelbergi omast, kuivõrd teda huvitavad need juhud, kus vähemalt osa kuulajatest saab kõneleja kavatsusest aru, ja kus just nii ongi see mõeldud.

> selle edasi), ilma et kannaks seda vestluse protokolli. Kui nii, siis demonstreerib juba ainuüksi vihjamise olemasolu, et seda, mida kõneleja silmas peab, ei saa niisama lihtsalt võrdsustada tema lausungi panusega vestluse skoori või protokolli.

Camp käsitleb Bushi Dred Scotti koeravilet vihjamise paradigmaatilise näitena, ja usutavalt. Bush kavatseb, et tema abordivastane sõnum ära tuntaks ning nimelt kavatsuslikuna. Samas võimaldab kodeeritud fraasi kasutamine vältida tal oma panuse registreerimist protokollis, mille tõttu on tal võimalik seda hiljem eitada.

4.2. Keerulisemad juhtumid

Peidetud kavatsetud koeravilede mõistmine on oluliselt raskem ülesanne. Sellel on kaks peamist põhjust. Esiteks, see, mida koeravilega edasi antakse, ei ole mõni konkreetne propositsioon. Selle asemel tuuakse kuulajates esile teatud eelnevalt eksisteerivad hoiakud, ilma et kuulajad sellest ise teadlikud oleksid. Järelikult iga teooria, mis eeldab mõne kindla (või isegi ebatäpse) propositsiooni (olgu semantiliselt või pragmaatiliselt) edastamist, jääb siin jänni. Teiseks, see kõik toimub *väljaspool* teadvust. On otsustava tähtsusega, et kui kuulajad saavad koeravilest teadlikuks, jääb koeravilega taotletud mõju saavutamata. Peidetud kavatsetud koeravile — erinevalt enamikust teistest suhtlusaktidest — on edukas üksnes tingimusel, et kuulajad *ei tunne ära* kõneleja kavatsust.[12] Iga teooria, mis hõlmab ideed, et edukas suhtlus eeldab edastatava informatsiooni teadvustamist (kõneleja kavatsusest arusaamist), kukub peidetud koeravilede seletamisel läbi. Peidetud kavatsetud koeravilesid saadab edu vaid seal, kus neid

[12]Võidakse pakkuda, et kuulaja tunneb kõneleja kavatsuse ära teadvustamatult. Kuid kõneleja kavatsuse teadvustamatu äratundmise omistamiseks ei näe ma mitte mingit põhjendust. Palju sirgjoonelisem on võtta neid juhtusid just sellistena, millistena nad paistavad — juhtudena, kus kavatsust ära ei tunta.

ei teadvustata; teadvustamine on selliste koeravilede toimimisele takistuseks.[13]

Ent leidub kaht sorti teooriaid, mis on mõneti lubavad: Langtoni ja McGowani töö vestlusliku kohandamise alal, eriti McGowani vestluseksertsitiivide mõiste; ning Jason Stanley hiljutised propaganda ning teemavälise sisu käsitlused. Siiski, nagu järgnevas näeme, ei suuda kumbki haarata ammendavalt kõnealuste juhtude keerukust.

4.2.1. Stanley

Filosoofide seast on Jason Stanley ainsana käsitlenud minu poolt "peidetud koeravileks" ristitud lausungeid (nii kavatsetuid kui kavatsemata), pidades neid iseäranis salakavalaks propagandavormiks. Stanley arvates toimivad nad selles rollis seeläbi, et lisavad vestlusele mõningaid ohtlikke "teemaväliseid" toimeid. Teemaväliste toimete näol on tegemist materjaliga, mis saab vestluse ühisaluse osaks, ilma et seda otsesõnu arutamiseks välja pandaks (nagu tehakse väidetud sisuga). Seetõttu on sellise sisu lisamist ühisalusesse keerulisem märgata ja ka keerulisem sellele vastu vaielda. Samuti ei ole seda võimalik tühistada: koeravilega seotud tähendus edastatakse alati — teemavälise sisuna — ning kõnelejal pole võimalik seda takistada (Stanley 2015: 139). Stanley väitel hakkavad teatud sõnad kandma vägagi problemaatilist teemavälist sisu:

> Kui uudismeedia ühendab korduvalt sõna "sotsiaalhoolekanne" mainimisega pilte, mis kujutavad linnas elavaid mustanahalisi, omandab "sotsiaalhoolekanne" teemavälise sisu, nagu oleksid mustanahalised laisad. Mingist hetkest muutuvad need korduvad assotsiatsioonid osaks termini tähendusest, selle teemaväliseks sisuks (samas: 138).

Stanley lisab, et termini teemaväline toime võib ilmneda teatud eelistusjärjekorras, näiteks inimrühmade pingeritta seadmises

[13] Selle tunnuse poolest ei ole koeraviled ainsad omasugused. Suurem osa petmistegudest on samuti niisugused: kui kuulaja saab kõneleja petmiskavatsusest aru, siis petmine ei õnnestu.

vastavalt sellele, kui palju nad väärivad lugupidamist. Nii võib kokkupuude mõne terminiga tingida selle, et inimrühmi hakatakse hindama uut moodi, nii et austus mõne rühma vastu mureneb. Võib isegi juhtuda, et eri rühmi hakatakse hindama kas rohkem või vähem empaatiavääriliseks — seda sorti teemavälist toimet peab Stanley iseäranis oluliseks.

Stanley lähenemine on kooskõlas asjaoluga, et kuulajad ise ei pruugi olla teadlikud sellest, mis on peidetud koeravilet sisaldava lausungi puhul tegelikult teoksil. Teemaväline sisu lisatakse vestluse ühisalusesse (mõnikord) ilma, et kuulaja selle toimumist teadvustaks: just see teeb peidetud koeravile nõnda salakavalaks.

Ometi ei ole Stanley lähenemine kooskõlas mitte kõigega, mida me psühholoogidelt nende lausungite toimimismehhanismide kohta teame. Stanley väitel murendavad sellised sõnad nagu "sotsiaalhoolekanne" lugupidamist mustanahaliste suhtes, kandes kas teemavälist sisu, et *mustanahalised inimesed on laisad*, või ajendades inimesi rakendama eelistushierarhiat, mille kohaselt mustanahalised väärivad valgetest vähem empaatiat. Veel enam, Stanley väidab, et seda toimet pole võimalik tühistada, ning et see kaasneb iga "sotsiaalhoolekande"-sarnase termini kasutusega.[14] Kuid mõnes olulises aspektis ei klapi need väited empiiriliste andmetega.

Esimeseks probleemiks on see, et peidetud koeravileterminite, nagu "sotsiaalhoolekanne" kasutamine ega isegi Willie Hortoni laadis reklaamide vaatamine ei põhjusta (üldjuhul) rassilistes hoiakutes *muutusi*.[15] Nad hoopis teevad eelnevalt eksisteerivad

[14]Stanley möönab, et aja jooksul võib see muutuda, kuid ainult tingimusel, et muutuse eestkõnelejatel on "meedia ja muude võimuinstrumentide üle piisav kontroll" (2015: 162). Varieeriumist eri vestlusolukordade vahel ta ei tunnista.

[15]Tasub rõhutada: see minu tõstatatud probleem puudutab kitsalt väidet, et rassilised koeraviled põhjustavad rassilistes hoiakutes muutusi, ning põhineb ühel konkreetsel neid lausungeid käsitleval uurimusel. Üldise idee suhtes, et keelelausungid põhjustavad hoiakutes muutusi, pole ma sugugi skeptiline — vastupidi, ma arvan, et seda juhtub väga tihti. Ma pole skeptiline isegi mitte idee suhtes, et rassilised koeraviled põhjustavad hoiakutes *mõningaid* muutusi: lõppude lõpuks ju muutsid

hoiakud ligipääsetavaks ja muudavad need kaalukaks seal, kus nad muidu ei oleks otsuste tegemisel rolli mänginud. See erineb üsnagi Stanley pildist, mille järgi koeravileterminid kas põhjustavad uute väidete lisamise ühisalusesse või siis tingivad muutusi inimeste eelistushierarhiates.[16]

Teine probleem on eelmisega seotud. See seisneb selles, et peidetud koeravilede mõju ei ole kaugeltki nii ühetaoliselt negatiivne, kui Stanley arvab. Seda võib näha nii intuitiivselt kui empiiriliste tõendite abil. Intuitiivselt on võimalik ette kujutada, kuidas mustanahaline kõneleja pöördub vasakpoolse musta kuulajaskonna poole ning ütleb: "Kui mu ema oli omandamas inseneerikraadi, mis meid lõpuks vaesusest välja tõi, elas ta sotsiaalhoolekandest." On äärmiselt ebausutav, et see konkreetne "sotsiaalhoolekande" kasutus vihjaks mingilgi moel sellele, et mustanahalised on laisad. Samuti ei murenda see kuidagimoodi lugupidamist mustanahaliste vastu. Kui eelistame tugineda empiirilistele andmetele, võime pöörduda tagasi eelnevalt arutatud uuringute järelduste juurde. Väljendi "siselinna elurajoonid" lisamine vanglate rahastamist puudutavale küsimusele tingis selle, et need, kelle rassivimma tase oli madal, nõustusid *vähem* tõenäoliselt väitega, et tuleks ehitada rohkem vanglaid. Peidetud rassilised koeraviled aktiveerivad *milliseid tahes* eelnevalt eksisteerivaid rassilisi hoiakuid. Kui need hoiakud on rassiliselt vaenulikud, siis tõepoolest on ootuspärane tulemus selline, mis klapib lugupidamatusega mustanahaliste vastu. Kui neis hoiakutes rassivimma ei ole, on tulemus tõenäoliselt sootuks teistsugune.

Lõpuks, koeravile edukas vaidlustamine ei pruugi olla sugugi nii keeruline, kui Stanley oletab. Rassivimma *praimimine* õnnestub üksnes siis, kui see toimub varjatult. Kui viide rassile tehakse ilmseks, siis "hoolekande" sarnase koeravilетermini mõju kaob.

---

paljud valijad Willie Hortoni reklaami tagajärjel oma valimiskavatsusi ja uskumusi selle kohta, kes on parim kandidaat.

[16]Mõned Stanley väited on ka vastuolus ideega, et koeraviled muudavad hoiakuid. Ta kirjutab näiteks: "Nagu Tali Mendelberg näitab, on mustanahaliste ameeriklaste kohta käivad stereotüübid püsinud kogu riigi ajaloo jooksul muutumatuna" (2015: 135).

Meenutagem ka, et niipea kui Jesse Jackson oli rassiteema üles võtnud, lakkas Wille Hortoni reklaam mõjumast. Et seesugune asi aeg-ajalt juhtub, näitab, et mõnikord võib koeravile vaidlustamine õnnestuda üsna kergesti.

4.2.2. Langton ja McGowan

Langton (2012) arutab mitmeid viise, kuidas vihakõne võiks toimida. Meie eesmärke silmas pidades neist kõige paljulubavam põhineb Lewise ja Stalnakeri tööl vestlusskoori teemal.

> [Vihakõne lausungid] võivad teatud fakte ja norme otsese jõustamise asemel varjatult *eeldada*; kuid need varjatud eeldused võivad sellegipoolest toimida sarnaselt Austini klassikaliste illokutiividega.* Nende tarbijad muudavad oma faktilisi ja normatiivseid uskumusi, võttes omaks "vestluses" [---] eeldatud "ühisaluse" (kasutades Robert Stalnakeri fraasi) või "vestlusskoori" (kasutades David Lewise fraasi). (Langton 2012: 83.)

Langton pakub, et laias laastus sama protseduuriga saab ühisalusesse lisada ka emotsioone, näiteks iha ja viha; või kasutades Lewise terminoloogiat — teatud emotsioonide kohasus võib saada vestlusskoori osaks. Langtoni esialgsel ettepanekul on need kaks käsitlust seotud järgmiselt: Lewise käsitlus kirjeldab, kuidas see, mida parajasti peetakse aksepteeritavaks, võib hetkega muutuda, mis omakorda viib muutusteni vestluse iseenesestmõistetavaks peetavasse ühisalusesse kuuluvais hoiakutes ja emotsioonides.

Seda on kasulik mõista Mary Kate McGowani mudeli varal (2004, 2012). McGowani järgi tuleks kirjutada need muutused vestlusskooris peidetud eksertsitiivide ehk võimutegude** arvele. Viimased on kõneteod, mille õnnestumiseks ei pruu-

*John L. Austin eristab oma kõnetegude teoorias kõneteo lokutiivset sisu, illokutiivset jõudu ehk kõnejõudu ja perlokutiivset tagajärge ehk mõjutegu. Illokutiivse teo näiteks on "Ma luban", mille lausumine moodustabki lubaduse. *Toim.*

**Eksertsitiiv ehk võimutegu on üks viiest tüübist Austini esialgses kõnetegude klassifikatsioonis. *Toim.*

gi kõnelejal olla mingit erilist autoriteeti (erinevalt tavapärasematest võimutegudest, nagu näiteks jalgpallis vea määramine). Mis peamine, need võivad, aga ei pruugi olla kõneleja poolt kavatsetud ning kuulajad võivad, aga ei pruugi neid ära tunda. McGowani järgi on sellised teod igasuguses normeeritud tegevuses väga levinud (ning väga mitmekesine hulk tegevusi on normeeritud). Mis sellistes tegevustes on lubatud, sõltub nii nende tegevuste (varjatud ja varjamatutest) reeglitest kui sellest, mis toimus vestluses eelnevalt. See, mis vestluses on lubatud, kohandub kiiresti ja sujuvalt sellega, mida inimesed ütlevad. Oletame, et Jeffi lausung kaasab mingi eelduse, näiteks (1):

(1) Jah, minule ja mu naisele meeldib seda teha.

Kui keegi ei protesti, siis on ka edaspidi selles vestluses lubatud (selles kontekstis) lausuda asju, mis eeldavad, et Jeffil on naine. McGowani väitel toimub sama siis, kui Jeff lausub midagi rassistlikku: kui mitte keegi selle peale ei protesti, muutuvad ka järgnevad rassistlikud lausungid selle vestluse kontekstis lubatuks.[17] Sõltuvalt kontekstist ja konkreetse lausungi laadist võib see ühtlasi jõustada edasisi rassistlikke lubatavusfakte (McGowan 2012: 137–139).

McGowani pildi muudavad peidetud koeravilede käsitlemisel atraktiivseks eeskätt kaks elementi: (a) selle pildi järgi võivad vestluse ühisaluses või skooris toimuda märkimisväärsed muutused ilma, et neid muutusi otsesõnu tunnistataks; (b) see ei keskendu mitte ainult tõeseks ning iseenesestmõistetavaks peetavatele *propositsioonidele*, vaid ka normidele ja emotsioonidele. Idee

[17] Tegelikult ma arvan, et sellisel kombel normide muutmist tuleb ette väga harva. Kontekstis, kus rassilise võrdsuse norm kehtib, üldjuhul ei võetaks avalikult rassistlikku lausungit sujuvalt omaks. Isegi kui inimesed sellele väliselt vastu ei hakka, tunnevad nad end väga ebamugavalt ning distantseerivad end lausungist psühholoogiliselt, selle asemel et ühisalusesse tarvilikke lisandusi teha. Kontekstis, kus rassilise võrdsuse norm ei kehti, *muutust* ei toimu. Oma artiklis "Rassilised viigilehed ja lubatava nihkuvad piirid" (ilmumas) arutan ma seda kõike pikemalt, uurides ühtlasi üht normide muutmist võimaldavat mehhanismi.

oleks siis see, et näiteks Willie Hortoni reklaam muudab varjatult fakte selle kohta, mida hääletusotsuse tegemisel on kohane arvesse võtta. Märkamatult, väljaspool vaataja teadvust, muudab Willie Hortoni reklaam vestluse normatiivset skoori (mis puudutab seda, millel peaksid põhinema hääletusotsused). See viib vaatajad selleni, et nad hakkavad hääletusotsuseid tehes rassi arvestama. Ja kuivõrd McGowani käsituse järgi ei pruugi see toimuda kavatsetult, võimaldab tema käsitus katta nii kavatsetud kui kavatsemata peidetud koeravilesid.

Esmapilgul tundub kõik väga hästi klappivat. Ometi on sel lähenemisel üks otsustav probleem: kui koeraviled *tõepoolest* lubatavusfakte muudaksid, siis ei hävitaks varjatult lisatu üle arutamine nende mõju, nagu ta seda tegelikult teeb. Kui Jesse Jackson oli tõstatanud võimaluse, et Willie Hortoni reklaamid on seotud rassiga, ei lasknud vaatajad enam rassilistel hoiakutel oma hääletusotsust mõjutada. Muutnuks reklaam hääletusotsuse tegemisel rassilistele hoiakutele tuginemise tõepoolest lubatavaks, poleks midagi sellist juhtunud. Kui me reflekteerime millegi sellise üle, mida me ka tõepoolest lubatavaks peame, siis ei lükka me seda tagasi — isegi kui tegemist on millegi sellisega, mille üle me varem pole järele mõelnud. Kujutagem näiteks ette, et ma olen lõimunud riiki, kus on teistsugused isiklikku ruumi puudutavad konventsioonid, ning võtan enesele märkamatult need konventsioonid omaks. Juhtub mõni selle riigi asukas seda fakti kommenteerima, siis ma mitte ei salga seda, vaid hoopis taipan, et vähemalt niikaua, kuni ma viibin selles riigis, on lubatavusfaktid minu jaoks muutunud. Kui aga tähelepanu juhitakse rassilisele koeravilele, on reaktsioon hoopis teistsugune: see näeb välja täpi-

pealt nagu avastus, et on tehtud midagi *lubamatut*.[18] See näitab, et Langtoni/McGowani teooria ei suuda neid juhtusid seletada.[19]

4.2.3. Peidetud kavatsetud koeraviled kui peidetud perlokutiivsed kõneteod

Minu enda seisukoht on see, et peidetud kavatsetud koeravilesid võiks mõista kindlat liiki perlokutiivsete ehk mõju-kõnetegudena. (Perlokutiivseteks kõnetegudeks pean ma lausungeid, millel on teatud kindel mõju.[20]) Perlokutiivsete kõnetegude üle ei arutleta keelefilosoofias kuigi palju, ja hea põhjusega. Nad moodustavad kireva ja süsteemitu kogumi erinevatest tegudest, mille üle on keeruline teoretiseerida. (Võrdleme kasvõi lihtsat abiellumise illokutiivset kõnetegu selliste kavatsetud perlokutiivsete tegudega nagu õnnelik olemine, oma endise partneri armukadedaks tegemine, veetleva kleidi kandmiseks võimaluse saamine, kodakondsuse omandamine, majandusliku kindlustatuse saavutamine; ning kavatsemata perlokutiivsete tegudega, nagu seda on vanemate nutma ajamine, salajase austaja muserdamine, sõprade abiellumisele innustamine jne.) Austin ei paku välja mitte midagi, mis oleks perlokutiivse teooria moodi. Ometi võivad teatud liiki perlokutiivsed teod olla äärmiselt olulised. Ning esmapilgul paistab perlokutiivsus olevat koeravilede jaoks just see õige kategooria: on ju

[18] Vastukäiguna võiksid Langton ja McGowan proovida eristada keeleliselt lubatavat moraalselt lubatavast. Kuid oletusel, et keelelised käigud ei mõjuta *mitte üksnes* seda, mis on keeleliselt lubatav, vaid ka seda, mida nähakse moraalselt lubatavana, näib mulle olevat nende argumendis kandev roll. Lõppude lõpuks on ju just see põhjuseks, miks vihakõne ja pornograafia on väidetavalt nõnda ohtlikud.

[19] Tõsi, nad saaksid väita, et nende huvi piirdub üksnes seda laadi lubatavusfaktidega, mis *saavad* kirjeldatud viisil muutuda: mis eelnevalt oli lubatud, võib pärast teadvustatud reflekteerimist selle üle muutuda lubamatuks. Ent selline vastus nõrgestaks nende vihakõne ohtlikkust toetavat argumenti. Kui nende huvialused lubatavusfaktid võivad olla niivõrd põgusad, siis ei ole vihakõne ohtlikkus enam kaugeltki ilmne. Sellegipoolest väärib see vastus põhjalikumat kaalumist.

[20] Austin kirjeldab neid kui kõneteost "johtuvaid mõjusid kas kõneleja või teiste isikute tunnetele, mõtetele või tegudele" (1962: 101).

koeravilede puhul asi eeskätt selles *mõjus*, mida nad on plaanitud kuulajale avaldama.

Minu ettepanek on see, et peidetud kavatsetud koeravilesid tuleks mõista *peidetud perlokutiivsete tegudena*. Peidetud perlokutiivseks teoks nimetan ma tegu, mis ebaõnnestub juhul, kui kavatsetud perlokutiivne mõju kavatsetuna ära tuntakse.[21] Olgugi et eraldi kategooriana pole seda kategooriat kuigi palju arutatud, ei ole peidetud koeraviled mitte ainsad peidetud perlokutiivsed teod. Veel üheks oluliseks peidetud perlokutiivse teo liigiks on petmine. Tavaliselt on petjal võimalik edu saavutada üksnes tingimusel, et tema petmiskavatsust *läbi ei nähta*. See tunnus on peidetud perlokutiivset tegu defineeriv. Peidetud kavatsetud koeravile ei saa õnnestuda, kui sellega kavatsetud mõju kavatsetuna ära tuntakse, niisiis on tegemist peidetud perlokutiivse teoga.

Sel käsitlusel on mõned selged eelised. Mõistes peidetud kavatsetud koeravilesid perlokutiivsete tegudena, ei tarvitse mul neid mõista propositsioonilise sisu kaudu. Samuti ei tarvitse mul väita, et nad lisatakse ühisalusesse või et kuulajad neid mingilgi viisil teadvustaksid. Ühtlasi on mul väga lihtne seletada eelnevas täheldatud varieeruvust: mitte iga mingit kindlat koeravileterminit sisaldav lausung pole plaanitud omama sedasama mõju, ja nii on võimalik anda õige tõlgendus juhule, kus mustanahaline kõneleja kirjeldab seda, kuidas tema ema kasutas insenerikraadi omandamiseks sotsiaaltoetust. Ning mitte kõik perlokutiivsed mõjud pole kavatsuslikud — seega on mu käsitus kooskõlas faktiga, et mõnedes valijates toob koeravile esile *rassismivastased* hoiakud, isegi kui seda mõju pole taotletud. Viimaks, seesuguseid mõjusid on võimalik takistada, nii nagu takistas Jesse Jacksoni lausung Willie Hortoni reklaamiga taotletud mõjusid.

[21] Peidetud perlokutiivne tegu on niisiis perlokutiivne tegu, mille puhul kavatsuse olemasolu on tarvilik tingimus. See ei kehti kõikide perlokutiivsete tegude kohta.

4.2.3.1. Kavatsemata peidetud koeraviled

Kavatsemata peidetud koeravilesid saab sobitada sellesse pilti rohkem kui ühel viisil.

> Variant 1. Kavatsemata peidetud koeraviled iseenesest ei ole perlokutiivsed teod, kuivõrd koeravilel, millest kõneleja ise pole teadlik, puudub seos kõneleja kavatsusega. Järelikult ei saa siin rääkida kõneteo ebaõnnestumisest juhul, kui kõneleja kavatsus ära tuntakse. Selle versiooni järgi on kavatsemata peidetud koeraviled lihtsalt kõneteod, millel on iseäranis kahjulikud kavatsemata perlokutiivsed mõjud. Kavatsemata mõjud on äärmiselt tavalised ja seega ei kujuta kavatsemata peidetud koeraviled endast mitte midagi erilist, kui välja arvata see, et nende puhul on need perlokutiivsed mõjud osa kellegi teise (mitte kõneleja) plaanist. Võimalik, et see variant ei arvesta piisavalt manipuleerimise rolli.
>
> Variant 2. Teine variant paneb enam rõhku kavatsemata peidetud koeravilede rollile asetleidvas manipuleerimises. Need, kes algseid peidetud koeravilesid loovad, on väga osavad liitma sõnadele ja piltidele (ja võimalik et ka muudele asjadele) ohtlikke assotsiatsioone ja neid laia ilma peale saatma, lootuses, et teised need ühes nende assotsiatsioonidega üles korjavad ja kasutusele võtavad. Seega teatud olulises mõttes võib pidada kavatsemata peidetud koeravilede lausujateks koeravilede algseid autoreid. See lubaks kohelda kavatsemata peidetud koeravilesid peidetud perlokutiivsete tegudena, tunnustades nii igati nende rolli kirjeldatud laadi manipuleerimises. Probleemiks selle versiooni puhul on aga see, et see ei arvesta piisavalt nende inimeste tegevust, kes koeravilesid kordavad. Need inimesed on tegelikud kõnelejad, just nii tulebki neist mõelda ja just sellistena neid oma kõne tagajärgede eest vastutavaks pidada.

Kõike arvesse võttes näib mulle parima lähenemisena esimene variant. Kuid selle lähenemise kasuks otsustades ei tohi lasta silmist seda, et ja kuidas kavatsemata peidetud koeravilede lausujaid on manipuleeritud. Ja oluline on meeles pidada, et keegi *oli* nende lausungite kahjulikke tagajärgi ette kavatsenud, olgugi et mitte nende lausujad. Ning tegelikult aitab just see meil paremini näha, miks nood koeraviled on niivõrd salakavalad: lausudes teadmatult kavatsemata peidetud koeravilesid, on inimesed muudetud suuvoodriks ideoloogiale, mida nad ise heaks ei kiida. Koeravile tegelikeks lausujateks on kõnelejad ning seepärast

tuleb neil pöörata tähelepanu nii oma öeldu tagajärgedele kui ka sellele hoolikale manipuleerimisele, mille mõjul nad seda ütlevad.

Teise eelisena võimaldab see lähenemine eristada kaht eri tüüpi kavatsemata peidetud koeravilesid. Neist esimesed on minu poolt "võimendavateks koeraviledeks" ristitud koeraviled, mis aitavad kavatsetud peidetud koeravilede mõju levitada. Teiseks tüübiks, millele ma siin ei keskendu, on kavatsemata peidetud koeraviled, mille taga *ei ole* teadlikku püüet kellegagi manipuleerida. Näiteks on mulle välja pakutud, et sel viisil võiks spordikommentaarides toimida sõna "meisterlik", signaliseerides valgenahalisust, ent seda ilma, et keegi püüaks teadlikult kuulajate rassiliste hoiakutega manipuleerida.[22]

5. POLIITILISED TAGAJÄRJED

Mõistagi muudab selle vähe uuritud teema oluliseks tõik, et koeraviledel on eluline osa meie mõtlemise ja otsuste mõjutamiseks — õigupoolest nendega manipuleerimiseks — kasutatavates strateegiates. Täpsemalt öeldes, neil on tohutud ja olulised poliitilised tagajärjed. Filosoofid pole koeravilede poliitilisi implikatsioone kuigi palju arutanud. Siiski on Robert Goodin ja Michael Saward (2005) arutanud avalike koeravilede ning Jason Stanley peidetud koeravilede poliitilisi implikatsioone. Kõik need kolm teoreetikut väidavad, et koeraviled kujutavad endast demokraatia jaoks tõsist probleemi, olgugi et nende tuvastatud probleemid on erinevad. Kindlasti nõustun ma sellega, et koeraviled võivad demokraatiale probleeme tekitada. Mis puudutab aga nende probleemide loomu ja tõsidust, siis päris lõpuni ei nõustu ma mitte ühegagi neist filosoofidest.

[22]Selle ettepaneku eest võlgnen tänu Tyler Doggettile ja Randall Harpile.

5.1. Koeraviled ja demokraatlikud mandaadid

Goodin ja Saward väidavad, et avalikud kavatsetud koeraviled (peidetud ega kavatsemata koeravilesid nad ei käsitle, niisiis kasutavad nad ise lihtsalt sõna "koeravile") võivad tühistada demokraatliku mandaadi konkreetsete poliitiliste tegevuskavade läbiviimiseks, kuid et valitsemismandaati nad ohtu ei sea. Nad keskenduvad juhtudele, kus poliitiline erakond (või poliitik) kasutab mõnd kindlat tegevuskava kaitstes väljendit, mis edastab ühele osale kuulajaskonnast sõnumi, millest teine ei ole teadlik. Toome siin ühe väljamõeldud (kuigi mitte päris väljamõeldud) näite. Kujutame ette erakonda, mis paljudes oma kampaania reklaamides kuulutab vastuseisu Dred Scottile. Erakond saab nii rassismivastaste kui abordivastaste valijate toetuse. Kui see erakond peaks võitma, siis abordi keelustamiseks tal mandaati ei ole, sest vaid mõned selle valijatest arvasid end hääletavat nimelt abordi keelustamise poolt. Goodini ja Sawardi väitel niisiis tühistab poliitiliste tegevuskavade pelk vilistamine mandaadi nende kavade teostamiseks. Kuid nad on seisukohal, et valitsemismandaati sel moel õõnestata ei saa, sest kõik, kes hääletavad poliitik P. poolt, teavad täpselt, mille poolt nad hääletavad: et poliitik P. peaks valitsema.

> Konservatiivne erakond saadab rassistidele koeravile abil julgustava sõnumi, mida sama erakonna traditsioonilised valijad otsemaid tauniksid. Erakond võidab järgnevad valimised. Pooled selle erakonna valijatest hääletasid erakonna poolt puhtalt seetõttu, et see väljendas (kodeeritult) toetust rassistlikule poliitikale; ülejäänud hääletasid erakonna poolt puhtalt selle traditsiooniliselt igati korrektse rassipoliitika tõttu. On selge, et erakond võitis valijate enamuse; on selge, et tal on valitsemiseks mandaat. Kuid niisama selge on see, et kirjeldatud olukorras puudub sel erakonnal mandaat teostada emba-kumba neist vastakatest, talle hääled toonud poliitikatest. (Goodin, Saward 2005: 472.)

Goodin ja Saward niisiis väidavad, et mingil erakonnal on mandaat oma poliitiliste tegevuskavade läbiviimiseks üksnes tingimusel, et hoidutakse koeravilepoliitikast (lisaks võib olla vaja muudegi tingimuste täitmist):

> Erakondadele tasub kindlakäeliselt meenutada, et kui nad kasutavad üldvalimistel koeravilepoliitikat, siis toosama nähtus, mille toel nad loodavad oma häälteosa kasvatada, ühtlasi õõnestab autoriteeti, mida häälte võitmine neile võiks tagada. (Samas: 476.)

Aga mulle tundub, et Goodini ja Sawardi argumendid ei lähe piisavalt kaugele. Kui neil konkreetseid tegevuskavasid puudutava mandaadi osas on õigus, siis sageli võib koeravilepoliitika õõnestada ka mandaati valitseda. See toimuks näiteks üksnes mingile ühele küsimusele keskendunud valijate puhul, keda tõenäoliselt on palju. Kui valijate hääletusotsus põhineb abordipoliitikal ja kui erinevatele valijarühmadele saadetakse selle kohta erinevaid sõnumeid, siis on tulemuseks, et ka valitsemismandaat — igasuguses sisukas tähenduses — puudub.

Tuleme nüüd peidetud koeravilede juurde, mida Goodin ja Saward ei käsitle. Peidetud koeravilede kasutamine ei hõlma samasugust pettust. Ei ole nii, et mõned Willie Hortoni reklaami vaatajad arvavad, et Dukakise vanglapoliitika on Q, samas kui teiste arvates on see R. Juhtub hoopis see, et reklaami sihtpublik hääletab Bushi poolt — ilma et ta ise seda taipaks — lähtuvalt oma rassilistest hoiakutest. Inimese psühholoogia on juba kord selline, et teadmatus omaenda hääletusotsuse põhjustest on kindlasti laialt levinud. Inimesed ei ole teadlikud, kui suures ulatuses sõltub nende otsus, milliseid sokke osta, sellest, kuidas sokid laual asetsevad. On alust arvata, et inimesed ei ole teadlikud, mil määral neid mõjutab reklaami muusika, peensused hääletoonis ja kehakeeles, armastatu (või vihatu!) meeldetuletamine ja muu selletaoline. Kui selline teadlikkuse puudumine meid mõjutavatest teguritest oleks piisav, et demokraatlikult autoriteedilt pind jalge alt tõmmata, peaksime igasuguse lootuse demokraatiale sinnapaika jätma.

Kuid peidetud koeraviledes on rohkemat kui see. Peidetud koeravile puhul teevad inimesed oma otsuse ajenditel, mida nad neist teadlikuks saades ei tunnistaks — nagu see meile asjakohastest juhtudest teada. Veel enamgi, nad teevad seda tahtliku manipuleerimise tagajärjel. Esmapilgul paistab see eelmisest palju enam demokraatlikele mandaatidele ohtu kujutavat.

Ent jällegi, kui sellest piisab mandaadi tühistamiseks, siis tegelikkuses ei pruugi üldse mandaate olemas olla. Lõppude lõpuks, milline valija siis ometi arvaks, et tema valimisotsus *peaks* rajanema kampaaniareklaamide ajal mängitud muusikal või kandidaadi füüsilisel väljanägemisel? Ja ometi näitab kõik see, mida me psühholoogiast teame, et selliste tegurite mõju valijate valikutele on täiesti kindel. Ja kõik see, mida me teame kampaaniate läbiviimisest (ja reklaamindusest üldisemalt), ütleb meile, et paratamatult kasutavad kampaaniaosalised seda teadlikult ära valijatega manipuleerimiseks. Olla mõjutatud teguritest, mis meie arvates ei peaks meid mõjutama, näib mulle olevat inimolemise vältimatu osa. Ja et see kõik on võrdlemisi laialt teada, siis on ka selliste tegurite kasutamine teiste mõjutamiseks inimolemise harilik osa. Kui sellest piisab, et demokraatlik mandaat olematuks teha, siis pole demokraatlikke mandaate olemas.

5.2. Stanley

Stanley on minu poolt "koeravileks" kutsutud nähtuste pärast mures nimelt nende demokraatiat õõnestava toime tõttu. Terminitel, mis talle erilist muret tekitavad — näiteks "sotsiaalhoolekanne" —, on laastavad omadused:

1. Asjakohase väljendi kasutamise tagajärjeks vestlusele on see, et kogukonna mingit kindlat rühma esitatakse nii, nagu poleks selle vaatepunkt kaasamist väärt, ehk siis nagu ei vääriks selle rühma liikmed lugupidamist.
2. Väljendil on sisu, mis on lahus selle väljendi välistamismehhanismi funktsioonist ning mis võiks anda lihtsalt legitiimse panuse vaidlusaluse küsimuse lahendamisse mõistlikul viisil.
3. Piisab ainuüksi selle väljendi kasutamisest, et vestluse mõistlikkust murendada. Niisiis on mõju mõistlikkusele tingitud pelgalt selle väljendi kasutamisest, olgu keeleline kontekst milline tahes. (Stanley 2015: 130.)

Kui igal sellise termini kasutusel on selline toime, siis murendab iga kasutus lugupidamist mustanahaliste vastu. Ning välistades mustanahaliste vaatepunkti, murendab iga sellise termini kasutus

mõistlikku arutelu. Ilmselgelt teeb see demokraatiale tohutut kahju, olgugi et ametliku *sisu* poolest võib konkreetse termini panus diskussiooni olla igati mõistlik.

Kui Stanleyl on õigus, siis on koeravileterminid tõepoolest absoluutselt laastavad — meil põhimõtteliselt ei oleks võimalik väidelda, kasutades selliseid termineid nagu "sotsiaalhoolekanne", sest pahaaimamatult lisaksid kõik väitluses osalejad iga vastava lausungiga vestlusesse rassistlikku teemavälist sisu, ning seda hoolimata kontekstist ja hoolimata sellest, mida nende lausung veel sisaldab. Kui see oleks tõsi, seisaks tavaline liberaalne meede probleemse kõne vastu — rohkem kõnet — vastamisi tohutute barjääridega.

Palju sellest vastab tõele: tõepoolest on koeravilesid keerulisem vaidlustada kui näiteks varjamatult rassistlikke väiteid. Kui kampaaniareklaamis selgel sõnal väidetaks, et "mustad mehed on ohtlikud kriminaalid ja Dukakis ei ole piisavalt rassist", siis on erakordselt lihtne tuua välja, mis selle reklaami juures on valesti. Selles sisalduvat rassismi ei ole võimalik eitada ning ka kõige pelglikum ajakirjanik söandaks ebamugavuseta kinnitada, et tegemist on rassismiga. Reklaami tegijail ei jääks muud üle, kui kas vabandada või siis piirata oma häältelootus avalikult rassistliku valijaga. Willie Hortoni reklaam on aga hoopis teistsugune. Paljud vaatajad ei ole teadlikud, et nad on vaadanud reklaami, mis toob esile nende rassilised hoiakud. Reklaamis ei ole ainsatki avalikult rassistlikku väidet, millele saaks hõlpsasti viidata. Ning poliitikutel on süüdistust, nagu sisaldanuks reklaam või siis nende kavatsused rassismi, lihtne eitada — mida nad ka tegid. Enamgi veel: kui Jesse Jackson viitas reklaami rassistlikkusele, sai ta "rassikaardi väljamängimise" eest materdada ning peavoolu kommentaatorid nimetasid tema oletust naeruväärseks.

Ent nagu juba näinud oleme, pole tõde päris nii lohutu. "Sotsiaalhoolekande" taoliste terminite mõju varieerub sõltuvalt (vähemalt) sellest, millised on publiku rassilised eelkalduvused, sellest, kas rass on otsesõnu arutluse all, ja sellest, mida veel öeldakse. Tuletame meelde sedagi, et niipea kui Jackson oli rassiküsimuse tõstatanud, *lakkas reklaam toimimast*. See näitab, et teatud äärmiselt olulises mõttes oli koeravilet võimalik vaidlustada. Ja

seda üsnagi lihtsalt. Isegi neid, kelle arvates tegi Jackson rassismiküsimust tõstatades vea, ei mõjutanud reklaam enam nii, nagu selle tegijad olid kavatsenud. Ehkki rassism oli nüüd osa vestlusest ja sellisena vägagi esil, oli see *ilmutatult esil* ja mitte varjatult. Reklaam suutis mõjutada inimesi rakendama hääletusotsuse tegemisel oma rassilisi hoiakuid üksnes seni, kui rass oli *varjatult* esil. Peidetud perlokutiivset kõnetegu on (vähemalt mõnedel juhtudel) väga lihtne vaidlustada: pruugib vaid see, mis seni oli varjul, vestluse varjamatuks osaks teha.

Et aga lõpuni mõista, kuidas selliste kõnetegude vastu võidelda, tuleb meil seda asjaolu Stanley vaatlustega kombineerida: *vestluslikult* on eelnevalt varjatu nähtavaks tegemine tõepoolest keeruline. Inimesed tõrjuvad seda, mida vaidlustajad ütlevad, ja eitavad selle tõesust. Võidakse kahelda ja sageli kaheldaksegi vaidlustaja terves mõistuses. Vaidlustajat süüdistatakse oma poliitilise asja ajamises. Vestlus aetakse rööbastelt maha ning see ei suju. Koeravile vaidlustamine *on* keeruline, just nagu Stanley ütles, mistõttu on ka raske end selleks piisavalt motiveerida või kohates vastuseisu oma üritusele kindlaks jääda. Neid, kes kahju külvavate peidetud perlokutiivsete tegude vastu võidelda püüavad, ootavad niisiis olulised õppetunnid. Ent kui vaidlustajad on niisuguste kõnetegude toimimisviisidest teadlikud, saab neile selgeks, et vastupanust hoolimata on asi tegemist väärt. Niipea kui rassitemaatika on üles võetud — isegi kui selle ülesvõtmist peetakse veaks ning see kutsub esile vihase reaktsiooni — *lakkab* kõnetegu, mille vastu me püüame võidelda, töötamast. See on lahing, milles võitlus on raske, aga võit kerge. Neil, kes neid ohtlikke kõnetegusid tahavad vaidlustada, tuleb endale raskeks võitluseks tuuride sisse saamiseks võidu lihtsust aeg-ajalt meelde tuletada. Kusjuures oluline on teadvustada, et võit ei saa *tunduma* nagu võit: isikud, kes nende kõnetegude eest vastutavad, ei tagane, ei tunnista tõde oma tegude kohta ega vabanda; kuulajad, keda need kõneteod sihivad, jäävad tõenäoliselt visalt seisukohale, et analüüs on ekslik, eitades igasuguse peidetud materjali olemasolu. Sellegipoolest lahing võidetakse: sihile võetud kõneteod neutraliseeritakse.

Oluline on muidugi silmas pidada seda, et need lahingud me võidame üksnes juhul, kui rassivõrdsuse norm tõepoolest kehtib. Kas ja kuivõrd see nii on, see võib ajas ja ruumis varieeruda. Genotsiidi kurvast ja kohutavast ajaloost teame, et kogukond, kus see norm kehtib, võib märkimisväärselt kiiresti muutuda kogukonnaks, kust see on kadunud (Tirrell 2012; Smith 2011). Teame sedagi, et mille ütlemine ühes kohas on lubamatu, seda võidakse vaid 50 kilomeetri kaugusel pidada täiesti normaalseks. Seega on väide, et rassivõrdsuse norm kehtib, kahtlemata lihtsustus. Laias laastus see kehtib. Kuid tuleb ette aegu ja kohti, kus see nii ei ole. Ning neil aegadel ja neis kohtades rassiteema tõstatamine rassilist koeravilet ei neutraliseeri. (Asjale lisavad keerukust ka eelnevas osutatud raskused selle normi sisu määramisel.)[23]

Tuleb rõhutada ka üht teist piirangut. Minu väide on olnud see, et rassiteema otsese tõstatamisega on võimalik rassiline koeravile kahjutuks teha. See on kaitsemanööver väga kindlat tüüpi poliitilise manipuleerimise vastu. Ning paistab, et see manööver on ülimalt tõhus. Kuid *hoiakuid* see ei muuda: rassivimm ei pruugi küll pääseda mõjutama hääletusotsust, kuid alles jääb ta sellegipoolest. Samuti ei muuda see meid ümbritseva maailma konkreetseid tõsiasju. Sajanditepikkust vägivalda, diskrimineerimist ja segregatsiooni retooriliste manöövritega ümber ei tee. Maailm, milles me elame, on ka pärast koeravile avalikku arutamist niisama palju rassismist struktureeritud kui enne. Koeravilede avalik arutamine on äärmiselt tähtis, aga seda ei tohi pidada ekslikult millekski võimsamaks, kui ta tegelikult on.

[23] Samuti ei neutraliseerita seda inimeste jaoks, kes selle normiga lihtsalt ei lepi. Isegi seal, kus rassivõrdsuse norm kehtib, leidub avalikke rassiste, kes seda normi selgesõnaliselt eitavad. Kuid mõistagi pole nende inimeste rassismi aktiveerimiseks koeravilesid vajagi: teadlikult ja heal meelel annavad nad oma hääle rassistlikule kandidaadile.

Kirjandus

A u s t i n, John L. 1962. *How to Do Things With Words*. Oxford: Oxford University Press

C a m p, Elisabeth (ilmumas). Insinuation, Common Gound, and the Conversational Record. — D. Fogal, M. Cross, D. Harris (eds.). *New Work on Speech Acts*. Oxford: Oxford University Press

G o o d i n, Robert, Michael S a w a r d 2005. Dogwhistles and Democratic Mandates. — *Political Quarterly*, pp. 471–476

H u r w i t z, Jon, Mark P e f f l e y 2005. Playing the Race Card in the Post-Willie Horton Era: The Impact of Racialized Code Words on Support for Punitive Prison Policy. — *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 69, No. 1, pp. 99–112

L a m i s, Alexander P. 1990. *The Two-Party South*. 2nd edn. Oxford: Oxford University Press

L a n g t o n, Rae 2012. Beyond Belief: Pragmatics in Hate Speech and Pornography. — I. Maitra, M. K. McGowan (eds.). *Speech and Harm: Controversies Over Free Speech*. Oxford: Oxford University Press, pp. 72–93

L o p e z, Ian Haney 2014. *Dog Whistle Politics: How Coded Racial Appeals Have Reinvented Racism and Wrecked the Middle Class*. Oxford: Oxford University Press

M c G o w a n, Mary Kate 2004. Conversational Exercitives: Something Else We Do With Our Words. — *Linguistics and Philosophy*, Vol. 27, No. 1, pp. 93–111

M c G o w a n, Mary Kate 2012. On 'Whites Only' Signs and Racist Hate Speech: Verbal Acts of Racist Discrimination. — I. Maitra, M. K. McGowan (eds.). *Speech and Harm: Controversies Over Free Speech*. Oxford: Oxford University Press, pp. 121–147

M e n d e l b e r g, Tali 2001. *The Race Card: Campaign Strategy, Implicit Messages, and the Norm of Equality*. Princeton, NJ: Princeton University Press

N o a h, Timothy 2004. Why Bush Opposes Dred Scott. — www.slate.com/articles/news_and_politics/chatterbox/2004/10/why_bush_opposes_dred_scott.html

N u n b e r g, Geoffrey (ilmumas). The Social Life of Slurs. — D. Fogal, M. Cross, D. Harris (eds.). *New Work on Speech Acts*. Oxford: Oxford University Press

S a f i r e, William 2008. *Safire's Political Dictionary*. Oxford: Oxford University Press

S a u l, Jennifer M. 2017. Racial Figleaves and the Shifting Boundaries of the Permissible, and the Rise of Donald Trump. — *Philosophical Topics*, ilmumas

S m i t h, David Livingstone 2011. *Less Than Human: Why We Demean, Enslave, and Exterminate Others*. New York: St. Martin's Press

S t a n l e y, Jason 2015. *The Problem of Propaganda*. Princeton, NJ: Princeton University Press

T e s l e r, Michael, David O. S e a r s 2010. *Obama's Race: The 2008 Election and the Dream of a Post-Racial America*. Chicago: University of Chicago Press

T i r r e l l, Lynne 2012. Genocidal Language Games. — I. Maitra, M. K. McGowan (eds.). *Speech and Harm: Controversies Over Free Speech*. Oxford: Oxford University Press, pp. 174–221

V a l e n t i n o, Nicholas A., Vincent L. H u t c h i n g s, Ismail K. W h i t e 2002. Cues That Matter: How Political Ads Prime Racial Attitudes During Campaigns. — *American Political Science Review*, Vol. 96, No. 1, pp. 75–90

W i t t e n, Kimberly (mustand). Dogwhistle Politics: The New Pitch of an Old Narrative.

JENNIFER SAUL (1968) on USA päritolu filosoof. Lõpetas Rochesteri Ülikooli, magistri- ja doktorikraad Princetoni Ülikoolist. Ta on Sheffieldi Ülikooli filosoofiaprofessor, spetsialiseerunud keele- ja feministlikule filosoofiale. Teoseid: *Feminism: Issues & Arguments* (2003); *Substitution, Simple Sentences and Intuitions* (2007) ja *Lying, Misleading, and What is Said: An Exploration in Philosophy of Language and in Ethics* (2012).

Saul pidas 30. juunil – 2. juulil 2015 TÜ filosoofia osakonnas Gottlob Fregele pühendatud loenguid teoreetilisest filosoofiast; nende loengute teemaga tegeleb ka siin tõlgitud artikkel.

LOIT JÕEKALDA. Astmeline
(frotaaž, paber, 2001)

KOLM SURMA
Mozart, Goethe, Hedda Gabler

Linnar Priimägi

I. MOZARTI SURM

Both infinite as is the universe,
And thou, and thy self-torturing solitude.

Percy Bysshe Shelley.
Prometheus Unbound (2014: 494).

Kaulbachi vale

Müncheni Uues Pinakoteegis võib näha kolmanda järgu Saksa kunstniku Hermann Kaulbachi (1846–1909) maali *Mozarti viimsed hetked* (1873; Damisch 1932: 135). See kujutab 1791. aasta detsembripäeva, mil Viinis kustub Euroopa muusikataeva säravaim täht. Helilooja, nõrkedeski kaunis kui keerub, on kõrge seljaga tugitoolis naaldunud lumivalgesse patja, süles hinnalisele tekile laotatud lõpetamata reekviemipartituur. Murelikult silmitseb arst tugitooli najale valukoorma alla kooldunud armastavat abikaasat Konstanzet, kelle õde, hoolitsev Sophie, ei suuda nuukseid tagasi hoida. Pisipoeg vaatab arusaamatuses klaveri poole, mille ümber kogunenud muusikud laulavad ülevas harduses: "Lacrimosa dies illa..." — "See on see pisaraterohke päev...".

Kaulbachi maal on avalik, varjamatu vale. Tegelikult suri põletikust pundunud Mozart pimedas ja külmas toas, üksinduses, vaesuses ja viletsuses.

Mozarti surm oli armetu. Eelmisel õhtul oli Konstanze lasknud talle Sankt Peterist vaimuliku kutsuda viimset jumalaarmu andma, aga keegi polnud tahtnud tulla. Arst viibis teatris ja lubas läbi astuda pärast etendust. Tema soovitus piirdus siis ka külma peakompressiga, mille tulemusel haige hoopis meelemärkuse kaotas. Vastu kesköödajas Mozart end istuli ja põrnitses tühjusse. Siis toetas ta pea vastu seina ja kustus märkamatult. "Laiba ülevaatusel ei ilmnenud mitte midagi ebatavalist," kirjutas aruandes hiljem protomeedik Güldner.

Varahommikul asetati Mozart töötuppa klaveri kõrvale lautsile. Hüvastijätjaid peaaegu polnud. Konstanzet, keda seni oli halvanud "kohmetu nõutus", tabas hüsteeriahoog: ta heitis abikaasa surivoodisse, tahtes lõppeda samasse haigusesse. Parun van Swieten laskis ta siis tuttavate poole toimetada.

Seesama parunist metseen soovitas Konstanzel mitte hakata raha raiskama ja tellida kolmanda klassi vaestematus. Kui majahoidja Konstanzelt oli pärinud, kas hauale ei peaks ka risti panema, vastas too, et küllap teeb seda kogudus. Lörtsitormi tõttu pöördusid järgmisel päeval kaheksa ainsat matuselist poolelt teelt tagasi ning ühegi tunnistajata aeti Mozart ühishauda, millesse maeti viieteistkümne-kahekümne kaupa — iga kümmekonna aasta järel uuesti. Seitseteist aastat hiljem, kui Konstanze matusepaiga vastu huvi ilmutas, ei osanud uus hauakaevaja enam midagi öelda. Mozarti unikaalne kipsist surimask, mis oli valmistatud vahakujude kabineti omaniku krahv Daimi jäljendi järgi, purunes mõne aasta pärast Salzburgis kraamimise käigus ja Konstanze viskas tükid minema. (Hennenberg 1970: 302; Meyer 1921: 95; Nohl 1877: 434, 437–438; Paumgartner 1932: 122–137; Petzoldt 1956: 32–33, 1961: ill 146; Schuller 1958: 105–106, 123–124; Tenschert 1957: 160–161.)

Kaulbachi tõde

Kaulbachi heakodanlikult idülliline žanrimaal on ajaloolise tegelikkusega nii kisendavas vastuolus, et see ei saa olla tavaline eksimus. Ei saa see mannakreemivale võrsuda teadmatusest — oli ju 19. sajandi romantiline mozartoloogia võimendanud just gee-

niuse surma ülevat süngust (musta riietatud salapärane tundmatu, kes tellib reekviemi, jne). Kaulbach läheb tõest mööda nii kauge kaarega, valetab nii ilmselt ja nõnda intensiivselt, et selles dissonantsis kõlab läbi teadliku eituse paatos. Oma väikekodanliku maailma vaatepiirilt eitab too kõrvaline kunstnik surma kohutavust, elulõpu troostitust, manalatee viimset üksindust.

Eitab suremise armetust.

Kui eksistentsiaalselt siiras on sellel maalil autori, väikese inimese protest koletu surma vastu! Kui mõõdutu ja puhas pidi olema tema enese hirm säärase lõpu ees!

Kui olin seda taibanud, täitus too esmapilgul lõtv idülliline taies lausa piinava pingega.

Euroopas tuntakse juba hämaratest aegadest alates "luigelaulu"-pärimust, mille kohaselt luik surma hetkel sööstab taevasse päikese poole, laseb lendu oma viimse, ennastunustava hüüu — "luigelaulu" — ja kukub siis elutuna merre.

Mozarti viimsed hetked on Kaulbachi niisugune luigelaul oma tulevase võimaliku surma palge ees.

Vale, aga jäägitu.

Arg, aga vapper.

Vale, aga tõde.

Noli tangere!

Uuemad uurijad (Greger-Amanshauser jt 2005: 140–141, 144–145, 151) on leidnud, et Mozart poleks saanud enne surma voodis istuli tõusta, sest oma haiguse, rängalt valulise reumaatilise liikmepõletiku tõttu oli ta jäänud täiesti liikumatuks. Nõrgenenud immuunsüsteem, lakkamatu jooming ning ohjeldamatu öine looming (juulist novembrini viis mahukat teost, mh ooperid *Titus* ja *Võluflööt*) tegid oma töö. Talle nagu viinlaste enamikulegi korraldati kolmanda klassi, lihtkodanlase matus, mitte vaestematus, kus kirstu asendanuks kott. Konstanze viibis ilmselt küll ärasaatmisel kirikus, aga surnuvankrit linnavärava taha kalmistule saata

polnud tollal tavakski, liiati tohtis sanitaareeskirjade järgi matusepaika sõita alles pärast õhtupimeda tulekut.[1]

Eluproosast veelgi määrivam surmaproosa, olgu või tõene, saab rõõmustada vaid madalaid hingi: " "Napoleon kannatas juba noorest peast kuseteid ümbritsevate kudede kroonilise kokkutõmbumise, krimpsunud kusepõie krooniliste nakkuste, neeruhaiguse ja obstruktiivse nefropaatia all, mis tõidki viimaks endaga kaasa saatuslikud komplikatsioonid," ütleb Sorensen", pensionärist arst, raamatu *Napoleoni neerud* autor (Taani arst. 2009).

Sääraste diagnooside nautijaile tahaks hüüda Puškini sõnadega kirjast Vjazemskile novembris 1825: "Rahvamass loeb ahnelt pihtimusi, märkmeid jne, sest tunneb oma alatuses rõõmu kõrgelseisjat alandamast, vägilase nõrkustest. Mis tahes jõleduse paljastus viib ta vaimustusse. "Ta on tühine nagu meiegi, ta on jõle nagu meiegi!" Valetate, lurjused: ta on tühine ja jõle, aga mitte nii nagu teie — teisiti" (Puškin 1966: 191).

Kes elab suurelt, jääb ka surema suurelt. Seda nimetatakse surematuseks.

II. GOETHE SUREMATUS

Ikka Faust

Goethe nimetas oma *Fausti* tragöödiaks, sest esimene osa (1808) lõpeb Gretcheni (Margarete) hukuga, teine osa (1831) nimitegelase omaga. Faust ja tema armastatu lahkuvad mõlemad vääritult, episoodiliselt, kõrvaliselt. Mephistopheles kommenteerib kumbagi surmajuhtumit tabava asjalikkusega — Gretcheni kohta "Ei ole tema esimene!" ja Faustist "Rauk lamab liival maas" (Goethe 1967: 259, 650). Üldse on tragöödia teise osa finaal pelk *Mummenschanz*, maskeraad, nagu Goethe neid leiu-

[1] Ajaloolise tõe huvides on kohendatud Kaulbachi maali pealkirjagi: see on nimetatud *Mozarti viimasteks päevadeks*, mis käib ilmselt kunstniku idee vastu, sest mitte keegi ei hakkaks maalima süžeed "Mõni päev Mozarti elust" — kunstnik keskendub ikka dramaatilisele pöördepunktile, mitte ei dokumenteeri argipäeva õhtusse veeretamist.

tas õukonnapidustuste tarvis (Hebekus 1993), mitte "müsteerium" (Pfeiffer 1949: 61) — ka kogu katoliikliku tegelaskonna lavalolek jääb allegoorilis-profaanseks.

Goethe jääb *in articulo mortis*[2] silmatorkavalt osavõtmatuks. Sedasama täheldatakse Voltaire'i puhul, kelle juttude tegelasi "võib piinata, põletada — aga seejuures ei koge ei autor ega lugeja tõelise erutuse tunnet" (Maurois 1992: 193).

Surma käsitab Goethe üldse rohkem õiguslikust kui emotsionaalsest aspektist. Tunnuslik on tema lause: "Kui saaks likvideerida surma, poleks meil selle vastu midagi; surmanuhtluse kaotust pole kauaks. Kui seda tehaksegi, siis puhuti taastame selle jälle" (WA I, 42, 2: 195[3]). Siin jätkab ta oma juuraõpingute lõpetuseks 1771. aastal Straßburgi ülikoolis kaitstud väitekirja 53. teesi surmanuhtluse vajalikkusest: *Poenae capitales non abrogandae*[4] (Loeper 1870: 104; Frede 1968: 385). Ka hiljem, kui 1783. aastal otsustati Jenas toime pandud lapsetapu üle, hääletas Goethe surmanuhtluse allesjätu poolt (Radbruch 1997: 160).

Surmanuhtlust arutati 18. sajandi teise poole Saksamaal innukalt nii valgustajate kui ka eelromantikute seltskonnas (samas: 160). Justus Möser sõnastas 1780. aastal seisukoha, mida oma väitekirjas (1772) oli esindanud ka Goethe: riiklik surmanuhtlus on hind, mille eest riigivõim mõrvatu sugulastelt lunastab ürgse kättemaksuõiguse, ja kui riik surmanuhtluse kaotab, siis naaseb ürgne kättemaksuõigus (Radbruch 1997: 158). Hiljem kordab Goethe: "Kui ühiskond loobub õigusest kasutada surmanuhtlust, on kohe platsis eneseabi: uksele koputab veritasu" (WA I, 42, 2: 195).

Veritasu või surmanuhtlus — kui järsult kõnekas kontrast! Õiglane surmanuhtlus mõjub ju proosaliselt nagu kohtukroonika,

---

[2]Lad k: surma hetkel või surma palge ees, siin: surma küsimuses. *Toim.*

[3]Goethe tekste tsiteeritakse klassikalisest Weimari väljaandest (1887–1919). Rooma number märgib valdkonda (I — ilukirjandus, V — vestlused), sellele järgnev araabia number köidet (ja poolköidet), koolonile järgneb leheküljenumber.

[4]Lad k: surmanuhtlust ei tühistata. *Toim.*

õiglane veritasu seevastu seostub seikluse, hädaohu ning üllusega. Seepärast puudub Gretcheni surmast suurus, et tema saatuseks on ärateenitud kohtuotsus. Lause, mille Goethe laseb Mephistophelesel pillata Gretcheni kohta "Ei ole tema esimene!", pärinebki tuimalt tegelikust kohtuprotokollist, Frankfurdis hukatud lapsetapja Susanna Margaretha Brandti protsessi (1772) paberitest (Goethe 1973: 689). Gretcheni kuju tervenisti — isegi tema nimi Margarete[5] — väljub sellest juriidilisest kaasusest.

Surma poeesia

Goethe kaheosalises tragöödias esineb surm täiesti ebapoeetiliselt. Professor Fausti enesetapukatse stseenis "Öö" tuleneb jõuetust resoneeringust, mitte ei lähtu mingist erakordsest hingeimpulsist. Valentin sureb sohi kätte, Gretcheni ema eksikombel üledoosist. Kui proosaline! Kuhu jääb ülevus? Kuhu tõeline suur traagika?[6]

Surmast kõneleb Goethes jurist kuni lõpuni. Kantsler Müller noteeris 9. augustil 1827 tema mõtteavalduse duellidest: "Mis

[5]Tähelepanuväärselt pealkirjastas Hollandi-Prantsuse kunstnik Ary Scheffer 1846. aastal oma maali *Faust ja Susanna Margaretha* (!) *aias*.

[6]Traagika puudus Gretcheni õiguspärases surmas häirib Julius Kupfferit: "Gretchen peab olema süüta, sest alles tema süütuses kerkib ta saatus tõeliseks tragöödiaks ja ta ise saab alles seeläbi tõeliseks traagiliseks kangelannaks" (1909: 159). Ainult et argument, mille ta esitab Gretcheni süütuse ning oma "päästeaktsiooni" toetuseks — tüdruk olnud oma last tappes meelehaige ja vastutusvõimetu — "tõeliseks tragöödiaks" ei kõlba: tõelise traagika allikaks ei ole mitte haiguslugu, vaid vaimselt täisväärtuslike tegelaste lepitamatu konflikt. Haiget saab ainult haletseda, aga Aristotelese *φοβερῶν καὶ ἐλεεινῶν Poeetika* IX peatükis ("hirmu ja kaastunnet" — Aristoteles 1982: 344) kujutab endast hendiadüoini (Priimägi 1976), mis tähendab, et kaastundel ilma samaaegse hirmutundeta, pelgal haletsusel puudub traagiline kvaliteet. Vene keeles eristatakse kaht "kaastunnet": üks, see mida peab silmas ka Aristoteles, on *сострадание* — "kaaskannatus" (Aristoteles 1927: 52), teine *сочувствие*, "kaastunne", millel põhineb haletsus ning Uues Testamendis ka armulikkus (Veisman 1879: 413).

loeb üks inimelu? Üksainus lahing saadab surma tuhanded. Tähtsam on, et elus hoitaks au printsiip, teatav garantii jämeduste vastu. Seadused aeguvad ju kõik rohkemate või vähemate aastate jooksul, see on teada. Praktiline jurist peab suutma üksikjuhtudest osavalt ja sümpaatselt välja tulla" (WA V, 6: 171–172).

Goethe "surmale suletust" seletab sisim tanatofoobia. Tema lähikonnas tuli vaikida uudisest, et keegi on minekul haige või surnud. Niisugused teated vallandasid tõrjereaktsiooni: Goethe maandab ka kõige lähedamate tuttavate surma literatuurseks. Postuumselt 1833. aastal avaldatud luuletus, mis sai pealkirjaks "Schilleri pealuud silmitsedes" (Bei Betrachtung von Schillers Schädel),[7] kujutab endast reministsentsi Hamleti monoloogist Yoricku kolbaga (WA I 3: 93, vv 22–27):

Wie mich geheimnißvoll die Form entzückte!
Die gottgedachte Spur die sich erhalten!
Ein Blick der mich an jenes Meer entrückte
Das fluthend strömt gesteigerte Gestalten.
Geheim Gefäß! Orakelsprüche spendend,
Wie bin ich werth dich in der Hand zu halten...

("Kui salapäraselt lummas mind see vorm! / Jumala tahte jälg, mis temas alal! / Vaade, kandev mind tolle mere kaldale, / mis lainetades uhkab ülevaid pilte. / Salapärane anum! Oraakellikke sõnumeid saatev, / kuis olen ma väärt sind käes hoidma...")

Tähelepanu väärib ka Eckermanni ülestähendus 14. veebruarist 1830:

> Sel keskpäeval teel Goethe poole, kes mind oli lõunale kutsunud, tabas mind teade ema-suurhetsoginna äsjasest surmast. Kuidas mõjub see Goethele tema kõrges eas? oli mu esimene mõte, ja nõnda sisenesin ma mõningase rahutusega majja. Teenijad ütlesid, et ta minia olevat just tema juurde läinud, et kurvastav sõnum edasi anda. Rohkem kui viiskümmend aastat, mõtlesin ma, on Goethe olnud seotud tolle valitsejannaga, kellelt tal on olnud õnn pälvida erilist soosingut ning armu, tolle surm peab teda sügavalt puudutama. Selliste mõtetega astusin tuppa; aga ma olin

[7] Juba 1827. aastal nimetas ta seda teksti, siis pealkirjaga "Schilleri reliikviad" (WA I, 3: 399).

> vägagi üllatunud, nähes teda täiesti rõõmsameelsena koos oma miniaga ja lapselastega lauas istumas ja suppi söömas, just nagu polekski mitte midagi juhtunud. Täiesti rõõmsalt jätkus me jutt tühjast-tähjast. Siis hakkasid kõik linna kellad lööma; proua von Goethe vaatas mulle otsa ja me rääkisime valjemini, et surmakellade helin ei läheks talle hinge ega vapustaks teda; sest me mõtlesime, et tema tunneb samamoodi nagu meie. Aga ta ei tundnud nagu meie, tema sisimas oli kõik teisiti. Ta istus meie ees nagu kõrgemat liiki olend, maistest vaevadest puutumatu... Goethe jätkab oma kõnelusi; ta nimetab kuulsat Ninon de Lenclos'd, kes oli oma kuueteistkümnendal eluaastal suure iludusena viibinud surmasuus ning ümberkaudseid täiesti asjalikult lohutanud sõnadega: "Mis siis nüüd? Minust jäävad siia ju ainult surelikud!" Ta elanud edasi ja saanud üheksakümmend aastat vanaks, olles kuni kaheksakümneseni õnnelikuks teinud ja meeleheitele viinud sadu armukesi (WA V, 7: 206–207, 208).

Isegi omaenda surmast kõneldes turvab Goethe end ratsionalismiga, sõnastades omal moel veel kord Hamleti öeldu Yoricku pealuud käes hoides: "Kui ma mõtlen oma surmale, ei tohi, ei suuda ma vabaneda mõttest, milline struktuur [*Organisation*] purustatakse" (WA I, 42, 2: 241).

Säärane avaldus (mis niigi toob meelde surmaks valmistuva keiser Nero: "Milline kunstnik hukkub!" — Suetonius 2009: 307) on seda rõhukam, et sündis ühest teisest, mustandisse jäänust: "Kui ma kärbse surnuks löön, ei mõtle ma ega tohigi mõtelda, millise struktuuri [*Organisation*] purustan" (WA I, 42, 2: 387). — *Quod non licet muscae, licet mihi!*[8]

Viimsed sõnad

Goethe vahekord surmaga jäi lõpuni platooniliseks. Samas tonaalsuses kõlab järelpõlvedele tema elu lõppakord, viimsed sõnad: *Mehr Licht!* — "Rohkem valgust!" Või Eckermanni päevikuproosas:

> Seepeale tegeles tema vaim enne teda lahkunud sõbra Schilleriga. Kui ta nimelt nägi põrandal maas üht paberilehte, küsis ta: mis-

[8]Lad k: mis ei kõlba (öelda) kärbse kohta, kõlbab minu kohta. *Toim.*

> pärast veeldatakse siin Schilleri kirjavahetust; see tuleks ju üles korjata. Kohe hüüdis ta Friedrichile:[9] "Lükake ometi teine aknaluuk toas samuti lahti, et rohkem valgust sisse pääseks!" Need pidid jääma tema viimseteks sõnadeks (WA V, 8: 164).

Ent lugu jätkub sõnatuna:

> Kui nüüd kõnelda läks talle ikka raskemaks, aga ta ometigi tundis tungi midagi kujutada ning edasi anda, joonistas ta algul tõstetud käega õhku, nagu ta tavatses teha ka terve olles; siis kirjutas ta parema käe nimetissõrmega õhku mõned read. Et jõud rauges ja käsi alla vajus, kirjutas ta natuke madalamale ja viimaks — nagu paistis, sedasama — oma jalgu katvale päevatekile, mitmeid kordi. Võis täheldada, et ta pani täpselt kirjavahemärke, ning algustähena võis selgesti ära tunda suure W; ülejäänud joontest polnud aru saada (WA V, 8: 164–165).

Goethe läkitas maailmale oma viimsed sõnad kirjalikult. Ning ainus äratuntav aabe selles mitmeid kordi näpuga õhku veetud lauses oli W, tema nime Wolfgang esitäht. Ta justkui allkirjastanuks oma surematuse.

Kui Mihkel Mutt väidab, et igale kirjanikule on antud vaid 15 aastat, kus ta saab olla tähelepanu keskmes (Pullerits 2017), siis võib ta küll rääkida iseendast, mitte Goethest.

III. HEDDA GABLERI "ILUS SURM"

Apoteoos

Surra võib õnnelikult või õnnetult, hästi või halvasti, ilusalt või inetult. Vaba inimene saab valida, kumba moodi. Ent igaüks on oma nekroloogi kaasautor.

Homerosel tunnistab Trooja sõtta tulnud Achilleus (I, 410–416; Homeros 1960: 147):

> *Ennustand mulle on nii ema Thetis, too hõbejalgne,*
> *et mul kaks eluliisku on, mis mind surmani viivad:*

[9] Gottlieb Friedrich Krause, Goethe teener aastail 1824–1832. *Toim.*

kui jään siia ma ning üha võitlen müüride ees siin,
ei koju iial ma saa, kuid ealgi mu kuulsus ei kustu.
Kui aga taas koju sõidan ma siit, kodu kallile maale,
siis minu kuulsus kaob, elu mul aga kaua veel kestab
ning ei saatuslik surm mind võta siis enne, kui aeg on.

Achilleus valis kuulsusrikka surma kui uhkema, väärikama ning ihaldusväärsema.

Herodotose *Ajalugudes* (I, 31) räägib Solon kuningas Kroisosele vennastest Kleobisest ja Bitonist, kelle ema, Hera preestritar Kydippe palus jumalannalt oma poegadele suurimat kinki, mille taevane saab surelikule anda — ning Hera laskis neil surra õndsa une pealt (Lübker 1855: 491). See eristub teravalt kristlikust kontseptsioonist, mille sõnastab katoliku "Lühike hommikupalve": "Mu Jumal, ma tänan sind, et sa mind oled sel ööl nii armuliselt kaitsnud ja äkilisest surmast varjanud" (Lenzbauer 1937: 12).

Michel de Montaigne meenutab essees "Süümevabadusest" (II, 19) keiser Julianus Apostata sõnu surivoodil: "Ta tänab jumalaid kogu südamest, et nad ei lasknud tal surra ootamatult ja et nad talle ta lõpu koha ning aja ette kuulutasid; ka mitte härdameelsesse või arga surma, mis sobib rohkem jõude elavaile, hellitatud inimestele, samuti mitte hingevaakuvasse, pikka ja valulikku, ning et nad pidasid teda vääriliseks surema sel õilsal viisil oma võitude rajal ja kuulsuse õitsengul" (1595: 671).

Johann Wolfgang von Goethe näidendis *Iphigeneia Taurises* (V, 4) soovib Orestes oma isa mõõka näidates (Goethe 1983: 250):

Ta tapjalt selle võtsin, paludes,
et taevastelt ma julguse ja jõu
ja õnne saaksin, mis kord oli temal,
kuid et mu surm ta omast oleks kaunim.

Dekabristide ülestõusu eelsel ööl hüüdis Aleksandr Odojevski: "Sureme, vennad, ah, kui kuulsusrikkalt [*славно*] me sureme!" (Lotman 2002: 247). Ta ise lõppes küll Siberi pagenduses

malaariasse. Selgesti näitab see tegelikku vahet uhke, kangelasliku huku ja madala, tõvevoodis kustumise vahel.

1764. aastal esitas Šoti filosoof Thomas Reid "tervemõistuslikkuse", *common sense*'i kontseptsiooni, mille järgi inimene, kellel on vabadus valida, eelistab ilusat inetule. See kehtib ka surma puhul: vaba inimene võib ise valida, milliseks kujuneb tema elu epiloog.

Ilu surm

Hedda Gableri finaal algab nimitegelase anabaasiga: ta tiivustub mõttest, et saavutas fataalse naiseliku mõju Ejlert Løvborgi üle — korraldades oma kunagisele armastatule vabaduse ja julguse, surma ning ilu triumfi.

Assessor Brack tuleb teatega, et Ejlert Løvborg on hinge heitmas. Kuulakem Hedda repliike seepeale:

> Jah, ma olen kindel, et ta ise... Enese maha lasknud!... Laskis ta endale rindu?... Niisiis mitte meelekohta?... Jajah — rindu, ka see on hea... Ometi viimaks mehetegu!... Ma ütlesin, et selles on ilu... Ejlert Løvborg on ise enesega arveid õiendanud. Tal oli julgust seda teha, mida — mida oli tarvis teha... Oo, assessor — milline lunastus on selles Ejlert Løvborgi teos... Minule, mõtlen ma. Lunastav tunne on teada, et maailmas siiski tõesti midagi vabatahtlikult julget võib sündida. Midagi, millele spontaanse ilu sära paistab... Tean vaid seda, et Ejlert Løvborgil oli julgust omaenese mõistuse järgi elada. Ja siis nüüd — see suur tegu, milles on nii palju ilu. See, et tal oli jõudu ja tahtmist elupeolt lahkuda — nii vara (Ibsen 1981: 177–180).

Assessor toob ta panegüürikast alla reaalsusse. Algab Hedda katabaas:

> BRACK: Kõigepealt on ta tegelikult juba surnud... Ma pean teile ütlema, et Ejlert Løvborg leiti mahalastuna — preili Diana buduaarist.
>
> HEDDA (*tahab üles karata, aga vajub tagasi*): See on võimatu, assessor Brack! Ei või olla, et ta täna jälle s e a l oli!...

> BRACK: Sealt jah. Tühjaks lastud püstol rinnataskus. Lask oli tabanud teda surmavalt.
>
> HEDDA: Rindu — jah. (*Kui kõnekas on see lauselõpupunkt küsimärgi asemel!* — L. P.)
>
> BRACK: Ei, kõhtu.
>
> HEDDA (*vaatab talle vastikust väljendava ilmega otsa*): See ka veel! Oo, igal pool, kuhu m i n a ka ei vaata, irvitab mulle naeruväärsus ja jõledus nagu needus vastu (samas: 180–181).

Lisaks peab Hedda veel Ejlert Løvborgi vargaks tunnistama — ehkki oli ise talle pihku surunud oma isa, kindral Gableri püstoli: "Sähke! Kasutage teda nüüd teie... Ja nii, et see ilus oleks, Ejlert Løvborg. Lubage mulle seda!" (samas: 168).

Õnnetu Ejlert

Ejlert Løvborg suri oma purjuspäi lohakusest põhjustatud õnnetusjuhtumi tulemusel: laetud püstol läks põuetaskus lahti. Ja tabas teda. Siit algavad interpretatsioonid. Kuhu tabas Ejlertit tema põuetaskus juhuslikult lahtiläinud püstoli kuul?

Ibseni käsikirjast loeme: *det traf ham i underlivet* (Ibsen 1890: 212; vrd Ibsen 1992: 432 — *traff*). Saksa tõlge saab vahendada sõna-sõnalt: *in den Unterleib* — "alakehasse" (Ibsen *s.a*: 95).

Henrik Sepamaa eestindab: "kõhtu", nagu teeb ka vene tõlge (A. ja P. Ganzen): *в живот* (Ibsen 1972: 623).

Inglise tõlkes (Edmund Gosse ja William Archer): *in the bowels* (Ibsen 2010) — "sisikonda, soolestikku" (selle sõna säilitas ka Phil Reismani tekstikohendus Eva Le Gallienne'i tõlkest Alex Segali telelavastuse tarbeks — Ibsen 1963).

Ja Brian Frieli tekstiversiooni eestinduses (tõlkija Krista Kaer), mida esimest korda võis kuulda Vanemuise lavalt 13. mail 2017: "kubemesse". — No küll sai saal selle koha peal naeru turtsuda, sellal kui Hedda "vaatab vastikust väljendava ilmega"! — Ikka midagi nilbepoolset, mis rahvale nii väga meeldib, aga... aga pole enam Ibsen.

Kindral Gableri püstol

Hedda andis Ejlert Løvborgile enesetapuks ühe oma isa püstolitest. Endalt elu võtta, või õigemini: oma elust lahti öelda, "elupeolt lahkuda" oli tema meelest kõige kaunim endale meelekohta tulistades. Noh, veel "rindu, ka see on hea" — niisiis südamesse! Aga kõhtu... kõhtu tulistada on madal ning ilutu, koguni inetu, "naeruväärne ja jõle", nagu ta nendib.

Surma ilu seisneb tema aristokraatlikkuses, kangelaslikkuses, mis õilistab igasugust romantikat. Muidugi tapavad ennast ka plebeid — aga nemad tapavad end hulgi ja labaselt.

Võib vaadata Skandinaavia, sh Norra enesetappude statistikat (Drobisch 1867). Saadaolevad andmed pärinevad küll 19. sajandi viimase kolmandiku algusest, aga veerandsajandi jooksul (*Hedda Gabler* valmis 1890) ei muutunud Norra ühiskond ei statistiliselt ega moraalseltki kuigivõrd. Statistikuid hämmastab nende arvude konstantsus koguni sel määral, et nad on kahtluse alla seadnud individuaalse vaba tahte olemasolu üleüldse (toda filosoofilist problemaatikat puudutab Drobischi uurimuse teine osa, 1867: 58–111). Mingit olulist statistilist hälvet ei illustreeri ka Ibseni näidend.

Hedda on tüüpiline norralanna. Norra naiste keskmine esmaabiellumisvanus oli 26,98, üldse abiellujail 28,05 (samas: 30); kuivõrd näidendi remargist saab teada, et Hedda on 29-aastane (Ibsen 1981: 108), siis paigutub ta just sellesse ikka, kus ühiskonna normidele ning ootustele vastavalt tuleb mehele minna.

Tema läks Tesmanile, keda armastada puudub tal vähimgi nähtav põhjus. "Nimelt ei ühti sugutung, mis muidugi on kahtlemata nooremas eas kõige ägedam, abiellumistungiga, vaid ainult etendab selles teatavat osa" (Drobisch 1867: 26). Seetõttu omandab sügava tähenduse Hedda ohe esimeses vaatuses: "Ma vaatan lihtsalt puude lehti. Nad on nii kollased. Ja nii närbunud... Juba on — on september käes" (Ibsen 1981: 111). Ta võttis mehe, vältimaks jutte — nagu ta korduvalt ütleb: skandaali, mis konservatiivses ühiskonnas nii hõlpus on tekkima vähimagi normihälbe puhul, sest "nii ju ei tehta".

Ibseni näidendit mõistmaks on oluline ka teine taust, suitsiidide statistika (Drobisch 1867: 51–52). Sealt leiab põhjenduse Hedda Gableri arusaam "ilusast surmast". Norras oli enesetapuviisina levinuim poomine (661 juhtumit 1000-st[10]), järgnes uputamine (207). Enese mahalask oli uputamisest 5 korda ja poomisest 15 korda haruldasem (43).

Omaette huvitavad on oma elu lõpetamise viisi erinevused sooti. Norra kohta puuduvad andmed, aga Skandinaaviat võiks selles küsimuses ligikaudu esindada Taani (Drobisch 1867: 51). Tuhandest end tapnud mehest kasutas tulirelva 83 (vrd Prantsusmaal 172), naistest ainult 2 (Prantsusmaal 7).

19. sajandi teise kolmandiku lõpu statistikat analüüsides saab öelda, et "tubli kolmandik kõigist enesetappudest (naissoo puhul veel oluliselt suurem osa) on tagasiviidav vaimuhaigustele, vaid üksnes kümnendik kehalistele haigustele — kummagi sugupoole enam-vähem ühesuguse osalusega —, samal ajal kui ülejäänud enesetappude hulgas õilsamad ajed, nagu armukired, valu lähedase inimese kaotusest, piinlikkus ja kahetsus, hirm häbistuse ees, esinevad ainult harva, seda sagedamini aga tõukavad enesetapule pahe, mure varanduse kaotusest, pahandus ja tüli omastega, hirm karistuse ees jne" (samas: 52).

"Hirm häbistuse ees" on seesama skandaal, mida Hedda kõige rohkem kardab. Õnneks pole see ebaesteetiline ajend mitte ainus tema vabasurma mineku tõukejõud.

Näidendi lõpuks laseb Hedda end maha. Ta valib "ilusa surma" — tulistab kindral Gableri teisest püstolist endale meelekohta.

Essee "Mozarti surm" on varem osaliselt ilmunud ajalehes *Postimees* (5. IX 1996, lk 17).

[10]Poomissurm oli meeste eelistus ka sada aastat hiljem (Schulte, Tölle 1977: 69).

Kirjandus

A r i s t o t e l e s 1927 = Аристотель. *Поэтика.* (Классики искусствоведения; Вып. 1.) Перевод, введение и примечания Н. И. Новосадского. Ленинград: Academia

A r i s t o t e l e s 1982. Luulekunstist. Tlk Jaan Unt. — *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 337–356; nr 8, lk 393–409

D a m i s c h, Heinrich (Hrsg.) 1932. *Mozart-Almanach.* Wien—Leipzig: Wiener akademische Mozartgemeinde

D r o b i s c h, Moritz Wilhelm 1867. *Die moralische Statistik und die menschliche Willensfreiheit: Eine Untersuchung*. Leipzig: Leopold Voss

F r e d e, Lothar 1968. Die Todesstrafe bei Goethe. — *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*, Bd. 80, H. 2, S. 385–388

G o e t h e, Johann Wolfgang 1967. *Faust*. Tlk August Sang. Tallinn: Eesti Raamat

G o e t h e, Johann Wolfgang 1973. *Faust: Urfaust. Faust I und II. Paralipomena. Goethe über "Faust"*. (Bibliothek der Weltliteratur.) Berlin—Weimar: Aufbau

G o e t h e, Johann Wolfgang 1983. *Götz von Berlichingen: Näidend; Egmont: Kurbmäng viies vaatuses; Iphigeneia Taurises: Näidend; Torquato Tasso: Näidend*. Tlk Betti Alver, August Sang, Ain Kaalep, Kersti Merilaas. Tallinn: Eesti Raamat

G r e g e r - A m a n s h a u s e r, Sabine, Christoph G r o ß p i e t s c h, Gabriele R a m s a u e r 2005. *Mensch Mozart!: Antworten auf die 100 häufigsten Fragen*. Salzburg—München: Anton Pustet

H e b e k u s, Uwe (Hrsg.) 1993. *Goethes Feste*. (Insel-Taschenbuch, 1325.) Frankfurt am Main—Leipzig: Insel

H e n n e n b e r g, Fritz 1970. *Wolfgang Amadeus Mozart*. (Reclams Universal-Bibliothek, Bd. 455.) Leipzig: Philipp Reclam jun.

H o m e r o s 1960. *Ilias*. Tlk August Annist, toim. Karl Reitav. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus

I b s e n, Henrik 1890. *Hedda Gabler*. Det Kongelige Bibliotek Collin 262, 4°. Vt www.dokpro.uio.no/cgi-bin/litteratur/ibsenvisfaks.pl?stykke=Hedda+Gabler&path=/litteratur/ibsen/ms/drama/hedda/kbkbh&fil=kbhg_&sider=1-227&siffer=3&side=215&ms=Det+Kongelige+Bibliotek+Collin+262,+4%B0,+III.4&foto=Foto:+Det+Kongelige+Biblioteks+Fotoatelier.+Kommersiell+bruk+kun+etter+avtale+med+biblioteket (10.7.2017)

I b s e n, Henrik *s.a. Hedda Gabler: Schauspiel in vier Aufzügen.* (Reclams universal bibliothek, Nr. 2773.) Aus dem Norwegischen übertragen von M. von Berch. Leipzig: Philipp Reclam jun.

I b s e n, Henrik 1963. *Hedda Gabler.* Paramount Ltd., BBC Television, CBS Television. Vt youtu.be/tSqm4VMl3wY (10.7.2017)

I b s e n 1972 = Генрик Ибсен. *Драмы. Стихотворения.* (Библиотека всемирной литературы. Серия вторая. Литература XIX века; т. 87.) Перевод А. и П. Ганзен. Москва: Художественная литература

I b s e n, Henrik 1981. *Näidendid.* II. Tlk Henrik Sepamaa. Tallinn: Eesti Raamat

I b s e n, Henrik 1992. *Nutidsdramaer 1877–99.* Oslo: Gyldendal Norsk Forlag

I b s e n, Henrik 2010. *Hedda Gabler: Play In Four Acts.* EBook #4093. Vt www.gutenberg.org/files/4093/4093-h/4093-h.htm (10.7.2017)

K u p f f e r, Julius 1909. *Goethe's Faust als Erzählung zur Einführung in das Verständnis des Originals.* Riga: Jonck & Poliewsky

L e n z b a u e r, Robert (koost.) 1937. *Au olgu Jumalale: Palved ja laulud katoliiklastele.* Koost. Robert Lenzbauer. 2., täiend. tr. Tartu

L o e p e r, Gustav von 1870. *Goethe's Sprüche in Prosa: Zum ersten Mal erläutert und auf ihre Quellen zurückgeführt.* Berlin: Gustav Hempel

L o t m a n 2002 = Лотман Юрий М. *История и типология русской культуры.* Сост. Л. Н. Киселева, М. Ю. Лотман. Санкт-Петербург: Искусство-СПБ

L ü b k e r, Friedrich 1855. *Reallexikon des classischen Alterthums für Gymnasien: In Vereine mit mehreren Schulmännern.* Leipzig: B. G. Teubner

M a u r o i s 1992 = Моруа Андре. *Олимпио, или Жизнь Виктора Гюго (части VIII–X). Литературные портреты.* (Собрание сочинений в шести томах; Том 6.) Москва: Пресса

M e y e r, Wilhelm 1921. *Mozart.* (Velhagen & Klasings Volksbuücher, Nr. 67.) Bielefeld—Leipzig: Velhagen & Klasing

M o n t a i g n e, Michel seigneur de 1595. *Essais.* Paris: Abel Langelier. Vt www.lib.uchicago.edu/efts/ARTFL/projects/montaigne (9.7.2017)

N o h l, Ludwig 1877. *Mozart's Leben: für die Gebildeten aller Stande erzählt.* 2. verm. und verb. Aufl. Leipzig: Ernst Julius Günther

P a u m g a r t n e r, Bernhard 1932. Mozarts Tod. — Heinrich Damisch (Hrsg.). *Mozart-Almanach*. Wien—Leipzig: Wiener akademische Mozartgemeinde

P e t z o l d t, Richard 1956. *Wolfgang Amadeus Mozart: Leben und Werk*. (Musikbücherei für jedermann, 8.) Leipzig: Breitkopf & Härtel

P e t z o l d t, Richard 1961. *Wolfgang Amadeus Mozart: Sein Leben in Bildern*. Leipzig: Enzyklopädie

P f e i f f e r, Johannes 1949. *Goethes Faust: Eine Einführung*. Bremen: Johs. Storm

P r i i m ä g i, Linnar 1976. Hendiadüoin. — *Kirjanduse ja rahvaluule radadelt II: (Üliõpilastööde kogumik)*. Toim. Jaak Põldmäe. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 48–58

P u l l e r i t s, Priit 2017. Teet Kallas: Kui kedagi pekstakse, siis pekstakse üle. — *Postimees: Arter*, 3. VI

P u š k i n 1966 = Пушкин Александр С. *Полное собрание сочинений в 10-ти томах*. Т. 10: *Письма*. Москва: Наука

R a d b r u c h, Gustav 1997. *Literatur- und kunsthistorische Schriften*. Bearbeitet von Hermann Klenner. (Gesamtausgabe, Bd. 5.) Heidelberg: C. F. Müller

S c h u l l e r, György 1958. *Wenn Mozart ein Tagebuch geführt hätte*. 2. Aufl. Budapest: Litteratura

S c h u l t e, Walter, Rainer T ö l l e 1977. *Psychiatrie*. 4., überarb. Aufl. Berlin—Heidelberg—New York: Springer

S h e l l e y 2014. *The Poems of Shelley*. Vol. 2: *1817–1819*. Ed. by Kelvin Everest and Geoffrey Matthews. London—New York: Routledge

S u e t o n i u s, Gaius Tranquillus 2009. *Keisrite elulood*. Tlk Maria-Kristiina Lotman, Kai Tafenau, toim. Märt Tänava. Tallinn: Tänapäev

T a a n i a r s t: Napoleon suri neerutõppe. 2009. — Delfi, 12. V. Vt forte.delfi.ee/news/teadus/taani-arst-napoleon-suri-neerutoppe?id=23315853 (10.7.2017)

T e n s c h e r t, Roland 1957. *Mozart: Eine Biographie*. (Reclams Universal-Bibliothek, Nr. C. 1120/1121.) Leipzig: Philipp Reclam jun.

V e i s m a n 1879 = Вейсман Александр Д. *Греческо-русский словарь*. С. Петербург: Издание автора

LINNAR PRIIMÄGI (1954) on õppinud Tartu Ülikooli filoloogiateaduskonnas romaani-germaani keeli ja kirjandust (1972–1977), lõpetades saksa filoloogina, kunstiajaloo magister 1995 (Eesti Kunstiakadeemia), filosoofiadoktor 2005 (Tallinna Ülikool). Ajalehe *Edasi* kultuuriosakonnas 1977–1989, sh juhataja 1986–1989, Vanemuise teatri peadramaturg 1988–1990 ning direktor ja kunstiline juht 1990–1993; a-st 1993 Tallinna Pedagoogikaülikooli eksperimentaalesteetika labori teadur ja juhataja, a-st 1995 reklaami ja meedia õppetooli/osakonna (reklaami ja imagoloogia õppetooli) õppejõud, sh juhataja, seejärel Tallinna Ülikooli reklaami ja meedia osakonna õppejõud ja juhataja ning 2006–2016 reklaami ja imagoloogia õppetooli dotsent. A-st 2016 Tallinna linnavalitsuse nõunik, TLÜ reklaami ja imagoloogia osakonna lepinguline õppejõud. *Akadeemias* avaldanud artiklid "Nikolai Konradi renessansimõistest" (1989, nr 2, lk 318–338); "Kelle koer?: Motiivi ülekandest" (1990, nr 2, lk 327–331); "François Mauriaci jumalikkus: Essee" (1993, nr 4, lk 742–754); "Apollo — Kristus: Albrecht Düreri sulejoonistusest "Apolo" " (1994, nr 8, lk 1593–1621); "Inimese foto" (1995, nr 3, lk 583–593); "Stendhali "punane" — tsitaat või sümbol?" (2002, nr 6, lk 1231–1241); "Lõpmatu 14" (2002, nr 10, lk 2122–2129), "20. sajandi eesti mütoloogia" (2004, nr 2, lk 353–392) ja "Goethe, Fichte, Faust: "Vaimude koor" Goethe *Faustis* ("Töötuba II")" (2016, nr 12, lk 2144–2172); samuti arvustused R. N. Coudenhove-Kalergi teosele *Totaalne riik — totaalne inimene* (1989, nr 5, lk 1083–1087) ja Madis Kõivu *Luhta-minekule* (2005, nr 7, lk 1568–1572).

LOIT JÕEKALDA. Raua aeg II
(digitrükk, frotaaž, lõuend, 2016)

TILLUKESEST AATOMIST TUUMAPOMMINI

I

Taivo Liiva

Õigus on sellel, kes ütleb, et saladustest ei tule kunagi puudu. Vähemalt mitte seni, kuni eksisteerivad inimesed, kes nende kallal pead murravad.

Irina Radunskaja (1984: 97)

Kas te suudaksite kirjutada midagi õhus hõljuvast ja vaevu märgatavast tolmuübemest? Küllap ainult paarkümmend rida, kui sedagi. Nii arvati pikka aega meie kaugemas minevikus.

Kunagi aastatuhandeid tagasi avastasid inimesed tule, ja just tuli sai inimestele üheks looduse allutamise vahendiks. Ülemöödunud sajand rikastas inimkonda fundamentaalsete elektriseaduste avastamise ja elektri kasutuselevõtuga, muutes senise aurumasinasajandi elektrisajandiks. Elektrodünaamikast, selle elektrilistest nähtustest võrsus aga omamoodi hüppelaud aatomisajandisse. Ja selgus, et ülipisike tolmuübemeke on keerukas maailm, mis koosneb molekulidest ja aatomitest, ning et aatomgi on lõpmatult keeruline kooslus, ja nii on temast kirjutatud juba terveid raamatukogusid.

Teel mikromaailma sügavusse purunes teadlasi aastasadu toitnud müüt aatomite jagamatusest ning sai selgeks, et looduse heldeim kink on tibatillukesest aatomist pärinev hiiglaslik energia. Selle energia vabastamisest ja järgnenud aatomipommi loomisest tulebki nüüd juttu.

Esialgu rääkisid aatomitest vaid filosoofid. Aatomi avastajateks olid aga keemikud, kes süstematiseerisid kõik aatomid keemiliste elementide tabeliks. Kuid pidades aatomeid jagamatuteks algosakesteks, huvitas keemikuid vähe, kas aatomitel võiks olla ka mingi seesmine ehitus. Füüsikud seevastu tundsid huvi just aatomite sisearhitektuuri vastu.

Üks nüüdisfüüsika imetlusväärsemaid saavutusi oli aatomite ja nende koostisosade täpne mõõtmine ja kaalumine, millega füüsikud eesotsas John Joseph Thomsoniga (1856–1940) tulid toime ülemöödunud sajandivahetusel. Teatavasti oli tollal kasutatud optiliste, valgusega töötavate mikroskoopide lahutusvõime piiratud tuhandekordse suurendusega. Kuid üheski sellises mikroskoobis ei saa eristada punkte, mille kaugus üksteisest on väiksem valguskiirguse lainepikkusest, sest kiirguslaine möödub sel juhul esemest seda "märkamata". Seetõttu seab nähtava valguse lainepikkus optiliste mikroskoopide suurendusvõimele oma piirid. Kuid aatomite mõõtmed on sellest piirist veel sadu tuhandeid kordi väiksemad! Thomsonilt, Ernest Rutherfordilt (1871–1937) ja teistelt nõudis aatomite täpne mõõtmine seetõttu erakordset taibukust ja teravmeelseid katseid.

20. sajandi algul tunti vaid kahte elementaarosakest, elektroni ja prootonit,[1] ning nende põhinäitajaid: elektrilaengut ja massi. Esialgu arvati, et need ongi maailmaehituse kaks põhitelliskivi, millest koosnevad kõik aatomid. Kuid järgmised aastad veensid füüsikuid, et aatomi siseehitus on märksa keerulisem. Elektroni avastamine Thomsoni poolt 1897. aastal tekitas kohe küsimuse, kuidas on elektronid aatomis paigutatud. Thomsoni ja Rutherfordi konkureerivate aatomimudelite juures saigi tüliõunaks just elektronide paigutus aatomis. Thomsoni nn ploomipudingimudelis (*alias* rosinakuklimudelis) on positiivse laenguga kerajasse ainesse ehk "kuklisse" pikitud elektronid ehk "rosinad" (Thomsoni enda sõnul ploomid pudingis), mis võivad vabalt võnkuda oma tasakaaluasendi ümber.

[1] *Proton* tähendab kreeka keeles "esimene" ja selle all mõeldi esimese elemendi ehk tavalise vesiniku aatomi tuuma.

Valgusallikast, näiteks elavhõbedalambist läbi kitsa pilu kiirguva valguse lahutab prisma üksteisest teravalt eristuvateks värvuskomponentideks. Ekraanile või fotoplaadile tekivad siis kitsad eri värvi jooned, mida nimetatakse joonspektriks. James Clerk Maxwelli (1831–1879) teooria järgi (vt Liiva 2015: 1449–1450) saab puhtavärviline valgus tekkida vaid elektrilaengu korrapärasel perioodilisel liikumisel, mille sagedus määrabki valguse sageduse. Seetõttu nõustuti meelsasti Thomsoni väitega, et aine osadeks peavad olema elektronid, sest kõik, mis kiirgab, peab olema loomult elektriline. Joonspektrid on omased ka hõrendatud gaasi aatomite kiirgusele. Ja nii olid "ploomipudingiatomistid" kindlad, et nad on õigel teel.

Šveitsi kooliõpetaja Johann Balmer (1825–1898), kes leidis empiirilise valemi vesinikuaatomi spektrijoonte väljaarvutamiseks valguslainete sageduse järgi, märkas korrapära perioodilisustabeli esimeses veerus. Kuid ploomipudingimudel ei suutnud seda valemit ega ka teiste elementide spektrite kaootilist pilti seletada. Ja kui 1902. aastal rabas füüsikamaailma Ernest Rutherfordi ja Frederick Soddy (1877–1956) avastus, et radioaktiivsus on ühe elemendi muundumine teise elemendi aatomiteks ilma välise mõjuta, sai selgeks, et "pudingimehed" on eksiteel. Ühtlasi selgitas see, miks polnud alkeemikutel õnnestunud üht ainet teiseks muuta: alkeemikud olid püüdnud oma sihti saavutada keemiliste reaktsioonide abil, kuigi tegelikult tulnuks neil esile kutsuda reaktsioone hoopis aatomite koostisosade vahel. Keskaegsetel uurijatel polnud muidugi mingit võimalust tõsta temperatuuri mitme miljoni kraadini ja kiirendada aine pisimaid osakesi sel määral, et need oleksid omandanud ülisuure energia.

Thomson oli oletanud, et aatomi moodustavad negatiivselt laetud elektronid, mis asetsevad positiivset laengut kandvas ruumiosas, kuid ta eksis. Aatomid ei koosne ainult elektronidest. 1911. aastal avastas Rutherford aatomituuma ja sellest avastusest sai alguse uus teadusharu — tuumafüüsika. Esmapilgul võib tunduda, et aatomituuma väiksuse tõttu see teadus kuigi suur ega mahukas olla ei saa. On ju näiteks aatomituum ühesentimeetrise läbimõõduga kuulikesest väiksem sama palju kordi, kui üks sekund on lühem 30 000 aastast. Kuid enne aatomituuma juurde

asumist peatume veel põgusalt tulemustel, mis on saadud tuuma elektronkatte uurimisel kvantmehaanikas.

Rutherfordi planetaarse aatomimudeli kohaselt kihutavad elektronid tuuma ümber nagu planeedid ümber Päikese ja kinni hoiab neid tuumajõud. Kuid planetaarse aatomimudeli sarnasus miniatuurse Päikesesüsteemiga osutus illusiooniks ning süüdi oli selles elektron. Aatomis ei saa elektronid liikuda sirgjooneliselt. Kiireneval kõverjoonelisel liikumisel kiirgavad nad aga elektromagnetlaineid (12; lk 18), kaotades selle käigus energiat. Seega oleks elektronide langemine tuumale vältimatu täpselt samamoodi, nagu langeb õhutakistuse tõttu energiat kaotav tehiskaaslane Maale. Kuid erinevalt satelliidist on elektroni langemisaeg vaid miljondik sekundit. Siis lakkaks aga aatom sootuks olemast. Aja jooksul lisandus üha uusi argumente, mis kinnitasid, et see tibatilluke nähtamatu ja negatiivse laenguga tombuke tallas suure maailma seniseid vankumatuid seadusi jalge alla (Liiva 2014b: 1473–1475). Sai selgeks, et Rutherfordi hüpotees aatomi planetaarsusest ei seo kogu oma viljakusest hoolimata mitte kõiki otsi omavahel kokku.

20. sajandi koidikul ennustas teaduslikku tormi seni vähe tuntud Saksa füüsiku Max Plancki (1858–1947) hüpotees, et keha kiirgab energiat portsjonite kaupa, kvantidena. Et Plancki esmapilgul meeletu hüpotees hõõgvalguse teoorias kõik nii suurepäraselt paika paneb, oli täielik üllatus Planckile endalegi. Ühtne valem, mis kiirgamisprotsessi kirjeldaks, puudus seniajani ja klassikaline füüsika ei suutnudki seda umbsõlme lahti harutada. Oletada, et kiirgamine toimub kvantide kaupa, näis olevat terve mõistuse vastane. Aine, koosnedes üksikutest osadest, on küll diskreetne — kuid energia? Siis peaks keha minema ühest energiaolekust teise hüppeliselt, kõiki vahepealseid olekuid vahele jättes. Kas oskaksime näiteks kujutleda keha mõõtmete hüppelist suurenemist tema soojendamisel — et ta püsiks teatud aja mõõtmetelt muutumatuna ja kasvaks siis hetkega, omandamata ühtki vahepealset mõõdet?

Kuid mikromaailmas see just nii ongi. Ettevaatlik ja kõhklev Planck ei kavatsenud üldse füüsika põhialuseid kõigutada ja ehmus vist isegi. Veel palju aastaid hiljem ei uskunud ta oma avas-

tuse tõelevastavust. Vähe sellest, ta ei lasknud mööda juhust hoiatamaks noori teadlasi oma võimaliku vea eest ja arvas, et oli avastanud lihtsalt ühe ajutise võtte mõne füüsikaprobleemi teoreetiliseks seletamiseks, mitte aga mikromaailmas eksisteeriva seaduspärasuse. Ometi oli klassikalise mehaanika vundamenti tekkinud ohtlik mõra, mis lõi eeldused kvantmehaanika tekkeks.

Plancki intrigeerivatest kvantidest algas otsetee planetaarse aatomimudeli täiustamisele. Teine oluline kvantmehaanika tekke eeldus oli terve uurimisahel, mis viis röntgenikiirte avastamisest (Wilhelm Röntgen (1845–1923) 1895. aastal) radioaktiivsuse avastamiseni (Henri Becquerel (1852–1908) 1896. aastal ja Rutherford 1899. aastal), ning nagu eespool märgitud, elektroni kindlakstegemiseni (Thomson 1897. aastal).

Järgnenud aastatel saavutati edu eelkõige aatomi kui terviku omaduste selgitamisel (kiirgus- ja neeldumisspektrid, keemilised reaktsioonid jne), samuti elektronide kui elementaarosakeste uurimisel. Aatomituumast sai uurimisobjekt mõnevõrra hiljem, sest Rutherfordi esialgne oletus positiivse laenguga prootonite ja negatiivse laenguga elektronide koguarvu võrdsusest aatomis teadlasi esialgu rahuldas.

Max Born (1882–1970) andis uuele loodavale kvantteooriale tänapäevaselt kõlava nime: kvantmehaanika. Just tänu kvantmehaanikale õnnestus Taani füüsikakorüfeel Niels Bohril (1885–1963) selgitada mitut planetaarse aatomimudeli vastuolu, eeskätt kummalist oletust, et elektron teeb "kvanthüppeid" — hüppab ühelt energiatasandilt teisele vahepealset olekut läbimata ja neelab või kiirgab samal ajal energiakvante. Kvanthüppe juures ongi tähtis see, et kahe energiataseme vahel pole mitte midagi. Elektron võib olla ühel või teisel energiatasandil, kuid mitte kahe tasandi vahel. Tema jaoks ei eksisteeri mõistet "poole peal" ja hüpe toimub silmapilkselt. Võimalus, et orbiidil tiireldes aatom energiat ei kiirga, tagab muidugi tema stabiilsuse.

Bohri teooria võeti vastu üsna skeptiliselt. Isegi Rutherford polnud nii järsuks pöördeks veel valmis. Hämmastuti, et Plancki kvandil võiks olla midagi pistmist spektroskoopiaga, mis vaatleb üksikaatomite spektreid.

Werner Heisenberg (1901–1976), kes tundis hästi kvantmehaanika metoodikat, jõudis veendumusele, et aatomiteoorias tuleb loobuda Bohri-pärasest liikumise käsitlemisest klassikalise füüsika terminites ja võtta aluseks arvutatavad suurused (üleminekusagedused statsionaarsete olekute vahel ja nende üleminekute tõenäosused). Aatomite tõelisteks karakteristikuteks on spektrijoonte sagedus ja intensiivsus, mida saab mõõta sama täpselt nagu sõrmejälgi. Ning autoriteetne teooria peab opereerima vaid selliste mõistetega. Seevastu kõik seni käsitletud objektid ja suurused alates elektroni trajektoorist kuni aatomitega vastavusse seatud virtuaalsete kiirgusväljadeni tuleb teooriast välja jätta.

Trajektoori mõiste mõttetus mikromaailmas ilmneb selgemini klassikalise analoogia põhjal. Pannes näiteks seina pritsimisel liivapritsiga pritsi ja seina vahele pilustatud teraslehe, tekib seinale pilukujuline, selgelt eristuv krohvilaik. Kui nüüd mõttelise katsena asendada liivaprits elektronkahuriga (üks elektronkahuri tuntud variant töötab näiteks kineskoobis), mis "tulistab" elektrone välja kindlas suunas ja kindla kiirusega, ning võtta pilustatud teraslehe asemele pilustatud tinapaber ja tellisseina asemele fotoplaat, tekib sellele tume hägusa servaga laik. On ilmne, et osa elektrone hälbib pilu läbimisel mingi kindla nurga võrra. Miks mõned elektronid kalduvad sirgjoonelisest trajektoorist kõrvale, teised mitte? Vähendades nüüd kahurist tulistamise sagedust nii, et elektronid lendavad välja ükshaaval, ja tulistades senikaua, kuni fotoplaadile satub elektrone sama palju kui eelmises katses, saame täpselt samasuguse pildi. Niisiis pole elektronidel kindlat trajektoori ja nad võivad sattuda suvalisse punkti fotoplaadi tumenenud osas, kuid ometi satuvad nad kõik vaid tumenenud alasse. Just selles näib avalduvat teatud seaduspärasus. Kasutame nüüd kahe piluga tinapaberit ning sulgeme neist esialgu vaid ühe ja seejärel ainult teise. Mõlemal juhul sarnaneb tulemus eelmise katsetulemusega: üks tume ala on teise suhtes lihtsalt nihkunud. Mõlema pilu üheaegsel avamisel muutub aga pilt kardinaalselt, sest enam ei ole tegemist kahe pildi summaga. Siiski võib sellegi pildi saada, kui sundida elektrone kahurist välja lendama ükshaaval, kuid ka sel juhul säilib teatud määramatus, sest iga elektroni langemispunkti fotoplaadil määrab ainult tõenäosus: võib vaid en-

nustada, milline protsent kahurist väljapaiskuvatest elektronidest satub ühte või teise fotoplaadi punkti. Määramatus avaldub veel selleski, et on võimatu öelda, millise pilu elektron on läbinud, sest ühe kindla pilu läbimisel ei võtaks teine pilu pildi kujundamisest üldse osa. Kuid ometi tekib just kahele pilule iseloomulik pilt. Elektron nagu läbiks üheaegselt mõlemat pilu. Seega ei saa nii ettearvamatu elektroni puhul kasutada trajektoori mõistet, kuigi tema liikumine allub mingile seaduspärasusele, sest tekkiv pilt on katse kordamisel analoogsetes tingimustes alati ühesugune.[2]

Mis seaduspära see küll on? Ühe piluga lehe korral saadav pilt sarnaneb valguse difraktsioonipildiga kooli füüsikaõpikus. Analoogia valguse difraktsioonipildiga mõttelisel katsel elektronidega kordub ka kahe pilu korral. Eestikeelsetest kooliõpikutest mul säärast joonist kahe piluga katsest siiski leida ei õnnestunud.

Analoogia valguse difraktsioonipildiga kordub ka suurema arvu pilude korral, kui difraktsioon toimub nn difraktsioonivõrel (plaadil, mille arvukad pilud paiknevad üksteisest võrdsel kaugusel). Mingi fikseeritud kiirusega elektronide kimp annab samasuguse difraktsioonipildi nagu monokromaatiline elektromagnetkiirgus. Seega on elektroni liikumine lainelise iseloomuga. Optikakursusest on teada, et difraktsioon tekib siis, kui pilu laius on lähedane valguse lainepikkusele (nähtava valguse lainepikkus jääb vahemikku $0,4 - 0,8 10^{-8}$ cm).

Arvutuste kohaselt võib elektronide difraktsiooni jälgida pilus laiusega 10^{-8} cm ja see on ka aatomitevaheliste kauguste suurusjärk. Sellise laiusega pilusid pole võimalik teha kunstlikult. Elektronide difraktsiooni on uuritud kristallidel, milles aatomite kaugus üksteisest on just $\approx 10^{-8}$ cm.

Ja ei olnud mitte juhus, et ameeriklased Clinton J. Davisson (1881–1958) ja Lester H. Germer (1896–1971) uurisid difraktsiooni metallidel, mille aatomid moodustavad pilude süsteemi — loodusliku difraktsioonivõre (Liiva 2014b: 1493–1494) — ning said analoogsed tulemused optikaseadustega. Hiljem tõestas sedasama nõukogude füüsik Valentin Fabrikant (1907–1991) tin-

[2]Põhjalikumalt kirjeldab seda mõttelist eksperimenti Konstantin Muhhin (1976: 75–79).

gimustes, kus elektronid lendasid välja ühekaupa. Oli tõestatud, et elektron käitub nagu laine. Jutt on muidugi üksikelektronist ja ta on iseendaga koherentne, interfereerub iseendaga, mistõttu difrakteerub kristallivõres. Kuigi elektron käitub lainena, ei tähenda see, et ta oleks laine, et ta koosneks lainetest. Elektron avastatakse alati ühes punktis: tumeda täpina fotoplaadil. Ta ilmutab end alati ühtse, jagamatu osakesena. Seega: elektron liigub nagu laine, jäädes siiski osakeseks. Niisiis on elektronil kahetine, duaalne loomus: ta võib käituda nagu laine või nagu osake. Seepärast ei olegi tal trajektoori.

Tajun juba lugeja võimalikku umbusku. Ei olegi trajektoori? Aga jäljed, mille elektronid (ja teised laetud osakesed) jätavad Wilsoni kambrisse (Liiva 2014c: 1685–1686), mullikambrisse või fotoemulsiooni? Neil on ju ülim sarnasus trajektooriga!

Ja ometi pole selline jälg trajektoor. Jälje paksus fotoemulsioonis ei saa olla väiksem ühe ilmutatud tera paksusest, s.t $\approx 510^{-5}$ cm. See väärtus ületab 10 000 korda aatomi mõõtmed ja 100 000 000 korda elektroni raadiuse $2,810^{-13}$ cm. Kas võib nimetada trajektooriks 1 cm läbimõõduga kuuli teed, kui selle tee laius oleks 100 000 000 korda suurem kuuli läbimõõdust, s.t ligi 1000 km?

Aatomi mudeli edasisel täiustamisel selgus, et elektronide liikumine aatomis on nii keeruline, et nad moodustavad tuuma ümber elektronide olekust sõltuva kuju ja tihedusega elektronpilve. Piltlikult öeldes on elektroni laeng ümber aatomituuma laiali määritud. Ja nagu eespool öeldud: elektron pole ühelgi hetkel mingis kindlas punktis, vaid eksisteerib korraga mitmes eri kohas võimalikkuste pilvena. Keerukama ehitusega aatomites, kus elektrone on rohkem, paiknevad elektronid elektronkihtide ja mitmesuguse tihedusega pilvedena.

Nii muutus mikromaailm pidevusetuks ja põhimõtteliselt ennustamatuks, lüües hingekella Newtoni füüsikale (sedapuhku aatomitasemel), mis rajaneb pidevusel ja determinismil ning mille kohaselt kõik muutused looduses on sujuvad ja järkjärgulised, alludes klassikalisele põhjuslikkusele. Uue teooria, mis arendas edasi Bohri teooriat, lõid aastail 1926–1928 Louis de

Broglie (1892–1987), Werner Heisenberg, Erwin Schrödinger (1887–1961) ja Paul Dirac (1902–1984). Nii sündis kvantmehaanika (lainemehaanika), mille väljakujunemiseks oli kulunud veerand sajandit.

Erinevalt klassikalisest mehaanikast on kvantmehaanikas võimatu kirjeldada elementaarosakese asukohta ja kiirust ning elementaarosakeste individuaalseadustest on loobutud. Kvantmehaanika tegeleb kollektiividega, sõnastades kollektiive kirjeldavaid statistilisi seadusi, mis juhivad just kollektiive ja mitte enam indiviide. Ta ei kirjelda enam omadusi, vaid tõenäosusi; ei formuleeri enam seadusi, mis avaksid süsteemi edasise käitumise, vaid seadusi ajas muutuvate tõenäosuste kohta, mis kehtivad terves indiviidide kollektiivis.

Konstantin Muhhin on meenutanud oma esmamuljet kvantmehaanika loengul, kui seda kursust lugev professor nentis, et kvantmehaanikat on võimatu mõista, sellega tuleb lihtsalt harjuda (Muhhin 1976: 84). See teadusharu tuleb ehitada täiesti uuele vundamendile, uutele ettekujutustele, millel pole midagi ühist meid tavaelus ümbritsevaga. Või nagu on öelnud Niels Bohr: "Aatomite puhul kõlbab keel üksnes luulelisteks selgitusteks" (Arp 2014: 670).[3]

*

Austria ertshertsogi tapmine Bosnia linnas Sarajevos 1914. aasta juunis sai sädemeks, mis süütas Esimese maailmasõja. Seni külg külje kõrval töötanud noored teadlased kisti vastasarmeedesse. Laborid tühjenesid kiiresti ning põneva uurimistöö asemel tuli noorukitel üksteisele otsa jõllitada üle okastraadiväljade ja anda turmtuld kas või eilsete kolleegide pihta. Räägitakse, et kui maailmasõja lõpuaastatel olevat Ernest Rutherford jätnud ilmumata ühele Briti ekspertide komitee istungile, kus arutati uue tõrjerelva väljatöötamist allveelaevade vastu, reageerinud ta hiljem etteheitvatele kolleegidele järsult: "Vaiksemalt, palun! Minu katsest hakkab õige pea ilmnema, et aatomit on võimalik kunstlikult lõhusta-

[3]Lähemalt kvantmehaanika tekkeloost vt Liiva 2014a, 2014b, 2014c.

da. Kui see tõesti nii on, muutub niisugune perspektiiv palju tähtsamaks kui kogu teie sõda" (Jungk 1963: 11). Tema lootustandvaim õpilane Henry Moseley (1887–1915) hukkus ühel inglaste õnnetul rünnakul Dardanellidele snaipri kuulist.

Sõja ajal oli füüsikute rahvusvaheline pere üksmeelsem kirjanikest ja teistest intellektuaalidest. Neutraalsete maade kaudu pidas Rutherford kontakti teadlaste ja sõpradega Saksamaal ning Austria-Ungaris, eriti aga oma endise ustava assistendi Hans Geigeriga (1882–1945), kes konstrueeris nähtamatu radioaktiivse kiirguse mõõtmiseks Geigeri loenduri. Liigutavaid lugusid sellest, kuidas endised kolleegid ei muutunud vaenlasteks lihtsalt ülalt tulnud käsu peale, oli veel teisigi.

Pärast sõjajärgse passirežiimi leevenemist taastasid maailma füüsikud viivitamatult omavahelised teaduslikud kontaktid. Kopenhaageni telegraafineiud jäid isegi hätta Niels Bohri keerulistest valemitest tulvil tekstide edastamisega Inglismaale, Prantsusmaale, Saksamaale, Hollandisse, Ameerika Ühendriikidesse ja Jaapanisse. Õige pea ei suudetudki enam teaduslikke probleeme sidekanalite kaudu arutada; algas kongresside ja konverentside ajastu.

Euroopa aatomiuuringute maastikul kõrgus endiselt kolm säravat tippu, kolm Nobeli auhinna laureaatide kasvulava: Cambridge, kus mikromaailma saladusi muugiti lahti kogenud Ernest Rutherfordi taktikepi all; Kopenhaagen, mille Niels Bohr tegi füüsika kaudu sama kuulsaks, kui see oli juba Carlsbergi õlle ja lõbustusasutuste poolest, ning vaikne ülikoolilinnake Göttingen, kus kuulus kolmik Max Born, James Franck (1882–1964) ja David Hilbert (1862–1943) seedis kohemaid läbi iga uue avastuse, mis oli tehtud Inglismaal ja läbi jahvatatud ning õigesti ära seletatud mõttetalgutel Kopenhaagenis.

Ka pärast 1918. aastat jäi Göttingeni vaimseks keskuseks auväärne Georgia Augusta, nagu sealset ülikooli nimetati. Erru läinud professoreid koheldi igakülgse austusega nagu vürste. Nad jäid teaduslike ühingute liikmeteks või isegi esimeesteks, kellele külalisesinejate saabudes reserveeriti parimad kohad. Kui nad tänaval jalutasid, eriti omanimelisel, tervitati neid aupaklikult ning

mõnikord, kui professorihärral kiiret polnud, tuli tal sealsamas tänaval nõu anda kas mõnele algajale õppejõule või avatud aknal istuvale noorele teadlasele, kes valmistas ette järgmist loengut. Enamik väikelinna elanikke eelistas ikka veel jalgsi käia, sest vahemaad linnas olid nii lühikesed, et autot või mootorratast kasutada polnud mõtet. Ka jalgrataste soetamine ei võtnud erilist vedu, sest juhuslikud kohtumised tänavanurkadel või maalilise linnamüüri juures pakkusid sageli enamat kui formaalsed seminarid või komisjonide istungid. Kas ei meenuta see kõik meile Tartut ja Tartu vaimu?

Juba 1920. aastatel teadsid tookordsed väga mitmesuguste huvide ja harrastustega noorukid, et nad tegelevad millegi suure ja tähtsaga, kuid nad ei aimanud, et nende poliitikast kaugel seisvad tööd võivad kunagi inimkonda tõsiselt vapustada. Nende nooruslik pühendumus ja kirg leidis väljapääsu väga mitmel viisil. Nii ei olnud ameeriklase Robert Oppenheimeri (1904–1967) suureks armastuseks mitte ainult füüsika, vaid ka filosoofia, filoloogia ja kirjandus. Tema eriliseks meelisobjektiks kujunes Dante *Põrgu* ning pikkadel õhtustel jalutuskäikudel koos oma kaaslastega ei väsinud ta arutlemast, miks saatis Dante tõde otsiva Vergiliuse, kes kunagi rahuldust ei leia, paradiisi asemel põrgusse.

Omaaegne tuntud teatritegelane Kurt Hirschfeld, tollane üliõpilane Göttingenis, toob ühe näite matemaatikute ja füüsikute entusiastlikust pühendumusest. Kord näinud ta tänaval, kuidas üks Max Borni jüngreid, parajasti mõtteisse vajunud, komistades kukkus. Kui juurde rutanud Hirschfeld maaslamajale abikäe ulatas, tõrjunud too teda otsustavalt: "Jätke mind rahule! Mul pole praegu üldse aega!" (Jungk 1963: 28). Hilisem Berni ülikooli professor Fritz Houtermans meenutab üht kesköist koputust oma toa aknale. Sisselaskmist nõudnud kaasüliõpilasele tulnud just suurepärane idee, kuidas lahendada mitut vasturääkivust uutes teooriates. Öise rahurikkuja väljaviskamise asemel istunud hommikumantlis korteriperemees koos külalisega võrrandite kallal kuni koiduni (samas: 28–29).

Polnud sugugi haruldane, kui ootamatu mõttevälgatus viis verinoore inimese nii soodsatele radadele, et tõi teadusringkondades lõppkokkuvõttes kõrge tunnustuse või isegi maailmakuul-

suse. Kui Arnold Sommerfeld (1868–1951) võttis 1921. aastal oma õpilase Werner Heisenbergi esimest korda Münchenist kaasa Bohri esinemistele (ehk "Bohri mängudele") Göttingenis, oli 19-aastane noormees kaugel sellest, et kuulsat Kopenhaageni teadlast ainult aukartlikult imetleda. Nende omavahelised arutelud pikkadel jalutuskäikudel, kohati päris tulised ja kompromissitud, sütitasid noormeest sedavõrd, et vaimuannetelt väga mitmekülgne Heisenberg otsustas lõplikult füüsikale pühenduda. Kahekümne kolme aastaselt oli ta Göttingenis Borni assistent, kahekümne neljaselt teoreetilise füüsika dotsent Kopenhaagenis ja kahekümne kueselt korraline professor Leipzigis. Vaevalt kolmekümneaastasena — vanuses, mil meedikud ja juristid enamalt jaolt alles lõpetavad oma stuudiumi — sai Heisenberg Nobeli preemia oma määramatuse relatsioonide eest, mis olid trükis ilmunud juba kuus aastat varem ja kuulutasid kadu determinismile (Liiva 2014c: 1689–1690).

Mainekad filoloogid, filosoofid, teoloogid, bioloogid ja juristid olid andnud oma kaaluka osa Göttingeni ülikooli ülemaailmse kuulsuse suurendamisse. Kuid eriti tähelepanuväärne oli matemaatikute andam. Peaaegu 19. sajandi keskpaigani õpetanud Carl Friedrich Gauss (1777–1855) oli teinud Göttingenist matemaatika-, eriti geomeetriateaduse keskuse. 1886. aastal matemaatika õppetoolis jätkanud Felix Klein (1849–1925), kes Göttingeni kuulsust veelgi suurendas, oli tuntud mõtleja ning väsimatu, ideedest pakatav organisaator.

Neljapäeviti täpselt kell kolm kohtusid matemaatikainstituudi neli "ülemvisiiri" — Felix Klein, Carl Runge (1856–1927), Hermann Minkovski (1864–1909) ja David Hilbert — Hilberti eramu lahtisel verandal musta seinatahvli ees, kus tassi kohvi juures arutati abstraktse maailma probleeme ja saladusi. Mis puutub David Hilbertisse, siis teda oli 1895. aastal Göttingeni kutsunud Klein ise. Ja see samm õigustas end igati, sest sai ju Göttingen endale ülimalt põhjaliku ja viljaka teadlase ning humanistlikult meelestatud õpetaja, kelle õpilased levitasid seal väljakujunenud traditsioone edasi kogu maailmas. Moto oma trükis avaldatud *Geomeetria alustele* laenas ta lapsepõlve- ja nooruslinna Königsbergi kuulsaimalt kodanikult Immanuel Kantilt: "Iga inimlik teadmi-

ne algab intuitsioonist, läheb hiljem üle mõistetele ja lõpeb ideedega" (Müürsepp 1988: 14). Hilberti raamat, samuti selle tõlge prantsuse, inglise ja vene keelde, sai kiiresti matemaatilise kirjanduse bestselleriks. Hilbertile oli juba saanud selgeks, et uurimuse põhiolemuseks on fantaasia, millesse põimuvad arutluse, mõõtmise ja arvutuste niidid. Kui talle teatati, et üks ta õpilastest oli matemaatika luule tõttu maha jätnud, olevat ta öelnud: "Miks ka mitte? Matemaatika jaoks ei jätkunud tal ilmselt fantaasiat" (Koppel 1972: 244). Füüsik Jevgeni Feinberg (1912–2005) leiab, et kuna teaduse puhul on tingimused karmimad, peabki siin fantaasiat rohkem olema kui kunstis: vaja on läbi nuputada (fantaseerida) väga palju erinevaid variante, millest vähemalt üks rahuldaks kõiki looduse seatud tingimusi (samas: 244).

Veel 20. sajandi algul suutsid matemaatikud ja füüsikud vallata kogu oma eriala. Oli heaks tavaks, et matemaatikaprofessor loeb üliõpilastele ära kogu kursuse alates arvuteooriast kuni integraalvõrranditeni. Veel enam! Kevadel 1926 kuulutas Hilbert välja oma esimesed kvantmehaanikaloengud, olles juba varem tunginud relatiivsusteooria peensustesse.

Hilberi mantlipärijana saabus 1907. aastal Breslaust Göttingeni Richard Courant (1888–1972). Sihikule oli tal võetud elektromagnetism ning tema edukas ja kiire süüvimine sellesse avas talle ukse matemaatilise füüsika seminaridele Hilberti ja Minkovski juhatusel. Järgmiste astmetena teel ülespoole järgnesid assistendikoht 1908. aastal ning seejärel juba loengud eradotsendina neli aastat hiljem.

Couranti loenguid kuulasid Göttingenis ka meie hilisemad, end sinna täiendama läinud matemaatikaprofessorid Gerhard Rägo (1892–1968) aastatel 1914–1915 ja 1922 (Lepik 1998: 97) ning Jaan Sarv (1877–1954) 1924. aasta suvel (Müürsepp 1988: 76). 1960. aastatel, kui professor Rägo oli aktiivsest pedagoogitööst Tartu ülikoolis juba taandunud, nõustus ta ühel jõulukuu päeval 1964 jagama meie kursusega oma mälestusi Göttingeni-aastatest. Couranti meenutas ta soojade sõnadega kui romantilist, kuid üht oma eriala erudeerituimat tolleaegset teadlast, kes veel valdas kogu matemaatikakursust. Kuid nagu geeniustega ikka juhtus ka Courantiga vahel kentsakaid asju. Kui tal üks kamp-

sunivarrukas oli küünarnukist tublisti räsida saanud ja narmendama hakanud, ei julgenud keegi nii autoriteetsele härrale seda ütlema hakata. Ja sellise, varrukast räbaldunud kampsuniga, mis kohe vajanuks asendamist tervega või vähemalt korralikku paikamist, oli Courant ringi kõndinud juba pikemat aega. Sobiv juhus talle asjast delikaatselt märku anda siiski tuli. Pärast üht looduse rüpes toimunud seminari julges keegi talle öelda, et härra Courant, läbi tiheda padriku siia tulles on teie varrukas ilmselt kannatada saanud. Courant heitnud korraks pilgu oma varrukale ning kohmanud siis ükskõikselt: "Ah, see on nõndaviisi olnud juba mitu nädalat."

Tänu ühele bürokraatlikule eksitusele õnnestus Bornil kutsuda Hamburgist Göttingeni James Franck, kes nagu Borngi oli võrsunud juba ammu Saksamaale asunud juudi perekonnast. See lausa religioosselt füüsikat kummardav talent oli juba tollal oma teadustööga laialt tuntud ning pärjati hiljem Nobeli preemiaga. "Peen mees", nagu teda tookord kutsuti, hoidis kogu südamlikkusest hoolimata oma kaaskodanikega alati distantsi. Francki teadlaskreedo mahtus ühteainsasse lausesse: "Ma tunnen, et uus mõte on tõeliselt tähtis, kui mind seejuures sügav hirmutunne haarab" (Jungk 1963: 28).

Omaette koloriitne kuju oli ka Born ise, kes eristus paljudest kolleegidest oma harukordse mitmekülgsusega. Temast oleks võinud saada kirjanik, samuti esmaklassiline pianist. Võtnud kuulda oma Breslau professorist isa nõuannet tutvuda esmalt kõigega, enne kui teha lõplik valik, registreerus nooruke Max loengukursustele õigusteaduses, kirjanduses, psühholoogias, majandusteaduses ja astronoomias. Valiku tegi ta taevateaduse kasuks.

Kutsutud Göttingeni Hilberti initsiatiivil 1921. aastal, oli Born tollal juba 38-aastane ja tal polnud ette näidata ühtki kaalukamat teadustulemust. Tunnustatud pedagoogi Borni tõeline talent lõi õitsele alles koostöös samas hoones paiknenud Francki instituudi eksperimentaatoritega, kes tegelesid parajasti elektronide põrgetega, et tõestada nende korpuskulaarset loomust.

Kui 1925. aasta algul sõitis Heisenberg Borni juurde mingi salapärase matemaatikateooriaga, millest hiljem kujunes väl-

ja kvantmehaanika vundament, lootis ta Göttingenis siluda oma teooria matemaatilist osa. Born tundis selles veidras matemaatikas peagi ära maatriksalgebra, mille algeid leidus William R. Hamiltoni (1805–1865) kolmveerand sajandi taguses kvaternioonide teoorias.

Heisenbergi maatriksalgebrale järgnes 1926. aastal Erwin Schrödingeri lainemehaanika. Bohri teooria ebajärjekindlusest hoolimata oli tema postulaatidel siiski sügav filosoofiline mõte. Need järeldusid automaatselt ühestainsast Schrödingeri võrrandist (Liiva 2014c: 1672jj). Näiteks selgus, et sellel võrrandil on aatomi kohta lahendid vaid neil energiaväärtustel, mis ühtivad Bohri postulaatidest järeldatutega.

Kuigi Heisenberg ja Schrödinger olid lähtunud erinevatest eeldustest ja kasutanud erinevaid meetodeid, andsid nende teooriad üllatuslikult sama tulemuse. Analüüsinud seejärel Francki laboris osakeste põrkumist Schrödingeri lainete kaudu, järeldas Born, et laine ei esita mitte osakest ennast, vaid osakese leidmise tõenäosust etteantud kohas. Kuigi lainete kuju saab täpselt ennustada, võib osakese enda kohta teha üksnes statistilisi järeldusi tõenäosusteooria alusel. Born oli esimene, kes hakkas elektronlaineid tõlgendama leiutõenäosuslainetena, ja nüüdisfüüsikas on see tõlgendusviis üldtuntud. Lainefunktsiooni statistilise tõlgenduse eest kvantmehaanikas anti Bornile 1954. aastal Nobeli preemia (Liiva 2014c: 1685–1688).

1920. aastatel oli Göttingeni ülikooli loodusteaduskonna nimekirjas teiste välistudengite kõrval ka kümmekond või rohkemgi ameeriklast. Peaaegu kõik hilisemad Ameerika tipptuumateadlased, tundes Göttingeni vastu erilist sümpaatiat, olid ajavahemikus 1924–1932 käinud seal tarkust taga nõudmas. Oli päris loomulik, et jõukamad perekonnad Göttingenis võtsid väljastpoolt tulnud üliõpilasi kostile. Toonud provintsilinna korteritesse suure maailma hõngu ja rahalist tuge, said nad vastutasuks osa kodusest mugavusest. Suhetest üürnike ja allüürnike vahel kujunes enamasti pikaajaline sõprus ja sageli isegi abielu. Üllatavalt paljud professoriprouad viies maailmajaos olidki pärit Göttingenist. Saksa peredes elades omandasid Göttingenis õppivad välis-

maalased väga ruttu saksa keele oskuse ja võisid sageli juba oma õppeajal kirjutada teadusartikleid selles keeles.

Enamik Euroopasse saabunud teadusturiste rahapuuduse üle ei kurtnud. Tulnud Atlandi teiselt kaldalt koos dollaritega, tõid nad ühtlasi kosutavat elumahla maailmasõjas vaesunud Euroopa ülikoolilinnadesse. Vahel tulid nad koos rahapakkidega, mis neil oli õnnestunud välja kaubelda heategevusorganisatsioonidelt oma ajutistele *alma mater*'itele Euroopas. Eriti hästi finantseeriti Saksa teadusinstituute. Vaevalt oleks ellu jäänud Arnold Sommerfeldi kuulus instituut Münchenis, kui selle nigelaid ressursse poleks täiendatud Rockefelleri fondi rahadega. Kui ühe surnud õlimagnaadi pärandisummade jaotaja Wickliff Rose Euroopasse saabus, võtsid üliõpilased teda vastu kui kuningat, kelle väljakirjutatud tšekile märgitud summa suurusest sõltus paljuski teadustöö tulevik ja noorte teadlaste saatus.

*

Rutherfordi planetaarse aatomimudeli kohaselt on mikroskoopiline aatomituum laetud positiivselt ja iga selle ümber tiirlev elektron kannab negatiivset elektrilaengut. Et aatom tervikuna on elektriliselt neutraalne, peab tuuma positiivne laeng võrduma täpselt aatomi elektronkattesse kuuluvate elektronide arvuga. Sel juhul võrdsed ja vastasmärgilised laengud aatomis "kustutavad" teineteist. Keemikuid huvitas kõige rohkem elektronide arv aatomis, sest sellest sõltuvad aine keemilised omadused. Rohkemat polnud neile vaja. Kuid füüsikud sellega ei rahuldunud.

Ainete pommitamisel α-osakestega (radioaktiivse kiirgusega, mis koosneb heeliumi aatomi tuumadest) märkas Rutherford, et märklauaks olev tuum paiskab eemale positiivselt laetud osakesi otsekui "mürske". Mõõtes α-osakeste hälbe suurust, võis Rutherford ligikaudselt välja arvutada mõne elemendi aatomituuma positiivse laengu.

Rutherfordi õpilane, varalahkunud inglane Henry Mosely tundis juba Wilhelm Röntgeni katseid, mille tulemusena tekivad mitmesuguste katoodtorusse asetatud ainete pommitamisel kiiresti lendavate elektronidega röntgenikiired, mis on erineva lainepik-

kusega ja seega ka erineva sagedusega. Ühtlasi märkas ta, et röntgenikiirte lainepikkus sõltub ainest, mille vastu elektronid põrkavad, ja just selle elemendi aatomituuma laengu suurusest. Järelikult, kui katses saab määrata röntgenikiirguse lainepikkuse, võib kohe arvutada ka tuumalaengu.

Uurinud enam kui kolmekümne metalli röntgenikiirguse spektrit ja salvestanud joonte sagedused, märkas Mosely, et joonte nihkumine sõltub elementide aatommassist. Nii jõudis ta peagi järeldusele, et saadud kiirgussagedused on seotud teatud täisarvude ruutudega. Need täisarvud näitasid elementide aatominumbrit ja seega nende kohta Mendelejevi perioodilisustabelis. Ühtlasi märkas Mosely, et saadud aatominumber on sama mis aatomituuma positiivsel laengul. Vesiniku kui esimese elemendi tuum kannab ühekordset positiivset laengut. Heelium on tabelis teine element ja tema tuuma laeng on järelikult võrdne kahega. Nii läheb see välja kuni uraanini, mille järjenumbriks tabelis on 92 ja tuuma laenguks samuti 92. Pidades silmas seda üllatavalt lihtsat seaduspära, nimetataksegi elemendi järjenumbrit füüsikas tihti laenguarvuks. Laengu mõõtühikuks on seejuures laenguga arvuliselt võrdne, kuid märgilt positiivne laeng. Sai selgeks, et keemilise elemendi aatomi tuumal on just niisugune laeng, nagu on selle elemendi järjenumber Mendelejevi keemiliste elementide perioodilisussüsteemis. Nii oligi Mosely leidnud olulise seose elemendi füüsikalise aatomiehituse ja keemiliste omaduste vahel (neid viimaseid näitab elemendi paiknemine perioodilisustabelis).

Korraldades perioodilisustabeli ümber aatominumbrite järgi, kadusid mõned Mendelejevi versioonis olnud vasturääkivused. Mosely seadus, mis väljendab seost elemendi röntgenikiirte sageduse ja aatominumbri vahel, näitas, et tabelis puudub mitu elementi. Nüüd sai tabeli abil välja arvutada avastamata elementide järjekorranumbri, massi ja muud omadused selle järgi, kus nad tabelis asetsema pidid. Puuduvad elemendid edaspidi leitigi.

Rutherfordi aatomimudel kirjeldab väga hästi vesiniku aatomit. See koosneb positiivselt laetud osakesest — prootonist — ja selle ümber tiirlevast ainsast elektronist. Nii tema laeng kui ka mass vastavad täpselt mudelile. Vesinikule järgneva heeliumi tuumal, mille ümber tiirleb kaks elektroni, on aga mass neli korda

suurem. Võib olla koosneb ta neljast prootonist? Kuid siis peaks ka tema elektrilaeng olema prootoni omast neli korda suurem, mitte kõigest kaks korda, nagu on tegelikult. Ka järgmiste elementide aatomituumad on raskemad, kui võiks arvata prootonite arvu järgi. Ja lõpuks: uraani aatomituum, mille ümber tiirleb 92 elektroni, on prootonist 238 korda raskem.

Kuid prootonite arv tuumas ei saa ju summaarsest tuumalaengust suurem olla. Kas prootonil on siis eri elementides erinev mass? Või kuuluvad aatomituumade koostisse veel mingid tundmatud osakesed? Ilmselt tuli luua uus aatomimudel, mis oleks sellest puudusest vaba.

Endise visadusega oletati, et kõikidel aatomitel on prootonite arv tuumas täpselt võrdne elektronide arvuga aatomi elektronkattes, seega siis elemendi järjenumbriga. Kuid ehk kuuluvad tuumade koostisse veel mõned prootonid koos nende positiivset laengut neutraliseerivate elektronidega? Selliste neutraliseeritud prootonite arv peaks olema võrdne aatommassi ja tuuma summaarse positiivse laengu vahega. Esialgu rahuldas säärane mudel nõudeid hästi, sest radioaktiivsete elementide aatomituumade lagunemise käigus lendasid ju tuumadest tõepoolest välja kõige ehtsamad elektronid. Ent kuidas ka Rutherford ja tema õpilased oma katsetega vaeva nägid, ei õnnestunud neil oodatud neutraliseeritud kaksikosakest leida. Pealegi näitasid hoolikalt kontrollitud katsed, et prootoni ja oletatavasti sellega seotud elektroni massi korrutamisel aatommassi ja tuumalaengu vahega saadi vajalikust tunduvalt väiksemaid tulemusi. Aritmeetika ei klappinud mitte kuidagi ja nii jäi selle mudeli eluiga väga lühikeseks.

Neutroni avastamine 1932. aastal tõi sellesse segadusse otsekohe selguse. Aatomituuma ehituslik pilt küll lihtsustus oluliselt, kuid kohemaid kerkis esile uusi küsimusi.

*

11. novembril 1918 kirjutati ühes salongvagunis Compiègne'i metsas alla vaherahule, mis lõpetas sõjategevuse läänerindel ja tegi võimalikuks Versailles' rahulepingu sõlmimise. Aeg näitas, et sellest ei kujunenud pikaajalist kestvat rahu, vaid üksnes

kahekümneaastane vaherahu. Saksamaa oli sõjas kaotanud üle 70 000 km^2 oma territooriumist ja 6,5 miljonit elanikku. Riigis oli miljoneid töötuid, vohas hüperinflatsioon, toimus tuhandeid enesetappe. Sõjajärgne kaos lõi soodsa pinnase uue ideoloogia tekkeks ja tõstis lõpuks riigi etteotsa Adolf Hitleri. Käegakatsutav vaenlane, kelle tõttu elu nii halvaks oli läinud, leiti juutides.

Sõjajärgne viletsus ja 1930. aastal alanud ülemaailmne majanduskriis ei jätnud puudutamata ka rahulikku Göttingeni. Juba ammu enne Hitleri võimuletulekut oli Nobeli laureaatide Philipp Lenardi (1862–1947) ja Johannes Starki (1874–1957) ümber kogunenud rühm "aarja füüsikutest" entusiaste, kes kavatsesid põrmustada juutide loodud teooriad kui ülemaailmse "juudi blufi". Kui mõni aasta varem olid natsionalistlikud üliõpilased Einsteini Berliinis relatiivsusteooria loengul välja vilistanud, osati Göttingenis selle peale vaid pead vangutada. Göttingeni aatomifüüsikud nagu enamik teisigi loodusteadlasi kogu maailmas esialgu lihtsalt eirasid seda märatsemist ja keskendusid veelgi innukamalt oma tööle. Kuid sündmuste arenedes hakkasid demonstratsioonid ebasoovitavate õppejõudude vastu toimuma ka seni idüllilises Göttingenis.

Juba kuu aega pärast Hitleri tõusmist võimu tippu hakati likvideerima "saatanlikke jõude, kelle valduses olid kõik võtmepositsioonid riigi teaduslikus, poliitilises ja majanduslikus elus". Ülikoolidel kästi vallandada kõik pedagoogina töötavad puhastverd juudid. Göttingenis puudutas see seitset loodusteaduskonna õppejõudu eesotsas Richard Couranti, Emmy Noetheri, Max Borni ja James Franckiga. Oma protestikirjas nimetas Courant end Saksamaa patrioodiks, kes Esimeses maailmasõjas Verduni all võideldes oli saanud kõhuhaava ja gaasimürgituse ning autasustatud ordenitega. Kuid ei see ega ka kahekümne kahe Saksa professori toetusavaldus (nende hulgas Heisenberg, Hilbert, Prandtl, Laue, Planck jt) ei aidanud vähimalgi määral.

Einsteini hinnang Hitlerile oli hävitav: "See on mees, kelle intellektuaalsed võimed on piiratud ja kes ei kõlba ühekski kasulikuks tööks; kes pakatab kadedusest ja kibedusest kõigi vastu, kelle võimalused ja loomus on tema omadest paremad. Ta kor-

jas tänavatelt ja kõrtsidest üles inimrämpsu ja kogus enda ümber" (Calaprice 2001: 165).

Nõiajahist poliitilisele vabameelsusele ja juutidele sai alguse Weimari vabariigi ja ka Saksa teaduse allakäigutee. Göttingeni jäänute hulgast ei suutnud Kolmanda Riigi tingimustes enam keegi 1920. aastate saavutusteni tõusta. Kui aasta pärast suurpuhastust istus Hilbert ühel banketil aukohal uue haridusministri Rusti kõrval, küsinud too ettevaatamatult: "On see tõesti nii, härra professor, et teie instituut juutide ja nende sõprade lahkumise tõttu tugevasti kannatas?" Hilberti vastus oli otsekohene: "Kannatas? Ta ei kannatanud, härra minister. Teda lihtsalt pole enam!" (Jungk 1963: 37).

Uuritud oli isegi Hilberti genealoogiat. Tema eesnimi David oli äratanud sügavat kahtlust, sest kuidas võis ühel aarjalasel niisugune nimi olla? Hilbertil õnnestus tõestada, et tema pietistidest esivanemate seas oli see nimi tavaline. Esines juhtumeid, kus rahu ei antud isegi surnutele. Et Klein oli kantud *Juudi entsüklopeediasse*, uuriti tema põlvnemist väga põhjalikult, enne kui lõpuks otsustati, et ta oli siiski "suur saksa matemaatik".

Uue füüsika Mekaks tõusis nüüd Kopenhaagen, millest sai paljudele Kesk-Euroopast põgenenud aatomiuurijatele ajutine varjupaik. Väsimatu Bohr oskas lord Rutherfordi tõhusal toetusel ikka ja jälle leida vahendeid oma koha kaotanud kolleegidele. Kuid võimalused jäid siiski piiratuks. Üksnes Ameerika Ühendriigid oma sadade ülikoolide ja instituutidega suutsid põgenikele töökohti tagada, kuigi majanduskriis 1930. aastate algul lõi valusalt neidki.

Novembri lõpuks 1941 oli Saksamaa okupeerinud suurema osa Mandri-Euroopast. 1933. aastast alates oli umbes 130 matemaatikut, füüsikut ja statistikut Euroopast lahkunud ning USAsse emigreerunud. Nende hulka pole arvatud lapsi ega noorukeid, kes oma perekondadega kaasa läksid ja seal hiljem teadusele pühendusid (Müürsepp 1988: 81). Nagu Saksamaal nii ka Prantsusmaal läks kaduma terve põlvkond reaalteadlasi. Saksa teaduse endisest hiilgusest olid järele jäänud vaid riismed.

Kui Albert Einstein võttis 1933. aasta sügisel vastu töökoha Princetonis äsja loodud Perspektiivsete Probleemide Instituudis, ütles prantsuse füüsik Paul Langevin (1871–1946): "See on sama tähelepanuväärne sündmus nagu Vatikani ümberpaigutamine Roomast Uude Maailma. "Füüsika paavst" kolib ümber, Ameerika Ühendriikidest saab loodusteaduste keskus" (Jungk 1963: 42).

Kirjandus

A n t r u š i n, Aleksei 1963. *Ammendamatu aatom*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus

A r p, Robert 2014. *1001 ideed, mis muutsid meie mõtlemist*. Tallinn: Varrak

C a l a p r i c e, Alice 2001. *Einsteini ütlemisi*. Tallinn: Ersen

G r i g o r j e v, Vladimir, Gennadi M j a k i š e v 1970. *Jõud looduses*. Tallinn: Valgus

J u n g k, Robert 1963. *Heledam kui tuhat päikest*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus

K o p p e l, Aare 1972. *Füüsika: Mis? Kuidas? Miks?* Tallinn: Valgus

K e d r o v, Fjodor 1975. *Irène ja Frédéric Joliot-Curie*. Tallinn: Valgus

L e p i k, Ülo 1998. *Tartu Ülikool minu elus*. Tartu: Vanemuise Seltsi Kirjastus

L i i v a, Taivo 2014a. Teaduse okkaline tee aatomite keerukasse sisemusse. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1279–1301

L i i v a, Taivo 2014b. See hullutav kvant. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1471–1494

L i i v a, Taivo 2014c. Kui aatom ei jäta jälgegi. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1669–1699

L i i v a, Taivo 2015. Viimane puuduv pintslitõmme Newtoni mehhanistlikul maailmapildil. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1423–1457

L õ h m u s, Jaak, Laur P a l g i 1985. *Osakestest osakestes*. Tallinn: Valgus

M u h h i n, Konstantin 1976. *Huvitav tuumafüüsika*. Tallinn: Valgus

M ü ü r s e p p, Peeter 1988. *Kuulsaid 20. sajandi matemaatikuid*. Tallinn: Valgus

R a d u n s k a j a, Irina 1984. *Pöörased ideed*. Tallinn: Valgus

(*Järgneb*)

LUULET

Maarja Pärtna

***

vahel külastan neid paiku
ammu enam mida mul ei ole
nende lõhnu pindu valgust
ja ka varje

ikka viirastub seal seisan lävel mida pole
majas mille vundamentki
laiali on kantud

põllukiviks tagasi
keset põldu seisan mina
rakkus peod ja vaatan üle õla maja poole tagasi
läbi seisma jäänud aja

tühjas ruumis uks
mu ümber võtab vähehaaval kuju
millest läbi pääseda
mul pole olnud võimalik

ma ära siit ei ole ka vist
õigupoolest käinud.

***

aeg võõraks
teinud on mind seal
kus olin oma mind raamib uksepiit
ma seisan nagu pildil

mis ei taha ega taha ilmuda.
miski pole päriselt see mis paistab
endasarnasena. seinad peidavad
salauksi ja uksed salaseinu. jõgi

millesse tahtsin teist korda
astuda on kuivanud ja mitte miski
mida ma enda kohta teada saan
ei too teda vanasse sängi voolama tagasi.

***

sellele pildile
mis ma sinust tegin
jäid sa poole liigutuse pealt

kaks paberiserva lõikavad
su keha läbi vasaku õla
ja parema rinna pooleks.

vaatad mulle otsa
etteheitva ilmega: silmad pisut kissis
pinges näost paistmas varjamatu trots
paigaloleku ja vaikimise vastu

selle pildi
ja selle pildi äärte vastu
selle raami
ja luitunud mustriga tapeedi
ja maja ja sajandi vastu

selle elu vastu mille algus
algab pildist mille peale
sind on püütud – püüdes sind
muuta muutumatuks
määratletuks

vaatad mulle hääletus tardumuses otsa
aga mina tean et tegelikult
otsid sa praegugi sellelt fotolt väljapääsu

huuled paokil
keeleots vormimas
selle luuletuse algust.

***

kui ma pildilt viimaks väljun
pole mul esialgu ei häält ega nime.
seepärast vaatad mulle otsa

end minus ära tundmata
ja täpselt sealt – selle paokil ukse ja ussiaugu
kaudu – ma pildilt välja pääsengi.

veel enne
kui jõuad midagi öelda
(eks seda ole sa ka juba piisavalt teha saanud)
hakkad sa kahanema
ja kaotad kestvuse

ja siis riputan ma selle pildi mis ma sinust tegin
siiasamasse seinale

anemoonide
sõnatute punaste õite
keeletute kuparde vahele.

***

see millise kuju ma viimaks võtan
sõltub eelkõige olemasolevatest
asjadest keele majas ma ehitan

aknad avanema akendeta tubadesse
trepid lõppema treppide algusesse
kõik nähtu langema iseenesest
vaataja silmapõhja:

silma põhjas on kaev
kaevu põhjas on linn
linna keskel

kaevuserval mina
vaatan alla üle isetuse
tühja silmaveere

langemisi ütlen:
see millise nime sa mulle annad
sõltub eelkõige sellest kelleks sa ise
saada tahaksid.

EESTI RAHVAROHTUDENA KASUTATUD KEMIKAALID

Rudolf Wallneri rahvarohtude sõnastiku põhjal

Arvi Liiva

Sel aastal möödus 130 aastat kirjanik Oskar Lutsu sünnist. Teatavasti töötas ta ligi kakskümmend aastat mitmesugustes apteekides ja kiindumus apteegitöö vastu jäi tal verre kuni surmani. Paljud tema jutustused ongi kirja pandud apteegileti taga.

Apteekriks õppimise aastaist Tartus Hirschfeldti apteegis[1] on ta põhjalikult kirjutanud oma mälestusteraamatus *Ladina köök*. Apteekriks soovitas tal õppida hea vanem sõber ülikooli raamatukogust sõnadega: "Minge apteeki, minge ladina kööki, sest ükski kokk ei teeni nii palju, kui needsamad kokad apteekrid."

Ladina köögis kirjapandu järgi lubatakse apteekriõpilasel Lutsul juba

> läheneda letile, müüma lihtsamaid asjakesi, nagu arnika-, palderjani- ja piparmünditilku, plaastreid, juudasitta ja muid tervisele kasulikke ravimeid.
>
> Aga vist küll jääb ammuli mu suu, kui ühel hommikul keegi eit mult küsib... ülemere vanakuradi vanaema põieteri! [---]
>
> Ja üsna tihti ma kuulen sealsamas apteegis mitte ainult veidraid, vaid päris kohutavaid asju.

[1] Hirschfeldti apteek asus Tartus Raekoja platsil majas, kus hiljem oli Kivisilla apteek ja praegu kunstimuuseum.

> "Andke mulle kolme kopika eest nõia verd," ulatab oma pudelikese üle leti keegi loperguse peaga jõle vanamees, selline karvane näss, silmad vidukil.[2]

Segaduste vältimiseks hakkas Luts neid veidraid maarahva seas liikuvaid raviminimetusi vihikusse üles märkima, lisades juurde nende apteegis kasutatavad ladinakeelsed vasted. Kahjuks pole need märkmed säilinud või vähemalt mitte meieni jõudnud.

Noore Lutsu ettevõtmist jätkas juba hoopis põhjalikumalt proviisor Rudolf Wallner oma 1929. aastal ilmunud käsiraamatuga *Eesti rahvarohtude sõnastik*, mis oli mõeldud apteekritele ja arstidele ning millest nüüdseks on saanud biblifiilne haruldus. Raamatu eessõnas märgib autor:

> Sõnastiku kokkuseadmise mõttele tulin juba 1908. aastal, kuid alles 1913 avaldasin ajalehtedes üleskutse, milles palusin eriti apteekreid, kes ju rahvarohtude nimetusi kõige paremini tunnevad, neid nimetusi minule saata rahvarohtude sõnastiku jaoks. [---] Minu üleskutse peale saatsid minule järgnevate aastate jooksul järgmised apteekrid ja apteekides töötavat rohuteadlased [kokku 26 inimest] väga mitmesugusel arvul rohunimetusi, mis on sellesse sõnastikku üles võetud [---]. Minul enesel tuli läbi vaadata kättesaadavat erikirjandust ja sõnaraamatuid, kusjuures Wiedemanni sõnaraamat pakkus õige rohke arvu rahvarohunimetusi, mis tuli ühes teiste korjatud ja saadetud nimetustega siia üles võtta.[3]

Sõnastiku 170 leheküljel on kirjas üle viiesaja kasutuses olnud rahvarohu nimetuse. Mulle kui keemikule pakkus erilist huvi asjaolu, et nende hulgas on ka palju keemilisi aineid, sealjuures vägagi omapäraste rahvalike nimetustega. Järgnevalt ongi esitatud *Eesti rahvarohtude sõnastikust* välja nopitud kemikaalide ni-

---

[2]Oskar Luts, *Ladina köök. Kuningakübar*. ("Eesti mälu", nr 24.) Tallinn—Tartu: Eesti Päevaleht — Akadeemia, 2010, lk 25.

[3]*Eesti Rahvarohtude Sõnastik: Käsiraamat apteekritele ja arstidele*. Kogunud hulga kaastööliste abil ja kokku seadnud proviisor Rudolf Wallner, farmatsöidiline inspektor. Raamatu kokkuseadja väljaanne, Tallinnas, 1929. a., lk 3–4.

mistu. Usun, et nendega tutvumine pakub huvi ka tänapäeva keemikutele, keemiaõpetajatele ja keemia ajaloo huvilistele.[4]

Alahapendine väävelhapu raud (*Ferrum sulfuricum oxydulatum crudum*) [raud(II)sulfaat] — kuuemust, kübaramust, seelikumust, särgimust, ümbrikumust

Alusene äädikhapu vask (*Aerugo*) [vask(II)atsetaat] — krüünspan, pansgroon, pansgrööm, panskroon, panskröön, panstroom, pantsriiv, vaseroheline

Ammoniaagine liniment[5] (*Linimentum ammoniatum*) — jooksva eli, kidsi eli, klihtisalv, kobra eli, liht lendav salv, luujooksva eli, luusalv, luuvalu eli

Ammoniaagi vedelik (*Liquor Ammonii caustici*) [ammoniaagi vesilahus] — nuuskamise rohi, nuuskpiiritus, nuusutamise õli, nuusutuse eli, nuusutuse vedelik, salmiaku piiritus, salmiaku vaim, timppiiritus, tinkpiiritus

Arseenishape (*Acidum arsenicosum*) [arseenhape] — valge arseenik

Asbest (*Alumen plumosum*) — kivilina, mäelina

Asfalt (*Asphaltum*) — juudapigi, kuradi silmad, maavaik, üleüheksakümne küla kuradi rohi, üleüheksatsugu tulise merekuradi sitt

Aspiriin (*Aspirinum*) [*ka* atsetüülsalitsüülhape] — kuumuse pulber, külmetamise pulber, peavalupulber

Atsetoon (*Acetonum*) — kinoliim

Bensiin (*Benzinum*) — lutikaeli

Bensoetinktuur (*Tinctura Benzoes*) — Kotsepiini eli, neitsipiim, nõiaeli, nõiapiim, lõukoera piim, Peltsepuuli eli, Piibejaani õli

Boorhape (*Acidum boricum*) — haavasool, Helitingi pulber, kupurohi, kuristamise sool, seguhapnik

Boorhapu naatriumsool (*Natrium biboricum*) [naatriumtetraboraat, booraks] — booraks, bura, maniski pulber, pööraks

Broomkaalium (*Kalium bromatum*) [kaaliumbromiid] — kohkumise kaali, krambi sool, langetõberohi, langetõbesool, lemmesool

---

[4]Wallneri esitatud eesti- ja ladinakeelsele nimetusele on nurksulgudes lisatud praegune eestikeelne nimetus, kui see erineb Wallneri kasutatust. *Toim.*

[5]Liniment — vedel salv või muu määrimisvedelik. *Toim.*

Broomnaatrium (*Natrium bromatum*) [naatriumbromiid] — broomsool, ehmatuse pulber vanainimesele, heitimise rohi, hirmupulber

Destilleeritud vesi (*Aqua destillaat*) — aetud vesi, auru vesi

Eeterpiiritus (*Spiritus aethereus*) — Hoffmanni tilgad (tropid)

Elavhõbe (*Hydrargyrum*) — markun, markur, sulahõbe, udrakurum

Elavhõbedahapend, punane (*Hydrargyrum oxydatum rubrum*) [elavhõbeoksiid] — punane pretsipitaat

Fluorvesinikhape (*Acidum hydrofluoricum*) [vesinikfluoriidhape] — sulahape

Fosforhapu lubi (*Calcium phosphoricum crudum*) [kaltsiumfosfaat] — kratipulber, luusüsi (*Carbo ossium*), musta tondi pulber, musta ussi tuhk, põletatud ussi kest, ussi kesta tuhk, valge kondituhk

Glütseriin (*Glycerinum*) [glütserool] — magus õli, makke silmaõli

Indigo (*Indicum*) — potisine, potisinine, sinikaunis, sinikivi

Inglistina (*Stannum*) [tina] — maadritina

Jodoform (*Jodoformium*) — karboli pulber

Joodkaalium (*Kalium jodatum*) [kaaliumjodiid] — halvatõve sool, jooksva sool, kaljujoot

Kaaliumhüdroksüüd (*Kali causticum*) [kaaliumhüdroksiid] — kaaliseebikivi, kangekaali, kibekaali, söötkaali

Kaheliskroomhapu kaalium (*Kalium bichromicum*) [kaaliumbikromaat] — rumkael

Kahelisoblikhapu kaalium, oblikhape (*Kalium bioxalicum*, *Acidum oxalicum*) [kaaliumoksalaat] — roostesool

Kahelissüsihapu naatrium (*Natrium bicarbonicum*) [naatriumbikarbonaat] — koogi pulber, koorepaks, soodasool, söögisooda, söömasooda

Kahelisviinhapu kaalium (*Kalium bitartaricum*) [kaaliumbitartraat] — armu pulber (valge), kolmas tartar, kreemortartar, kriimu, kriimurtartar, kriimutaar, krimmitatar, krimustartar, krimustatar, krimutaar, peenike valge vinkstein, puhastatud viinakivi

Kalamaksa õli (*Oleum Jecoris Aselli*) [kalamaksaõli] — hülge eli, hülgerasv, kalarasvaõli, konnaeli, leebertraan, lutsueli, valaskala eli

Kampvool (*Colophonium*) [kampol] — ristipuuvaik, viiuli vaik

Kaneeli tinktuur (*Tinctura cinnamomi*) [kaneelhape] — külanaesteeli

Kautshuk (*Resina elastica*) [kautšuk, toorkummi] — juudaliha

Kloorelavhõbe (*Hydrargyrum bichloratum*) [elavhõbekloriid] — sublimaat

Kloorhapu kaalium 1. (*Kalium chloricum technicum*) [kaaliumkloraat, Berthollet' sool] — kaali kivilõhkumiseks, kivilõhkumise kaali

Kloorhapu kaalium 2. (*Kalium chloricum*) [kaaliumkloriid] — halakloorijum, kurgusool, kuristamise pulber

Kloorlubi (*Calcaria chlorata*) [kaltsiumhüpokloriit] — kangapleek, kloorkalk, leeklubi, loorlubi, petliku pulber, pleegi pulber, pleek, pleekimise pulber, riidepleek, surmalubi

Kustutamata lubi (*Calcaria usta*, *Calcium oxydatum*) [*ka* kaltsiumoksiid] — kivilubi, põletatud lubi, söövlubi

Kustutatud lubi (*Calcaria hydrata*) [*ka* kaltsiumhüdroksiid] — jahulubi, karastatud lubi

Lanoliin (*Adeps Lanae*) — villarasv

Lämmastikhape (*Acidum nitricum*) — saidevasser, salpeetrihapu, seestvaster, siitvaater, siitvaatri eli

Lämmastikhapu kaalium (*Kalium nitricum*) [kaaliumnitraat] — kaalisalpeeter

Lämmastikhapu naatrium (*Natrium nitricum*) [naatriumnitraat] — siilisalpeter, Tshiili salpeeter

Mangaanhapu kaalium (*Kalium hypermanganicum*) [kaaliumpermanganaat] — kaarelhiperman, tripperi lilla, sinine rabanduse rohi

Mangaani ülihapend (*Manganum hyperoxydatum*) [mangaandioksiid] — pruunkivi

Mentool (*Mentholum*) — külmapulber

Mentoolpiiritus (*Spiritus Mentholi*) — külm viin

Merivaigu pulber (*Succinum pulv.*) [merevaigupulber] — perglepulber

Merivaigu õli (*Oleum Succini*) [merevaiguõli] — Bernsteini õli, merehelme õli, Pernsteini õli

Merivaik (*Succinum*) [merevaik] — bernstein, jeesuse ema rohi, koldne kivi, kollane kivi, merehelmed, merekelmed, merekivi, pergli pärgli pulber, perlaskivi, perlekivi, perlestin, pernestiin, pernsteen, pernstein, pernstiin

Metüülalkohol (*Alcohol methylicus*) [*ka* metanool] — inglise eli, puupiiritus, saarepuupiiritus

Must karboolhape (*Acidum carbolicum crudum*) [fenool] — lambajala rohi

Nafta (*Naphtha*) — mäepalsam

Naftaliin (*Naphtalinum*) [naftaleen] — koipulber

Nitrobensool (*Nitrobenzolum*) — Mirbani õli

Petrooleum (*Oleum Petrae*) — tuleeli

Pimskivi (*Lapis Pumicis*) [pimss, pimsskivi] — laavavaht, pimmi kivi, pimmstein, pims, pimsikivi

Punane tinahapend (*Plumbum oxydatum rubrum*) [punane pliioksiid] — mennik

Punane väävliselavhõbe (*Hydrargyrum sulfuratum rubrum*) [elavhõbesulfiid, kinaver] — eht rabanduse kivi, eht rabanduse pulber, erk rabandus, kinnaver, kinnavere kivi, lendav kivi, prantsuse kivi, punane elavhõbe, punane rabanduse kivi, punane rabanduse pulber, punane ubakivi, punasekivi rohi, suitsetamise kivi, tsinoober

Põletatud magneesia (*Magnesia usta*) [magneesiumoksiid] — kurgupõletuse pulber, kurja põletuse pulber, Marmani pulber

Rauastsüaaniskaalium, kollane veresool (*Kalium ferrocyanatum*) [Kaaliumheksatsüaanferraat(II)] — rauakarastamise kaali

Sahariin (*Sacharinum*) [sahhariin] — Hiina suhkur, makke tsukkur

Salitsüülhapu naatrium (*Natrium salicylicum*) [naatriumsalitsülaat] — jooksvapulber, luuvalupulber, soontejooksva pulber

Salpeeterhapu hõbe (*Argentum nitricum*) [hõbenitraat] — põrgukivi, lapits

Salpeetri liblukesed (*Kalium nitricum tabulatum*) [kaaliumnitraat] — poisslapse põieterad, poisslapse rohi, poisslapse terad, poisslapse vaevaja rohi, poisslapse vaevamise pulber, ülemerekuradi vanaema soolika venituse terad

Sipelgapiiritus (*Spiritus Formicarum*) [sipelghape, metaanhape] — kusikukla piiritus, murelase piiritus, sipelga piiritus

Soolhape (*Acidum hydrochloricum*) — saltser, seahapu, sinise haiguse rohi, soolaätik, soolaäädikas

Stearііn (*Stearinum*) — triikseep

Söötnaatrium (*Natrium causticum*) [naatriumhüdroksiid] — seebikivi

Süsihapu ammoonium (*Ammonium carbonicum*) [ammooniumbikarbonaat] — hirvesarve sool, põdrasarve sool, triip

Süsihapu kaalium (*Kalium carbonicum*) [kaaliumkarbonaat] — kallis tuhk, potas, tuhasool

Süsihapu tina (*Plumbum carbonicum*) [pliikarbonaat] — bleiveiss, pleiveis, pliivis, pliivit, pliivits, roosipulber, tinavalge

Tanniin (*Acidum tannicum*) — taneli pulber, tani pulber, tanniinipulber, tannija pulber

Tinahapend (*Plumbum oxydatum*) [tinaoksiid] — hõbedaliiv, hõbeläik

Tseresiin (*Ceresinum*) — maavaha

Tsink (*Zincum*) — pialter

Tsinkhapend (*Zincum oxydatum*) [tsinkoksiid] — tsinkvalge, jumetamise pulber, tsinköie pulber

Tsüaanvesinikhape (*Acidum hydrocyanicum*) [*ka* vesiniktsüaniidhape, sinihape] — sinihape

Tärpentiin (*Terebinthina communis*) [tärpentin] — Tergentiin, Tergetiin, Terklestin, Terpentin, Terpentini plaaster, terpuse vaik

Tärpentiinõli (*Oleum Terebinthinae*) — kipitari eli, kärbsetriini eli, prantsuse piiritus, terpentini eli

Valge arseenik (*Acidum arsenicosum*) [arseenoksiid] — rotikihvt

Vaskmaarjas (*Cuprum aluminatum*) — enslekivi, enstein, jumalakäekivi, jumala silmakivi, roheline haavakivi

Vesiniku ülihapend (*Hydrogenium hyperoxydatum*) [vesinikperoksiid] — vahu eli

Viinapiiritus (*Spiritus Vini*) [etüülalkohol, etanool] — piiritus

Viinhape (*Acidum tartaricum*) — veinihape, Brausepulbri hapu

Väävelhape (*Acidum sulfuricum*) — lambasõra eli, lõnga eli, piimaproovimise hape, viitrili eli, viterjoni tilgad, viterjoni õli

Väävelhapu magnium (*Magnium sulfuricum*) [magneesiumsulfaat] — inglissool, kibesool, mõrrusool, mõrusool, seasool

Väävelhapu naatrium (*Natrium sulfuricum*) [naatriumsulfaat, Glauberi sool] — elaja sool, glaubersool, imesool, isusool, kadeda sool, kaebtuse sool, kahetsuse sool, klaubersalts, klaubersool, klaubrisool, kloobresool, klubisool, külmsool, lehmajalarohi, naaritse sool, nõiasool, oberkrants, pasandamise sool, rabanduse sool, rigadiragadisool, Saksamaa sool, umbse sool, usu sool, verepuhastamise sool

Väävelhapu tsink (*Zincum sulfuricum*) [tsinksulfaat] — gremsa pulber, ilmakuppar, koppe pulber, koppu pulber, kopurohi, krimbakrimsa, kuburohi, kupukivi, kuuparoos, nurmenuku kivi, puparoos, silmakuba, silmakubar, Silmani kivi, silmasuhkur, tsinkvitriol, valged ubakubad, valge silmakivi, valge ubakivi, valge vitriol

Väävelhapu vask (*Cuprum sulfuricum*) [vasksulfaat] — haavakivi, huulekivi, kaalitse kivi, kübararohi, mokakivi, neelukivi, paaros, Seemani nupukivi, sinine silmakivi, vasevitriol

Väävlisantimoon (*Stibium sulfuratum*) [antimonsulfiid] — poolmoona

Väävlisarseen (*Arsenium sulfuratum*) — ooperment

Väävlisinglistina (*Stannum bisulfuratum*) [tinasulfiid] — maalrikuld

Väävliskaalium (*Kalium sulfuratum*) [kaaliumsulfiid] — kärnakivi, kärnasool, sügelise sool, väävlimaks

Väävliõis (*Sulfur sublimatum*) [väävlipulber] — lillveevel, söödikute pulber, sügelise pulber, tikupulber, veevliploom, veevlipulber, veevliõis

Äädikarseenhapu vask (*Cuprum aceticoarsenicosum*) [vaskarsenaat] — prussakapulber, Pariisiroheline

Äädikhape (*Acidum aceticum*) [*ka* etaanhape] — ädikeeter, äätika ema, äätika essens

Äädikhapu alumiiniumi vedelik (*Liquor Aluminii acetici*) [alumiiniumatsetaat] — hundisavi äädikas

Äädikhapu tina (*Plumbum aceticum*) [pliiatsetaat] — pleisuhkur, pliiatssuhkur, pliisuhkur, tinasuhkur

Nagu nimistust näha, on rahvarohtude hulgas olnud küllaltki palju puhtkeemilisi aineid ehk kemikaale. Samal ajal torkab silma, et paljud nimekirjas olevad ained ei saanud kuidagi olla kasutusel ei ravimitena ega isegi koostisosadena arstimite valmistamisel. Näiteks ei kujutaks ette, et sellised nimistus olevad mürgid nagu sinihape ja arseenoksiid või tugevasti söövitavad ained nagu seebikivi ja sulahape oleksid leidnud kasutamist ravimitena. Kuidas siis seletada nende sattumist rahvarohtude nimekirja?

Selguse saamiseks tuleb vaadelda, milline oli apteekide tegevusväli ajal, mil Rudolf Wallner oma *Rahvarohtude sõnastikku* koostas, või veelgi varem, kui Oskar Luts apteekriks õppis, ning võrrelda seda praeguste apteekide tööga. Võiks öelda, et siis oli apteekide tööpõld hoopis teistsugune ja praegusest laiem.

Kui tänapäeval tegelevad apteegid põhiliselt valmisravimite ja mingil määral ka ravivahendite ning looduslike droogide müügiga, siis möödunud sajandi algul valmistati põhiosa müüdavaist ra-

vimeist kohapeal apteekides, kas oma väljakujunenud või arstide kirjutatud retseptide järgi.

Peale ravimite valmistamise ja müümise oli apteekidel tol ajal veel teisigi ülesandeid. Nad pidid rahuldama inimeste vajadusi mitmesuguste tarbekeemiakaupade järele, sest just apteekidest sai neid siis osta. See kajastub ka tol ajal rahvarohtudena tuntud kemikaalide igapäevases kasutamises. Näiteks väävelhape, mida rahva seas tunti lõngaõli nime all, leidis pruukimist villase lõnga värvimisel; piimaproovimise happe nime all kasutati sama ainet piima rasvaprotsendi määramisel. Lahjendatud tehnilist väävelhapet müüdi apteekides poleervee nime all ning sellega puhastati mitmesuguseid metallesemeid. Kaaliumkloraadi rahvapärane nimetus "kivilõhkumise kaali" ütleb juba ise, milleks seda kasutati. Apteegist sai siis osta ka mitmesuguseid taimekaitse- ja putukatõrjevahendeid, näiteks prussakapulbrit ehk vaskarsenaati. Rotikihvtist ehk valgest arseenikust saadi abi näriliste tõrjel ja raudsulfaati kasutati kübara- või kuuemusta nime all koos parkaine tanniiniga musta värvi ja tindi valmistamisel.

Oskar Lutsu õpingute ajal hoiti kõiki apteegis olevaid nn rohtusid ühtses avatud laoruumis, sealhulgas kergesti aurustuvaid ja lõhnavaid aineid. Pole siis ime, et nii apteegid ja kui ka selle töötajad sõna otseses mõttes lehkasid "rohtude" järele. Samuti polnud apteekides tol ajal eraldi lukustatud A- ega B-kappe mürgiste ja narkootiliste ainete hoidmiseks; need tekkisid mõnevõrra hiljem. Seetõttu pole ka Rudolf Wallneri sõnastikus märgitud ühe või teise aine kuulumist A- või B-kapi ainete hulka. Kivisilla apteegis oli mürgiste ainete hoidmiseks siiski eraldi suletud ruum, mis juba kaugelt lõhnas seal hoitava oopiumi järele. Hiljem tekkisid linnadesse ka nn rohupoed, mis müüsid juba ainult tarbekeemiakaupu, leevendades sellega märkimisväärselt apteekide koormust.

On tõenäoline, et ka koolid said oma keemiakatseteks vajalikud ained apteekidest, sest vaevalt olid sellised kemikaalid nagu Berthollet' sool (kaaliumkloraat) ja pruunkivi (mangaandioksiid) apteekides mõeldud ravimite valmistamiseks. Seevastu leiavad need tänapäevalgi koolikeemias kasutamist hapniku saamisel. Samuti pole mõeldav, et Kivisilla apteegi laos olnud metallilist

kaaliumi (*kalium metallicum*) olnuks plaanis kasutada mõne ravimi valmistamiseks. Kuidas see aine kasutust leidis, soovitan lugeda *Ladina köögist*.[6]

Öistel tundidel, kui Tartu avalikud trahterid suletud olid, pidi Kivisilla apteek täitma ka saksa korporantide joomakoha funktsiooni. Pärast konvendis pummeldamist tulid need apteeki lisamärjukest saama. Keelata neile seda ei saanud, sest apteegi omanikul oli kokkulepe kõigi Tartu suuremate saksa korporatsioonidega nende teenindamiseks ja neil oli isegi vastav pangakonto kulude korvamiseks.

Edasi torkab veel silma sõnastikus esitatud kemikaalide rahvapäraste nimetuste suur mitmekesisus ja suur erinevus käibelolevatest ametlikest kemikaalinimetustest. Ning paratamatult tekib küsimus nende nimetuste päritolu ja tekke kohta. Osa kemikaalidest on kindlasti saanud nime aine avastaja või kasutuselevõtja järgi. Nii on see näiteks Glauberi (naatriumsulfaat) ja Berthollet' soola (kaaliumkloraat) puhul. Mõnel juhul on rahvas lihtsustanud saksakeelseid nimetusi, muutes need eestlasele suupäraseks. Nii on tekkinud näiteks pliikarbonaadi (tinavalge, sks *Bleiweiss*) rahvapärased vasted "bleiveiss, pleiveis, pliivis, pliivit, pliivits". Soolhape (*Salzsäure*) oli rahva seas üldtuntud saltseri nime all. Üks nuuskpiirituse rahvapäraseid nimetusi "tinkpiiritus" tuleb saksa verbist *stinken* 'haisema'.

Osa kemikaale on saanud rahvapärase nimetuse mõne välise tunnuse järgi, nt sinine silmakivi (vasksulfaat); mitmele on see antud maitseomaduse järgi: kibesool (magneesiumsulfaat), magus õli (glütserool). Paljude nimetus pärineb aine kasutusest või ravitoimest. Näiteks tugeva rahustava toimega naatriumbromiid kandis selliseid rahvapäraseid nimetusi nagu ehmatuse pulber, heitimise (heitumise) rohi ja hirmupulber. Aspiriini (atsetüülsalitsüülhapet) on nimetatud kuumuse pulbriks, külmetamise pulbriks ja peavalupulbriks. Seejuures on huvitav märkida, et selle esimese sünteetiliselt valmistatud ravimi põhikomponendi salitsüülhappe nimetus tuleneb paju ladinakeelsest nimetusest *Salix*. Teatavasti

[6] Vt Oskar Luts, *op. cit.*, lk 62–65, kus Luts kirjeldab kaaliumitüki viskamist sillalt Emajõkke ja sellele järgnenud tulemängu. *Toim.*

sisaldab pajukoor rohkelt seda toimeainet, mistõttu selle leotist kasutati varasematel aegadel laialdaselt ka ravimiseks.

Kohtame selliseidki rahvarohtude nimistus olevaid küllaltki hirmsaid kemikaalinimetusi nagu põrgukivi (hõbenitraat) ja nõiasool (naatriumsulfaat). Siin on tõenäoliselt tegemist tõlgetega võõrkeelsetest keemia- ja farmaatsiaterminitest.

Kuidas aga seletada lausa kohutavate, võiks öelda isegi hirmuäratavate rahvarohtude nimetusi ja nende laialdast kasutamist rahva hulgas, näiteks "ülemerekuradi vanaema soolika venituse terad" (kaaliumnitraat)? Veenva vastuse sellele saame Lutsu Paunvere apteekri öeldust: "Kõige kangema rohu toovad abiotsijad enesega ühes. [---] Tema nimi on usk rohu võimu sisse."[7] Sellest tuleneb tõdemus: mida vägevam ja hirmuäratavam on arstirohu nimi, seda suurem peab olema on tema tervendav toime. Tänapäeval täidab seda ülesannet ravimite massiline reklaam, millega püütakse sisendada ostjale usku arstirohu suurepärasesse ravitoimesse.

Veel väärib tähelepanu, et paljudel keemilistel ainetel on suur hulk väga erinevaid rahvapäraseid nimetusi. Näiteks naatriumsulfaadil ehk Glauberi soolal on neid peale viimati nimetatu veel 24, tsinksulfaadil 20 ja elavhõbesulfiidil (kinaveril) 14. Küllap on siin põhjus sama mis näiteks rahvapäraste taimenimetuste suurel mitmekesisusel: paljud maanurgad andsid ainele lihtsalt oma eripärase nime ega hoolinud sellest, kuidas naabrid seda nimetasid.

Teatud sarnasust eelnevaga võime täheldada ka tänapäeva ravimikaubanduses, kus sama koostise ja toimeainega ravimeid turustatakse mitme eri nimetuse all. Näiteks laialt kasutatavat valuvaigistit ibuprofeeni müüakse apteekides nii Ibumetini, Ibustari kui ka Nurofeni nime all.

Kokkuvõtteks võime öelda, et kui tänapäeva apteeker peab teadma müüdavate ravimite analoogvorme ning oskama abivajajatele nõu anda ravimi hinna ja kasutamise kohta, siis tolleaegne apteeker pidi peale farmatseutiliste teadmiste ja oskuste valdamise olema ka nn rohuteadlane — tundma kõiki apteegis müü-

[7] Oskar Luts, *Suvi: Pildikesi noorpõlvest*. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk 32.

davaid "rohtusid", teadma nende kasutusviisi, toimet, lubatud annust, ametlikke ja ladinakeelseid nimetusi ning tundma ka nende üldlevinud rahvapäraseid nimetusi, sealjuures teadma seda kõike ka apteekides rahvarohtudena müüdavate kemikaalide kohta.

Lõpuks veel lõiguke Oskar Lutsu *Ladina köögist*, mis annab ilmeka pildi tolleaegse apteekri igapäevatööst. See võib kergesti olla ka anekdoot, kuid Madisson (Lutsu kaaslane apteekriõpingute päevilt) jutustas järgmise loo tõestisündinud vahejuhtumina:

> Ühel hilisel õhtul, nii umbes kella üheteistkümne paiku, ripub keegi öökella küljes nagu kala õngenööri otsas. Killadi-kolladi, ei saa aru ega otsa kuskil... Madisson — prauhh! voodist välja, valmis jooksma apteeki kas või aluspesu väel, sest otsustades kõlistamise järgi on sel inimesel surm i s e kannul. Tõmbab palitu selga, lükkab tuhvlid jalga ja tõttab päästma, mis end veel päästa laseb. [---] Kes seal väljas siis ometi peaks olema ses viimses ihuhädas? Madisson avab ukse ja on valmis nägema kogu maailma viletsusi... umbes nagu ilma peata meest ja nülitud naist. Aga võta näpust — pole seda ega teist; on vaid väike juudipoisike, kes kraaksudes nagu konn ulatab Madissonile setvertnoisuuruse pudeli ja ütleb: "Palun kahe kopika eest poleerimisvett." (Poleerimisvesi: veega lahjendatud väävelhape, millega puhastatakse metallasju, eriti teemasinaid.) "Ah, sa mait, küll ma sind poleerin!" käratab Maddison ja annab juudijõnglasele jalaga vastu tagumikku. "Tee, et sa kaod!" Seepeale suleb ukse, sülgab igavese plaraka sinnasamasse põrandale, läheb dežuurituppa, mähib end korralikult vaipa ja hakkab nautima niinimetatud apteekri öörahu. Aga veidikese aja pärast öökellal uuesti "sõit sees". Mis muud, kui koori end jälle vaibast valla ja kootsadi-kootsadi mine vaatama, mis sel pärglil seal häda on. Avab ukse — jälle seesama juudinäss, kuid seisab nüüd uksest juba kaugemal, tänaval. "Kas näete, härra aptiiger," loksutab pudelit, "teie ei andnud mulle poleervett, aga sealt üle silla anti." — "Ah sa tuline raisk!" tahab Madisson tänavale tormata, et nurjatut poisiklutti korralikult klobida, kuid siis talle meenub, et on ainult aluspükstes, mis valendavad palitu alt.[8]

[8]Oskar Luts, *Ladina köök. Kuningakübar*. ("Eesti mälu", nr 24.) Tallinn—Tartu: Eesti Päevaleht — Akadeemia, 2010, lk 76.

ARVI LIIVA (1930) on lõpetanud Tartu Ülikooli keemiaosakonna füüsikalise keemia erialal (1954); keemiateaduse kandidaat (1957). Töötanud TA zooloogia ja botaanika instituudis (1957–1995) ning TÜ geoloogia osakonnas radiosüsiniku laboris (1995–2015); praegu selle labori mittekoosseisuline konsultant. Osalenud ühe esimese radiosüsinikulabori rajamises Nõukogude Liidus (ZBIs) ja uurinud muu hulgas seente radioaktiivset saastumist (pärast Tšernobõli tuumaavariid).

KUHU LÄHED, JUHTIMISTEADUS?

Mait Rungi

Juhtimisega puutume kokku kõik, kas ise midagi juhtides või kellegi teise juhitavana. Kuidas aga läheb valdkonda käsitleval juhtimisteadusel, millised on tema probleemsed aspektid?

JUHTIMISUURINGUTE HETKESEIS

Miks suured juhid ise ja nende elulookäsitlused pälvivad palju tähelepanu ja lugejaid, aga juhtimisteadus kui selline mitte? Kas sellepärast, et juhtimisoskust peetakse kaasasündinuks, mitte õppimise teel omandatavaks? Tegelikult ei tundu üldolukord mõne teise nurga alt vaadatuna sugugi kehv, pigem vastupidi: näiteks ärikorralduse (ingl k MBA) magistreid tuleb nagu Vändrast saelaudu. Ainuüksi Ameerika Ühendriikide ja India ülikoolidest lisandub neid kummastki u 100 000 aastas, üle maailma aga poole miljoni ümber (Kiechel 2012: 75). See on ka Eestis üks populaarsemaid õpitavaid erialasid. Vahest on selle põhjuseks pigem sotsiaalsed normid, mis väärtustavad sertifikaate ja diplomeid ning eelkõige kõrgema palga lootus, mitte niivõrd sisulised põhjused, s.t huvi asja vastu? Juhi amet, kui juhtimist siiski elukutseks nimetada, on raske: varem pidid pikki töötunde tegema juhitavad, ent nüüd eelkõige juhid ise (samas: 67, 75). Valdkonnas endas muudab olukorra keerukamaks ka juhtimisteooriate suur hulk, mis teeb nendes orienteerumise raskeks, ja see omakorda suurendab sõltuvust konsultantidest ning kahandab valdkonna mainet.

Vahel peetakse juhtimisteadust ka lausa libateaduseks. Juhtimisteadlaste abi ei kasutatud majandussurutisega toime tule-

miseks (Zollo, Freeman 2010: 191). Valdkonna ühele alusepanijale insener Frederick Winslow Taylorile (1856–1915) oli aga juba rohkem kui sada aastat tagasi selge, et tegu on teadusega (Kiechel 2012: 64). Iga riigi seisukohast on oluline uuenduslikkus, eksport ja tõhus tootmine, mille aluseks on ettevõtete edukus läbimurdeprojektide väljamõtlemisel, müügi suurendamisel ja tootmise odavdamisel. Nende küsimuste lahendamiseks on võrdselt tähtsad nii makroökonoomika küsimused ja hoovad (näiteks intressimäär) kui ka igapäevased juhtimisküsimused, sest ilma viimaste lahendamiseta ei oleks esimesi.

Ühte kahest suurest juhtimisteaduses kasutatavast uurimismetoodikast, kvalitatiivset lähenemist on samuti kuni viimase ajani peetud pigem kunstiks kui teaduseks. Teise, traditsioonilisema ja näiteks USAs kesksel kohal oleva kvantitatiivse lähenemisega on samuti probleeme. Nii nagu farmaatsiatööstuses ei suudeta kirjeldada lõpuni ravimite kõrvaltoimet, ei suuda ka juhtimisteadus sarnase metoodika abil inimkäitumist täielikult ennustada. Farmaatsiatööstuses jälgitakse katsetamisjärgus ravimite võimalikke kõrvaltoimeid ja esitatatakse selle tulemused tõenäosuslikuna; sama tehakse ka palju formaalsemaks peetavas füüsikas — modernses kvantteoorias —, kus tõenäosusel on suur osa. Kindlate määratletuste puududes maailm üleüldiselt n-ö pehmeneb, millele aitab kaasa info üleküllus.

Sellistel suundumustel või tõenäosustel põhinebki juhtimisteaduse kvantitatiivne uurimismetoodika. Statistika võib aga ka kergesti üle pea kasvada, igas elu- ja tööstusvaldkonnas on oma statistika. Pealegi ei ole ainukeseks probleemiks suundumuste ennustused, mis rajanevad peenel matemaatikal, vaid pudelikaelaks osutub sellele eelnev — oskamatus saada inimestelt infot, sest juhtimises kasutatakse palju sotsiaalselt konstrueeritud nähtusi, mitte aga tegelikult olemasolevaid. Sotsiaalselt konstrueeritud nähtuste korral kasutatakse sageli metafoori kinniseotud silmadega teadlastest, kes kompavad elevanti ja pakuvad igaüks ise asja nähtuse iseloomustamiseks (Waldo 1961; tsit. O'Leary, Vij 2012: 516). Uuringute informantide teated omaaegsetest põhjustest ja sündmuste toimumise järjekorrast võivad väga põhjali-

kult erineda: näiteks on juhtumeid, kus iduettevõtte kaasasutajate meenutused algusaastatest märkimisväärselt lahknevad.

Juhtimises on laialt kasutusel konstruktivism, mille üks lähtealuseid on reaalsuse sotsiaalne konstrueerimine (Van de Ven 2007), millele aitab kaasa see, et juhtimise puhul on tegemist paljude sotsiaalsete konstruktsioonidega (riik, ettevõte, projekt jm) või "mittekatsutavate" nähtustega (motivatsioon, intelligentsus, õppimisvõime jm), mitte aga positivistlikest põhimõtetest lähtuvate üheste mõõdikutega (selge vastand loodusteaduslikule positivismile, v.a aatomi ja rakutasandi kontseptsioonid). Ettevõtet nähakse selles osalejate fiktsioonina (juriidilise kokkuleppena või lepingutena) (Jensen, Meckling 1976: 310). Kvantitatiivseid põhimõtteid on raske igal pool kasutada. Inimtegevuse matemaatiline modelleerimine on paljude tegurite tõttu raske: tuleks minna indiviidi tasemele, aju ehituse — neuronite juurde — ja sealt tagasi grupitasemele. Praegu on aga inimtegevuse matemaatilise modelleerimiseni mittelineaarse dünaamika tõttu kauge tulevik. Siiski on neuroteadusi juhtimisuuringutes juba kasutama hakatud (Laureiro-Martínez jt 2015; Snyder 2016).

Sihtrühmalt ehk ettevõtetelt saadava info headuse määravad küsimustiku headus — sellest arusaamine, vastajate hinnangulisus vastamisel (nt 1 kuni 5 Likerti ordinaalskaalal), vastajate meeleolu — optimism või pessimism; mitmeste (*multi-item*) skaalade ebapiisav kasutamine või nende madal testisobivus, andmete pikaajalisus (longitudinaalsus) ja mitmetasandilisus. Samas ei ole puudujääkidega küsimustiku tulemuste matemaatiline tõlgendamine (Leimann 2008) sugugi alati täiesti mõttetu statistika hea omaduse tõttu — tulemused on mudelist hoolimata üldjoontes õiged. Nagunii soovitatakse ka nn talupojamõistuse säilitamist: andmete lõplik, detailides tõlgendamine "peaks põhinema teadlase eksperdihinnangul, mitte täpsetel statistilistel reeglitel" (Pallant 2001: 161), kuid loomulikult tuleb kõiki tehtud järeldusi üksikasjalikult põhjendada. Nähtuse mõistmiseks sellest piisab, täpseks teaduseks mitte alati.

Tulemuste tõlgendamiseni aga sageli ei jõutagi. Mitmed juhtimisteooriad ei ole aastakümnete jooksul jõudnud isegi selgete määratlusteni (nt dünaamiliste võimekuste teooria) (Peteraf jt

2013), kirjeldatakse ainult seoseid. Siiski ongi iga uut nähtust vaja esmalt kirjeldada ja seejärel uurida (Whetten 1989). Kirjeldavaid uuringuid peetakse väga oluliseks, et luua mingist nähtusest "esialgset ja laia arusaamist" (Brown, Eisenhardt 1995: 353).

Nii peavadki paljud inimesed juhtimisteadust "rohkem kunstiks, sealjuures mitte eriti kauniks, ja keelduvad [seda] teadusena võtmast" (Purju 2009). On ka vastupidi arvajaid (Simon 1992), kes ei näe märgatavaid erinevusi arvutiprogrammide vahel, mis ennustavad Marsi liikumist Newtoni seaduste järgi või näiteks kõnest arusaamist. Teiselt poolt on juhtimisteadus võrreldes loodusteadustega äärmiselt praktiline, empiirikal põhinev teadus: kui näiteks materjaliteaduses on töö esmalt teoreetiline ja tulemuste praktikasse jõudmine võib aega võtta, siis juhtimisteadus kirjeldab ja selgitab enamasti just praegu toimivate ettevõtete tegevust. Üldistamisega kaasnev abstraktsus võib praktilisust vähendada, kuid ei kaota seda. Ometi võib nõustuda tõdemusega, et ei ole "midagi praktilisemat kui hea teooria" (Lewin 1951). Algtingimusi teades peaks olema võimalik tulevikku ennustada, kuid "inimese käitumise ettekuulutamisest matemaatiliste võrrandite abil [pole] suurt midagi välja tulnud" (Hawking, Mlodinow 2013: 104–105). Murrang saabuks, kui inimtegevust saaks kirjeldada neuroteaduste abil. Samas kajastavad juhtimisteooriad väga palju inimkäitumise psühholoogilisi aspekte — piiratud ratsionaalsus, isetäituvad ennustused, karisma jms, näidates, kui tihedasti on juhtimisteadus seotud oma tõelise aluse, psühholoogiaga. Lihtsalt kasutamiskontekst on teine: kui psühholoogia tegeleb indiviidiga ja sotsioloogia massidega, siis juhtimisteadust huvitab inimene erilises, kuid meid iga päev ümbritsevas kontekstis — ettevõttes. Siit tuleneb ka vajadus eespool mainitud kvalitatiivse uurimismetoodika järele.

Igapäevaelus on vajadus juhtimisteooriate järele vägagi olemas ja neid on loodud palju. Koondavat üldteooriat aga veel ei ole, iga teooria kirjeldab väikest nišši, mida sobib rakendada mingis kindlas kontekstis, nagu paljud matemaatilised ja füüsikalised mudelidki. Matemaatiline konstruktsioon võib olla vaid "matemaatiline mäng, millel pole reaalse maailmaga midagi ühist. Kuid positivistliku filosoofia vaatepunktist polegi võimalik mää-

rata, mis on reaalne. Saab ainult kindlaks teha, millised matemaatilised mudelid kirjeldavad maailma, milles me elame" (Hawking 2002: 59).

Üldteooria puudumise põhjuseks juhtimisteaduses on suutmatus sotsiaalseid objekte mõõta ja neist üheselt aru saada ning võimalus neid erinevalt mõista. Samas ei saa põhjapaneva teooria puudumist juhtimisteadusele ette heita selle lühikese ajaloo tõttu: näiteks füüsika juured on tuhandeid aastaid vanad ja alles nüüd on selles hakatud erinevaid teooriaid ühendteooriaks kokku traageldama. Juhtimisteaduse teadusliku lähenemise alguseks ei peeta mitte Sun Zi, Machiavelli või mõne teise ammuseid töid, vaid USA metallurgiatehase peainseneri Frederik Taylori (1856–1915) 19. sajandi lõpu omi, nii et umbes sajandivanuses valdkonnas tegeldakse seniajani veel eelkõige kirjeldamisega ja vähem mõista püüdmisega. Sellise lühikese aja jooksul ei ole suudetud iseendas õieti revolutsioonegi läbi elada, mida on ridamisi aset leidnud füüsikas (Kuhn 2003): Kepler, Newton, Einstein, kvantfüüsika. Loodetavasti ootab aga ka juhtimisteadust ees põnev tulevik psühholoogia-, aju- ja neurouuringute toel. Juba praegu on näiteks inseneriteadused ja meditsiin teineteisele käe ulatanud (vt Min 2011), selline valdkondadevahelisus laieneb ka teistele teadusharudele.

Juhtimisteooriate suures hulgas ei suuda orienteeruda isegi teadlased ning seetõttu on veel raskemas olukorras praktikud. Nii ongi leitud, et tippjuhid ega praktikud ei loe teaduslikke juhtimisajakirju (Tapp 2005; Weick, 2001) või tippjuhid ei "loe piisavalt ja mitte piisavalt laialt" (Tom Peters, Twitter 31.8.2013). Samas pole selline käitumine ainuomane juhtimisvaldkonnale: kas programmeerijad ja perearstid loevad oma valdkonna teaduskirjandust rohkem? Teooria ja praktika kasvavad üha enam lahku, mille üheks ilminguks on ka teaduse ja ettevõtete vähene koostöö (Himma 2016). Ometi on ikka olemas mingi miinimummäär teadmiste levitamiseks ning näiteks need õppejõud-teadlased, kes uurivad kohalikke olusid ja kasutavad uusi teadmisi oma loengukursustel, viivad ka sel viisil teadustulemusi ettevõtetesse, rohkem kui artiklite kaudu. Praktikud kasutavad tervet mõistust, kõhutunnet. On väidetud, et mingil alal küpsuse

saavutamiseks tuleb sellega tegelda vähemalt kümme tuhat tundi (Gladwell 2008), mille järel võivad n-ö kõhutunde põhjal langetatud otsused osutuda paremakski kui uuringu teel saadud tulemused (Aru, Bachmann 2009; Kruglanski, Gigerenzer 2011). Juhtimisteooriate sisu analüüsides näeme, et nad on olemuselt omamoodi lihtsad, sest nende tõdesid on tihtipeale esitatud juba rahvapärimuses jne. Ka selles leiab kinnitust väide, et iga uus on unustatud vana. Oportunistlikku käitumist saab iseloomustada väljendiga "julge hundi rind on rasvane", organisatoorse õppimise rajasõltuvust kinnitusega "mida Juku ei õpi, seda Juhan ei tea", iduettevõtetesse suunduvat tootearendust iseloomustusega "muna õpetab kana", võrgustikuteooriat julgustusega "parem üheksa sõpra kui üks vaenlane", reaaloptsioonide teooriat hoiatusega "ära hoia kõiki mune ühes korvis", dünaamilisi võimekusi tõdemusega "magavale kassile hiir suhu ei jookse", institutsionaalset teooriat arusaamaga "kuidas ema, nõnda tütar", süsteemiteooriat nentimisega "puude taga on mets", isetäituvate ennustuste kohta võib öelda, et "hirmul on suured silmad", ülekandekulude teooria puhul aga, et "kohtuskäik toob vähe tulu, nõuab aga palju kulu" jne. Tööstusharu teooriale sobiv "põllumees põline rikas" meil enam ei kehti. Mitmes juhtimisteoorias on üheks juhtmõisteks oportunistlik käitumine. Oportunismi põhjusi tuleb otsida inimloomusest, mis paneb inimest ka näiteks valetama ja varastama (Ghoshal, Moran 1996: 17–18; Williamson 1981). Oportunistlik käitumine on valdav nii inimsuhetes kui ettevõtete tasandil; peaaegu üldse ei lähtuta aatelisusest kui motiivist, ainult mõned üksikud räägivad isetäituvate ennustuste all sellest. See seab kasumile suunatud Vana Maailma juhtimisteaduse rakendamisele mujal piirid. Peale pehmete, inimkäitumisele omaste aspektide, nagu piiratud ratsionaalsus ja oportunism, ning teooriate tihedate seoste on juhtimisteaduses teisigi ühisosi, näiteks probleemide puhul üleüldine määratluste ebaselgus, vähene empiiriline tõestatus, vähene rakendatavus, liigne keerukus jne, mis innustavad püüdlema ühendteooria loomise poole.

Juhtimisteaduse selgust ähmastab ka selle tulemuste avaldamise problemaatilisus. Selle ala teadlasi on väga palju ning väga arvukalt ilmub asjaomaseid rahvusvahelisi ajakirju, kus ilmub

ka vigaseid ja ebapädevaid käsitlusi (vrd ka Allik 2014). Majandusajakirjade artiklite vastuvõtumäärad on tihti madalamad kui loodusteaduste omadel (Martinko jt 2000). Ebapädevuse kohta võib näitena tuua testi, mille tulemusena selgus, et enamikku varem tippajakirjas avaldamiskõlblikuks tunnistatud, kuid seejärel kosmeetiliselt muudetud artikleid ei võetud vastu madalama tasemega ajakirjadesse (samas: 2). Samuti on leidnud tõestust, et autori maine on olulisem tegur kui artikli sisu — hinnatakse inimest, mitte ühte kindlat artiklit, ja peale reputatsiooni on väga oluline ka institutsioon — näiteks koduülikooli autoreid aktsepteeritakse kergemalt (Martinko jt 2000). Kõrgeks tsiteeritavuseks on vajalikuks peetud mittesisulisi asjaolusid, nagu näiteks "publikatsioonide koguarv, kui kaua ollakse valdkonnas tegutsenud, institutsiooni reputatsioon ja kuulumine toimetuskolleegiumidesse" (Podsakoff jt 2008: 642). Retsensendid ja toimetajad lasevad autoritel artiklitesse lisada asjassepuutumatuid kommentaare ja viiteid (Martinko jt 2000); ka ei tarvitse avaldamiseni jõuda siis, kui autor ei esinda sedasama koolkonda mis toimetaja (Street jt 1998: 2–3). Teadusmaailmas võib palju head jääda tähelepanuta, nii näiteks jäi viie aasta jooksul tähelepanuta esimene ressursipõhise vaate artikkel (Wernerfelt 1984).

Peaaegu niisama palju, kui on juhtimisteadust libateaduseks pidavaid põhjusi, on ka selgitavaid ja ümberlükkavaid vastuseid neile.

MIS ON TEOORIA JUHTIMISTEADUSES?

Alates 1920. aastatest on teadlasi vaevanud küsimus, kuidas jõuda äri- ja juhtimisteaduses spetsiifikas ühe ja õige teooriani (Kiechel 2012). USA organisatsiooniteoreetik David A. Whetten (1989: 490–491) nimetab teooria oluliste osistena nähtuse kirjeldamist ja tema toimimismehhanismide selgitamist; teine sama ala teoreetik Karl E. Weick (1995: 387) on selles seoses toonud välja sarnasuse meditsiiniga: "andmed on sümptomid, teooriad kui diagnoosid, ettekirjutused kui ravi".

Erinevate juhtimisteooriate džunglis (Koontz 1980: 175) ei ole olemas ühte õiget lähenemisteed (Kiechel 2012). Praegu on

olemas umbes 200 vastavat teooriat ning nn suure teooria asemel on suundumus tegelikult hoopis selline, et esmalt terviklikud ja kõike haaravana tundunud teooriad, näiteks strateegiline juhtimine, on hoopiski fragmenteerunud, ning seejärel hakanud otsima konsolideerumisvõimalusi (Hambrick 2004). Sellele on kaasa aidanud, et mitmete nähtuste kohta on esitatud arvukalt erinevaid lähenemisi, näiteks tööle pühendumise (Morrow 1983) või dünaamiliste võimekuste (Peteraf jt 2013) puhul. Teooriate arvukus tuleneb mitmest asjaolust, muu hulgas sellest, et hea teooria kriteeriumideks on adekvaatse kirjeldamise, selgitamise ja ennustamise nõue (Whetten 1989). Ei ole ju määratletud, kui suurt n-ö tükki peab kirjeldama ja selgitama, et see annaks välja teooria mõõdu: sageli on tükid liiga väikesed, kuid vähesed suudavad enda valdkonna jätta teooria nimega kaunistamata (üks vähestest vastunäidetest on Jay Barney ressursipõhine vaade). Olukord ei ole siiski lootusetu, sest teooriatel on kokkupuutepunkte, kattumisi või ajaloolist järjepidevust, näiteks on ressursipõhine vaade arendatud dünaamilisteks võimekusteks (Makadok 2001); organisatsioonilise õppimise põhikontseptsiooni õppimisvõimet (*absorptive capacity*) peetakse dünaamiliseks võimekuseks (Zahra, George 2002), nagu ka võrgustikuteooriast tuntud koostöö (*collaboration*) mõistet (Allred jt 2011); teisi organisatsioonilise õppimise põhikontseptsioone (*exploration* ja *exploitation*) seotakse üheselt sotsiaalse evolutsiooniteooria protsessiga (avastamist variatsioonidega ja rakendamist valiku säilitamisega) (Chen, Katila 2008); agenditeooria on edasi arendatud stjuuarditeooriaks (Davis jt 1997); evolutsiooniteooria ilminguid on paljudes teistes teooriates, näiteks kui selgitatakse dünaamiliste võimekuste arengut (Aldrich 1999; Helfat, Peteraf 2003); liitude mõiste on oluline nii võrgustiku-, innovatsiooni-, dünaamiliste võimekuste kui ka organisatsioonilise õppimise teoorias (Moore 1993; Chesbrough 2003; Stuart, Podolny 1997; Tushman, Anderson 1986); ülekandekulude teooriat peetakse paljude teiste, sh agenditeooria eellaseks (Coase 1937); mänguteooria ajalugu ulatub 1713. aastasse ja James Waldegrave'ini (Osborne, Walker 1996), strateegiline juhtimine aga Sun Zi juurde aastatuhande taha jne. Mitme teooria puhul on uuritud seoseid teiste juhtimisteooriatega: näiteks John D.

Sterman (1994) on käsitlenud organisatsioonilist õppimist süsteemiteooria mõistetest lähtudes. Enamik majandusuuringuid põhineb minevikul ja olevikul, mida juhtimise seisukohast on mõned teoreetikud, näiteks ameeriklane W. Edwards Deming (1900–1993), ja praktikud, näiteks Warren Buffett, iseloomustanud kui tahavaatepeegli kaudu auto juhtimist (Quotes. 2016).

Terve plejaad juhtimisteooriaid on saanud alguse 1990. aastate alul, näiteks ressursipõhine vaade (Barney 1991), organisatsiooniline õppimine (Crossan jt 1999; Cohen, Levinthal 1990; March 1991), dünaamilised võimekused (Teece jt 1997) jne. Uusi lähenemisi lisandub väga hoogsalt, näiteks ärimudeli lõuend (*business model canvas*; Osterwalder, Pigneur 2010), väärtuspõhise pakkumise disain (*value proposition design*; Osterwalder jt 2014), kümme innovatsioonitüüpi (*ten types of innovation*; Keeley jt 2013), tasakaalus tulemuskaart (*balanced scorecard*; Kaplan, Norton 1996), avatud innovatsioon (*open innovation*; Chesbrough 2003), õppiv organisatsioon (*learning organization*; Senge 1990), sinine ookean (*blue ocean*; Kim, Mauborgne 2005), timmitud tootmine (*lean management*; Womack jt 2010) jne.[1] Nende hulgas on ka selliseid, mis on saanud kiiresti moodsaks ja sama kiiresti ununenud, näiteks on tagaplaanile jäänud tasakaalus tulemuskaardi ja õppiva organisatsiooni teemad (Örtenblad 2001). Neid moevoole on uurinud Rutgersi Ülikooli juhtimisteaduse abiprofessor Chester S. Spell (2001).

[1] Ärimudeli lõuend lubab ülevaatlikult esitada kõiki ettevõtte olemasolevaks või plaanitavaks äritegevuseks vajalikke osiseid. Väärtuspõhise pakkumise disain tegeleb ärimudeli põhikomponendi — müüva toote või teenuse — disainimisega. Kümme innovatsioonitüüpi pakub ärimudelile alternatiivse raamistiku innovatsiooni arendamiseks ettevõttes. Tasakaalus tulemuskaart on strateegia elluviimise juhtimis- ja mõõtmissüsteem. Avatud innovatsioon keskendub ettevõttesisese tootearenduse asemel avatud organisatsioonivälisele arendusele, nt koostöö või omandamise vormis. Õppiv organisatsioon tegeleb elukestva pidevõppega. Sinine ookean soovitab olemasoleval turul konkureerimise asemel luua uus turg. Toyotas alguse saanud timmitud tootmise puhul püütakse pidevalt vähendada mitmesuguseid jäätmeid, et muuta tootmine tõhusamaks.

Tugeva ja nõrga teooria tunnused pole selged (Sutton, Staw 1995: 371–377). Üsna üksmeelselt arvatakse siiski, et teooria ei ole pelgalt referentsid, uuringuandmed, nähtust kirjeldavad muutujad ja konstruktsioonid, ülevaatejoonised ja hüpoteesid. Teooriaks olemiseks on vaja, et väidetu oleks empiiriliselt kontrollitav (Rudner 1966: 10) ja ümberlükatav (Chalmers 1998), milleks on vajalikud 1) "kui-siis"-tingimuste stiilis üldistused, 2) empiiriaga/uuringuga kinnitatavad avaldused ja 3) nähtus peab olema seotud teiste nähtustega (Priem, Butler 2001: 26–28).

Probleemiks on ka teooriate kehtivus. Näiteks ei pruugi paljud majandusteooriad kehtida väljaspool USAd (Hofstede 1991; tsit. Priem, Butler 2001: 32). Samuti ei tarvitse valdavalt Angloameerika ajakirjad olla huvitatud kolmandate ja väikeste riikide kogemusest (Tienari, Thomas 2006), ja teiste kogemus jääbki teadmata vaatamata sellele, et sageli kopeeritakse kindluse mõttes uuringuid kolmandates riikides (nt Zheng jt 2010). Mõnikord on leitud, et teooriad ei pruugi ollagi ülekantavad (Lin, Germain 2003). Niisiis jätkub juhtimisteooriate puhul lahendamist vajavaid ülesandeid küllaga.

Kirjandus

A l l i k, Jüri 2014. Publitseerimise huvitav maailm. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1550–1576

A l d r i c h, Howard E. 1999. *Organizations Evolving*. London— Thousand Oaks: Sage Publications

A l l r e d, Chad R., Stanley E. F a w c e t t, Cynthia W a l l i n, Gregory M. M a g n a n 2011. A dynamic collaboration capability as a source of competitive advantage. — *Decision Sciences*, Vol. 42, No. 1, pp. 129–161

A r u, Jaan, Talis B a c h m a n n 2009. *Tähelepanu ja teadvus*. Tallinn: Tänapäev

B a r n e y, Jay 1991. Firm resources and sustained competitive advantage. — *Journal of Management*, Vol. 17, No. 1, pp. 99–120

B r o w n, Shona L., Kathleen M. E i s e n h a r d t 1995. Product development: Past research, present findings, and future directions. — *The Academy of Management Review*, Vol. 20, No. 2, pp. 343–378

C h a l m e r s, Alan F. 1998. *Mis asi see on, mida nimetatakse teaduseks?: Arutlus teaduse olemusest ja seisundist ning teaduslikest meetoditest*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Kristin Sarv. Tartu: Ilmamaa

C h e n, Eric L., Riitta K a t i l a 2008. Rival interpretations of balancing exploration and exploitation: Simultaneous or sequential? — Shane, Scott (ed.). *Handbook of Technology and Innovation Management*. Chichester, England; Hoboken, NJ: Wiley, pp. 197–214

C h e s b r o u g h, Henry W. 2003. *Open Innovation: The New Imperative for Creating and Profiting from Technology*. Boston, MA: Harvard Business School Press

C o a s e, Ronald H. 1937. The nature of the firm. — *Economica*, New Series, Vol. 4, No. 16, pp. 386–405

C o h e n, Wesley M., Daniel A. L e v i n t h a l 1990. Absorptive capacity: A new perspective on learning and innovation. — *Administrative Science Quarterly*, Vol. 35, No. 1, pp. 128–152

C r o s s a n, Mary M., Henry W. L a n e, Roderick E. W h i t e 1999. An organizational learning framework: From intuition to institution. — *The Academy of Management Review*, Vol. 24, No. 3, pp. 522–537

D a v i s, James H., F. David S c h o o r m a n, Lex D o n a l d s o n 1997. Toward a stewardship theory of management. — *The Academy of Management Review*, Vol. 22, No. 1, pp. 20–47

G h o s h a l, Sumantra, Peter M o r a n 1996. Bad for practice: A critique of the transaction cost theory. — *The Academy of Management Review*, Vol. 21, No. 1, pp. 13–47

G l a d w e l l, Malcolm 2008. *Outliers: The Story of Success*. Back Bay Books

H a m b r i c k, Donald C. 2004. The disintegration of strategic management: It's time to consolidate our gains. — *Strategic Organization*, Vol. 2, No. 1, pp. 91–98

H a w k i n g, Stephen 2002. *Universum pähklikoores*. Tlk Henn Käämbre. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus

H a w k i n g, Stephen, Leonard M l o d i n o w 2013. *Universumi suurejooneline ehitus*. Tlk Eve-Reet Tamme. Tallinn: TEA

H e l f a t, Constance E., Margaret A. P e t e r a f 2003. The dynamic resource-based view: Capability lifecycles. — *Strategic Management Journal*, Vol. 24, No. 10, pp. 997–1010

H i m m a, Marju 2016. Teadus võiks ettevõtlust toetada, kui artiklite kirjutamine poleks nii tulus. — ERR. Novaator, 12.08. Vt novaator.err.ee/v/teaduselu/b429aa39-30fa-4e85-890b-280e41654655/teadus-voiks-ettevotlust-toetada-kui-artiklite-kirjutamine-poleks-nii-tulus

J e n s e n, Michael C., William H. M e c k l i n g 1976. Theory of the firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure. — *Journal of Financial Economics*, Vol. 3, No. 4, pp. 305–360

K a p l a n, Robert S., David P. N o r t o n 1996. *The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action*. Boston: Harvard Business Review Press

K e e l e y, Larry, Helen W a l t e r s, Ryan P i k k e l, Brian Q u i n n 2013. *Ten Types of Innovation: The Discipline of Building Breakthroughs*. Hoboken, N.J: Wiley

K i e c h e l, Walter III 2012. The management century. — *Harvard Business Review*, November, pp. 63–75

K i m, W. Chan, Renée M a u b o r g n e 2005. Value innovation: A leap into the blue ocean. — *Journal of Business Strategy*, Vol. 26, No. 4, pp. 22–28

K o o n t z, Harold 1980. The management theory jungle revisited. — *The Academy of Management Review*, Vol. 5, No. 2, pp. 175–187

K r u g l a n s k i, Arie W., Gerd G i g e r e n z e r 2011. Intuitive and deliberate judgments are based on common principles. — *Psychological Review*, Vol. 118, No. 1, pp. 97–109

K u h n, Thomas S. 2003. *Teadusrevolutsioonide struktuur*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Ruth Lias. Tartu: Ilmamaa

L a u r e i r o - M a r t í n e z, Daniella, Stefano B r u s o n i, Nicola C a n e s s a, Maurizio Z o l l o 2015. Understanding the exploration–exploitation dilemma: An fMRI study of attention control and decision-making performance. — *Strategic Management Journal*, Vol. 36, No. 3, pp. 319–338

L e i m a n n, Jaak 2008. Juhtimisuuringute usaldusväärsusest. — *Director*, nr 3, lk 12–13

L e w i n, Kurt 1951. *Field Theory in Social Science: Selected Theoretical Papers*. New York, NY: Harper & Row

L i n, Xiaohua, Richard G e r m a i n 2003. Organizational structure, context, customer orientation, and performance: Lessons from Chinese state-owned enterprises. — *Strategic Management Journal*, Vol. 24, No. 11, pp. 1131–1151

M a k a d o k, Richard 2001. Toward a synthesis of the resource-based view and dynamic-capability views of rent creation. — *Strategic Management Journal*, Vol. 22, No. 5, pp. 387–401

M a r c h, James G. 1991. Exploration and exploitation in organizational learning. — *Organization Science*, Vol. 2, No. 1, pp. 71–87

M a r t i n k o, Mark J., Constance R. C a m p b e l l, Scott C. D o u g l a s 2000. Bias in the social science publication process: Are there exceptions? — *Journal of Social Behavior and Personality*, Vol. 15, No. 1, pp. 1–18

M i n, Mart 2011. Südamerütmurid aitavad elada ehk kus tuleb mängu elektriline bioimpedants. — *Horisont*, nr 1, lk 8–15

M o o r e, James F. 1993. Predators and prey: A new ecology of competition. — *Harvard Business Review*, May-June, pp. 75–86

M o r r o w, Paula C. 1983. Concept redundancy in organizational research: The case of work commitment. — *The Academy of Management Review*, Vol. 8, No. 3, pp. 486–500

O ' L e a r y, Rosemary, Nidhi V i j 2012. Collaborative public management: Where have we been and where are we going? — *American Review of Public Administration*, Vol. 42, No. 5, pp. 507–522

O s b o r n e, Martin J., Paul S. W a l k e r 1996. A Note on "The Early History of the Theory of Strategic Games from Waldegrave to Borel" by Robert W. Dimand and Mary Ann Dimand. — *History of Political Economy*, Vol. 28, No. 1, pp. 81–82

O s t e r w a l d e r, Alexander, Yves P i g n e u r 2010. *Business Model Generation: A Handbook for Visionaries, Game Changers, and Challengers*. Hoboken, NJ: Wiley

O s t e r w a l d e r, Alexander, Yves P i g n e u r, Gregory B e r n a r d a, Alan S m i t h 2014. *Value Proposition Design*. Hoboken, NJ: Wiley

P a l l a n t, Julie 2001. *SPSS Survival Manual: A Step by Step Guide to Data Analysis Using SPSS*. Berkshire: Open University Press

P e t e r a f, Margaret, Giada D i S t e f a n o, Gianmario V e r o n a 2013. The elephant in the room of dynamic capabilities: Bringing two diverging conversations together. — *Strategic Management Journal*, Vol. 34, No. 12, pp. 1389–1410

P o d s a k o f f, Philip M., Scott B. M a c K e n z i e, Nathan P. P o d s a k o f f, Daniel G. B a c h r a c h 2008. Scholarly influence in the field of management: A bibliometric analysis of the determinants of university and author impact in the management literature in the past

quarter century. — *Journal of Management*, Vol. 34, No. 4, pp. 641–720

P r i e m, Richard L., John E. B u t l e r 2001. Is the resource-based "view" a useful perspective for strategic management research? — *The Academy of Management Review*, Vol. 26, No. 1, pp. 22–40

P u r j u, Alar 2009. Nobeli preemia majanduse valitsemisstruktuuride uurijatele. — *Sirp*, nr 43, 20. XI. Vt www.sirp.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=9749:nobeli-preemia-majanduse-valitsemisstruktuuride-uurijatele-&catid=9:sotsiaalia&Itemid=13&issue=3276

Q u o t e s. 2016 = Rear view mirror quotes. — AZ Quotes, 17. VIII. Vt www.azquotes.com/quotes/topics/rear-view-mirror.html

R u d n e r, Richard S. 1966. *Philosophy of Social Science*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall

S e n g e, Peter M. 1990. *The Fifth Discipline: The Art and Practice of the Learning Organization*. New York: Currency and Doubleday

S i m o n, Herbert A. 1992. What is an "explanation" of behavior? — *Psychological Science*, Vol. 3, No. 3, pp. 150–161

S n y d e r, Robert A. 2016. *The Social Cognitive Neuroscience of Leading Organizational Change: TiER1 Performance Solutions' Guide for Managers and Consultants*. New York, NY: Routlege

S p e l l, Chester S. 2001. Management fashions: Where do they come from, and are they old wine in new bottles? — *Journal of Management Inquiry*, Vol. 10, No. 4, pp. 358–373

S t e r m a n, John. D. 1994. Learning in and about complex systems. — *System Dynamics Review*, Vol. 10, No. 2–3, pp. 291–330.

S t r e e t, Marc D., Dennis P. B o z e m a n, J. Michael W h i t f i e l d 1998. Author perceptions of positive and negative editor behaviors in the manuscript review process. — *Journal of Social Behavior and Personality*, Vol. 13, No. 1, pp. 1–22

S t u a r t, Toby E., Joel M. P o d o l n y 1996. Local search and the evolution of technological capabilities. — *Strategic Management Journal*, Vol. 17, No. S1, pp. 21–38

S u t t o n, Robert I., Barry M. S t a w 1995. What theory is not. — *Administrative Science Quarterly*, Vol. 40, No. 3, pp. 371–384

Z a h r a, Shaker A., Gerard G e o r g e 2002. Absorptive capacity: A review, reconceptualization, and extension. — *The Academy of Management Review*, Vol. 27, No. 2, pp. 185–203

Z h e n g, Haitao, Martin D e J o n g, Joop K o p p e n j a n 2010. Applying policy network theory to policy-making in China: The case of urban health insurance reform. — *Public Administration*, Vol. 88, No. 2, pp. 398–417

Z o l l o, Maurizio, Edward F r e e m a n 2010. Re-thinking the firm a post-crisis world. — *European Management Review*, Vol. 7, No. 4, pp. 191–194

T a p p, Alan 2005. Why practitioners don't read our articles and what we should do about it. — *The Marketing Review*, Vol. 5, No. 1, pp. 3–12

T e e c e, David J., Gary P i s a n o, Amy S h u e n 1997. Dynamic capabilities and strategic management. — *Strategic Management Journal*, Vol. 18, No. 7, pp. 509–533

T i e n a r i, Janne, Robyn T h o m a s 2006. Penetrating the academic publishing machine: A rough guide. — *The Finnish Journal of Business Economics*, No. 3, pp. 369–380

T u s h m a n, Michael L., Philip A n d e r s o n 1986. Technological discontinuities and organizational environments. — *Administrative Science Quarterly*, Vol. 31, No. 3, pp. 439–465

V a n d e V e n, Andrew H. 2007. *Engaged Scholarship: A Guide for Organizational and Social Research*. Oxford—New York: Oxford University Press

W e i c k, Karl E. 1995. What theory is not, theorizing is. — *Administrative Science Quarterly*, Vol. 40, No. 3, pp. 385–390

W e i c k, Karl E. 2001. Gapping the relevance bridge: Fashions meet fundamentals in management research. — *British Journal of Management*, Vol. 12, No. s1, pp. 71–75

W e r n e r f e l t, Birger 1984. A resource-based view of the firm. — *Strategic Management Journal*, Vol. 5, No. 2, pp. 171–180

W h e t t e n, David A. 1989. What constitutes a theoretical contribution? — *The Academy of Management Review*, Vol. 14, No. 4, pp. 490–495

W i l l i a m s o n, Oliver E. 1981. The economics of organization: The transaction cost approach. — *American Journal of Sociology*, Vol. 87, No. 3, pp. 548–577

W o m a c k, James P., Daniel T. J o n e s, Daniel R o o s 2010. *Masin, mis muutis maailma*. Tlk Kadri Kristjuhan. Tallinn: Külim

Ö r t e n b l a d, Anders 2001. On differences between organizational learning and learning organization. — *The Learning Organization*, Vol. 8, No. 3, pp. 125–133

MAIT RUNGI (1972) on lõpetanud Tallinna Tehnikaülikooli insenerina 1997, ärikorralduse magister samas 2002, doktorikraad 2010 (Lappeenranta Tehnikaülikool). TTÜ infotehnoloogia teaduskonna automaatikainstituudi insener 1995–1998, majandusteaduskonna ärikorralduse instituudi organisatsiooni ja juhtimise õppetooli lektor 2003–2010, ärikorralduse instituudi dotsent a-st 2011.

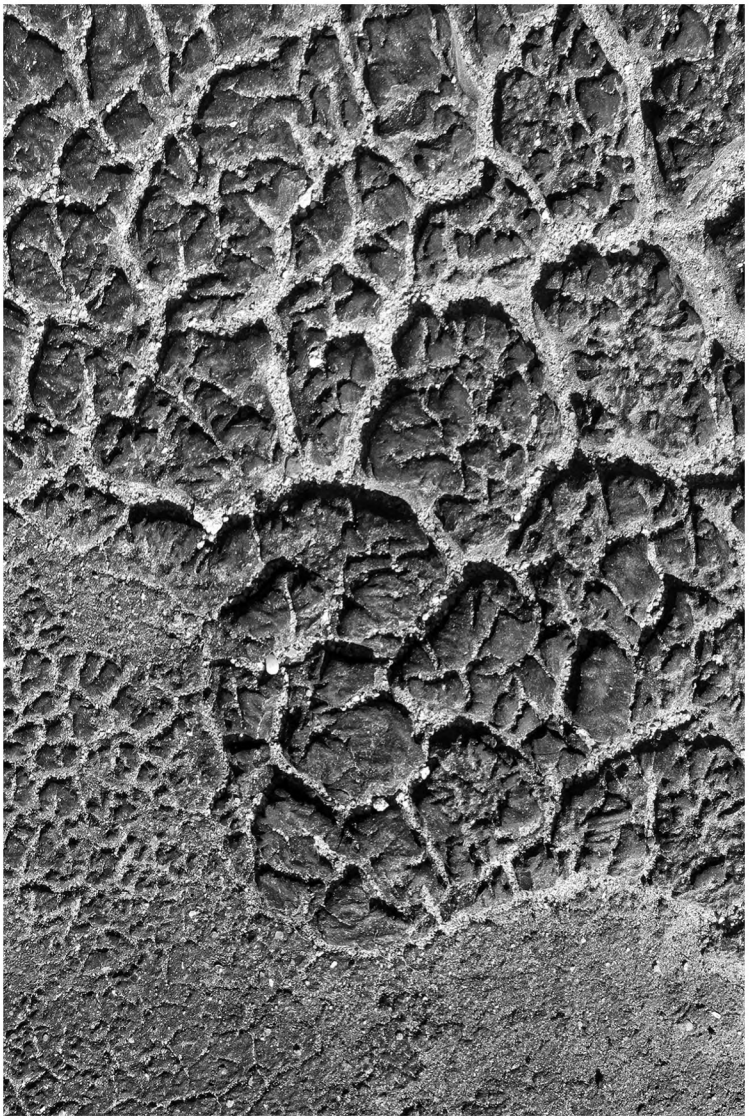

LOIT JÕEKALDA. Informatsioon VII
(detail, digitrükk, paber, 2017)

ARVUSTUS

TALENDID KOJU EHK VÄLISMAALT EESTI TRÜKISEID OTSIMAS

***Eesti raamat välismaal 1944–2010 = Estonian Books Abroad 1944–2010 = Das Estnische Buch im Ausland 1944–2010: Bibliograafia.* Koostanud Anne Valmas, registrid: Aita Kraut, Juta Laasma, Eve Siirman, toimetanud Anne Ainz. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2017. 2 kd. 1235 lk.**

Tavapäraselt oleme eestlastena uhked oma vaimukultuuri kahe pooluse üle. Esiteks, meil on rahvaarvu suhtes maailma suurim rahvaluulekogu, ja teiseks, oleme end ikka raamaturahvaks pidanud. Emakeelset kõrgharidust ja selles teaduse tegemise võimalust väärtustades kuuluume aga siiski "väikerahvaste" hulka. Seda olulisem ja kallim on meile vaimukultuuri iga sellise kübeme arvelevõtmine, mis meie eneseteadvust eestlasena kinnitab. Me võlgneme oma olemasolu eest n-ö kultuurrahvaste praeguses peres tänu eelkõige omakeelsele kirjaoskusele. Riskides erutada folkloriste, on mul selle kinnituseks tahtmine tsiteerida Edward Gibbonit, kes oma mahukas suurteoses võrdleb germaanlasi vanade roomlastega: "Kirja kasutamine on aga peamine asi, mis eristab tsiviliseeritud rahvaid metslashordidest, kes on ühtviisi võimetud nii teadmisi koguma kui ka mõtisklema. Ilma selle kunstliku abivahendita laseb inimese mälu tema hoolde usaldatud ideedel peagi unustusse vajuda või moonduda, ja õilsamad vaimuanded, millele enam eeskujusid ega ainet ei pakuta, unustavad vähehaaval oma võimed: otsustusvõime jääb nõrgaks ja jõuetuks, fantaasia loiuks ja hootiseks. Et seda tähtsat tõde täielikult mõista, püüdkem mõõta määratut vahet, mis arenenumas ühiskonnas lahutab õpetlast *kirjaoskamatust* talupojast. Esimene rohkendab lugemise ja mõtlemise kaudu oma kogemusi, elab kaugetes aegades ja võõrastel maadel, sellal kui teine oma ainumasse elupaika juurdunult ja lühikese elueaga piiratuna ületab vaimuannete kasutamise poolest vaid pisut oma härjast kolleegi."[1]

[1] Edward Gibbon. *Rooma impeeriumi allakäigu ja languse ajalugu.* I–II. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Triinu Pakk. I kd. Tallinn: EKSA, 2016, lk 268–269.

Eestikeelse ja Eestit puudutava kirjavara registreerimist peaksime niisiis pidama vähemalt niisama oluliseks kui rahvaluule kogumist ja selles mõttes pole sugugi liig seada Eesti retrospektiivse rahvusbibliograafia koostamine ja väljaandmine samale tähtsusastmele, kui seda on läbi sajandite kestev *Vana kandle* köidete ilmutamine. Rahvusbibliograafia idee sõnastajad ja eestvedajad alates Richard Antikust ja Endel Annusest kuni tänaste ja homsetegi teostajateni viivad ellu Jakob Hurda mõõtu ettevõtmist!

Enne kui võtan lähema vaatluse alla meie hulgast hiljuti lahkunud Anne Valmase (1941–2017)[2] koostatud kaheköitelise teose *Eesti raamat välismaal 1944–2010*,[3] peatugem põgusalt ka varem ilmunul. Jätan küll siinkohal vahele vaidlused mõistete *Estonica*, *Baltica* ja *Estica* erinevuste üle ning loetlemata baltisakslastest uurijad ja varasema meisse puutuva võõrkeelse raamatu ning ideoloogilise survestamise ja põlustamise, mis tekitasid uuritavas materjalis lünki ja piiranguid nõukogude ajal. Siiski, ühe vahemärkusega: tollal kehtis ajuti isegi, Voldemar Milleri sõnastuses "ortodoksaalse eestikeelsuse printsiip", mille järgi hõlmas Eesti raamatu ajalugu ainult eestikeelset trükist. Miller jutustab, kuidas 1960. aastal korraldatud Eesti raamatu suurnäitusel sooviti välja panna ka väike hulk saksa- ja venekeelseid raamatuid, ent see tekitas vastuseisu: "Tuli visalt selgitada, et ainult eestikeelset raamatut näidates teeme oma raamatu palju vaesemaks ja ortodoksaalselt keele printsiipi aluseks võtjad isegi rikuvad oma printsiipi. Sest vanimad eestikeelsed raamatud, millest nad loevad eestikeelse raamatu algust, on ju formaalselt kõik saksakeelsed, sest nende tiitelleht on saksakeelne ja saksa keel asub seal esikohal, eesti keel on toodud ainult rööptekstina. Täiesti võõrkeelsed on ka kõik vanemad eesti keele õpetused. Ning lõpuks, kui me jätame välja kõik võõrkeelsed raamatud, lülitame välja peaaegu kogu meie maad käsitleva teadusliku kirjanduse, sealhulgas ka suurema osa eestlaste endi teaduslikke töid, sest need on, arvestades meie tõsiteaduslike raamatute väikest lugejaskonda, kuni 1940. a. suuremalt osalt välja antud võõrkeeltes, nüüd peamiselt vene keeles."[4] Tollase vene- ja

[2]Vt ka: Janika Kronberg [ajakirjas ekslikult Peeter Olesk]. Anne Valmast mälestades. — *Looming* 2017, nr 9, lk 1373–1374; Maire Liivamets. Meenutades Anne Valmast 28. X 1941 – 25. VII 2017. — *Keel ja Kirjandus* 2017, nr 10, lk 809–810. *Toim.*

[3]Vt digiteerituna www.digar.ee/arhiiv/et/raamatud/76378 ja www.digar.ee/arhiiv/et/raamatud/76645.

[4]Voldemar Miller. *Estonica* mõiste areng ja olukord raamatukogudes. — Kalju Oja (koost.), Ivi Eenmaa, Voldemar Miller, Kalju Oja ja

saksakeelse asemel heidaksime nüüd sarnast ortodoksaalsuse põhimõtet järgides üle parda terve hulga ingliskeelset, ent vältimatult Eestisse puutuvat teaduskirjandust, olgu see siis välja antud kodu- või välismaal.

Praeguse retrospektiivse rahvusbibliograafia idee sõnastas Endel Annus (1915–2011) aastail 1979 ja 1981 ilmunud programmilistes artiklites.[5] Tema visandatud programm on paisunud tegelikkuses nii mahu kui köidete osas, tehtust vahekokkuvõtte on teinud Aija Sakova-Merivee artiklis "Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia — kellele ja milleks?"[6] Siin käsitletava teose puhul rõhutaksin aga, et algsete kavade taustal on need sisuliselt n-ö programmivälised, sest kirjeldavad raamatuloo seda sektorit, millest sügaval nõukogude ajal oli raske, kui mitte võimatu akadeemilist ülevaadet koostada. Tegemist on bibliograafiaga, mis peale väheste erandite registreerib eelkõige okupatsioonide ja Teise maailmasõja tulemusel tekkinud eesti paguluse raamatu vormis ning eeldatavasti tiražeeritud kirjalikku eneseväljendust, mille järelmid ulatuvad meie vahetusse, Nõukogude-järgsesse kaasaega. Täpselt sedasama kinnitab ka saatesõna, mille järgi bibliograafias registreeritakse "1944. aastal nõukogude vägede hirmus Eestist pagulusse põgenenud eestlaste ja nende järeltulijate trükised (kui tegemist on autori, koostaja, toimetaja või tõlkijaga), mis on välja antud eesti ja teistes keeltes" (lk 11).

Tegemist on niisiis äärmiselt mahuka ja peaaegu hõlmamatu ning süvenemisel mitmeid küsimusi tekitava tööga. Seda juba väheke sirvinuna saab ilma liialduseta öelda, et *Eesti raamat välismaal* (edaspidi ERV) haarab territooriumi ümber kogu maailma Riiast Helsingini, esindatud on ka sellised ilmumiskohad nagu Teheran, Yangon või Tōkyō, rääkimata tavapärastest eestlaste asualadest Euroopas, Põhja-Ameerikas ja Austraalias. Nii et kui varasem eesti raamatu lugu kaob "aegade hämarusse" ning mõnigi vana trükis on jäänud teadmata või

---

Anne Valmas (toim.). *Eesti raamat ja raamatukogu*. (Nõukogude Eesti raamatukogundus XI.) Tallinn: Eesti NSV Kultuuriministeerium, 1981, lk 97.

[5]Endel Annus. Eesti retrospektiivse rahvusbibliograafia programmist. — *Keel ja Kirjandus* 1979, nr 5, lk 301–302; Endel Annus. Eesti retrospektiivse rahvusbibliograafia programmist. — Kalju Oja (koost.), Ivi Eenmaa, Voldemar Miller, Kalju Oja ja Anne Valmas (toim.). *Eesti raamat ja raamatukogu*. (Nõukogude Eesti raamatukogundus XI.) Tallinn: Eesti NSV Kultuuriministeerium, 1981, lk 68–75.

[6]Aija Sakova-Merivee. Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia — kellele ja milleks? — *Keel ja Kirjandus* 2014, nr 11, lk 862–866.

kirjeldamata selle kõigi eksemplaride hävimise tõttu, siis vaadeldavasse teosesse arvatu piirid hajuvad ruumis ja muutuvad küsitavaks nii trükiste sisu kui ka võõrsil teab mitmendat põlve eestlase segase määratlemise tõttu.

Samas ei ole ERV sündinud päris tühjale kohale. Bernard Kangro koostas juba 1950. aastaist alates eksiilis ilmunud raamatute nimestikke, koondades biobibliograafilise teabe 1853 raamatust oma teosesse *Eesti kirjakuulutaja eksiilis: Biblio- ja biograafiline teatmik aastaist 1944–1986: Kirjanduse lugu andmetes, arvudes ja piltides* (Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1989). Ajaliselt ja mõneti ka ideoloogiliselt sisult eelneb ERVile samuti retrospektiivseks bibliograafiaks nimetatud väike köide *Eesti raamat 1941–1944: 1941. a. september – 1944. a. september* (koost. Janika Tomingas, toim. Anne Ainz; Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 1997),[7] milles registreeritu on piiritletud Saksa okupatsiooni ja selleaegse *Estonica*'ga ning mis sisaldab 1101 kirjet. Teine ja olulisem teos peale Bernard Kangro oma, millest ERV otseselt välja kasvas, on Anne Valmase enda 2003. aastal Tallinna Pedagoogikaülikoolis doktoritööna kaitstud monograafia *Eestlaste kirjastustegevus välismaal 1944–2000* (I–II; Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus, 2003), eriti selle II köide, mille kirjandusnimestik sisaldab 4070 kirjet. Ent samas on nende kahe Anne Valmase bibliograafia vahel ka suur erinevus: eelmises vaadeldi *eestlaste kirjastustegevust* asukohamaade kaupa ning just kirjastaja pidi üldjuhul olema eestlane või kirjastus eestlas(t)e oma. Vastavalt sellele on seal esikohal kirjastajate register, teisel kohal pealkirjade register ja alles siis järgneb isikuregister. ERVis on kirjastajate registrist loobutud, ehkki saatesõna lisas nr 1 on loetletud 32 paguluses tegutsenud eesti kirjastust. Nende nimemärkide all ilmunud 1508 trükisega on asi selge, ent põnevamaks ja küsitavamaks läheb just hajusatel äärealadel. ERV sisaldab 9272 kirjet, seega üle kahe korra rohkem kui varasemas bibliograafias, neile järgneb isikunimede register ja pealkirjaregister, mis hõlbustavad otsitava leidmist ja orienteerumist erinevatesse temaatilistesse lahtritesse paigutatud trükiste vahel. Rahvusbibliograafia eelmiste köidetega võrreldes paistab silma, et pole märgitud raamatute leidumust meie suuremates raamatukogudes, kuid see pole ka nii oluline, sest meil on olemas 17 Eesti suurema raamatukogu elektrooniline ühiskataloog ESTER, rahvaraamatukogude ühiskataloog URRAM jms. Lootusetut vaeva ei ole nähtud ka trükiarvude selgitamisega, kui seda pole raamatus märgitud.[8] Samas on küll ka

[7] Vt digiteerituna www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:283732.

[8] Eesti Kirjanike Kooperatiivi kirjastust käsitlevas raamatus *Tiibhobu märgi all: Eesti Kirjanike Kooperatiiv 1950–1994* (Tallinn: Un-

trükiarvu olemasolu korral mõnel juhul eksitud: näiteks Kalju Lepiku ja Otto Paju koostöös sündinud bibliofiilsete raamatute, esiteks itaaliakeelse *Il pifferaio* puhul (Roma: Maarjamaa, 1975; 8049 — siin ja edaspidi ilmumisandmete järel kirje number ERVis) on selleks märgitud 50 nummerdatud eksemplari, ent raamatust loeme "150 copie numerate" (minu valduses olev eksemplar on nummerdamata), teiseks *Priiuse sinepiiva kasvamisest* (Stockholm, 1999; 8050) 50 nummerdatud ja 50 nummerdamata eksemplari, ent raamatus seisab "viiekümnes nummerdatud ja autorite poolt signeeritud eksemplaris".

Milliseid küsimusi need kaks musta köidet tekitavad? "Probleemseks jääb ka eestlase määratlus," tunnistatakse juba saatesõnas (lk 11). Ent jätkem siin arutlus ulgueestlaste rahvusliku identiteedi üle kõrvale, pealegi on ERVi võetud nii mõnigi raamat, mille autoril ei ole teadupärast mingeid eesti juuri — näiteks Willamette'i ülikooli filosoofist emeriitprofessori Lou Goble'i romaan *The Kalevide* (Toronto—New York: Bantam Books, 1982; 6871) on pigem tuletatud teos kui ERVi mis tahes kriteeriumi järgi liigituv raamat, ameeriklase jaoks eksootilise põhjarahva eepose töötlus romaanižanris. Samas on välja jäänud Eesti suure sõbra, Soome keeleteadlase Lauri Kettuse (1885–1963) 1960. aastal Helsingis ilmunud eestikeelne luulekogu *Südame sillad* (Helsinki, 1960; ilmunud ka soome keeles Kyösti Kettuse tõlkes: Lapinlahti: Väärnin pappila, 2010), ehkki Valmase eelmises bibliograafias on see sees. Ma ei virise ka liigenduse üle, ehkki ühele sõnastamata põhimõttele — bibliograafia ees on kõik raamatud võrdsed — vastaks kõige enam trükiste kategooriline alfabeetiline tasalülitamine ilma eranditeta. Praegusel juhul leiab näiteks pealkirja alt "Teaduse üldküsimused. Filosoofia" 18 kirjet, autorite hulgas Endel Aruja, Theodor Künnapas, Jüri Lina ja Ilmar Tammelo. Miski siin ei klapi. Väiksematest viperustest jäi veel silma, et Erik Virbsoo varjunime all ilmunud Heino Susi *Lugusid möödunud aegadest* (*S.l.*: Kalev, 1987; 9020; ka: Tallinn: Perioodika, 1989) ja Ilmar Talve romaan *Juhansoni reisid* (Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1959; 8985–8986; ka: Tallinn: Faatum, 1994 ja Tallinn: Eesti Päevaleht — Akadeemia, 2009; 8984) ning selle soomekeelne tõlge Martti Rauhalalt *Juhansonin matkat* (Hämeenlinna: Karisto, 1961, 2. tr 1991) on paigutatud mälestusteraamatute hulka. Temaatiline lahterdamine eeldaks koostajalt üleinimlikku võimet olla lugenud kõiki raamatuid, halastamatu alfabeet aga vabastaks liigsest vastutusest.

---

deri ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2002) püüdsin seda teha, võttes aluseks trükikojaarved, mis olid tänu kirjastuse arhiivi olemasolule ja selle kättesaadavusele Eesti Kultuuriloolises Arhiivis Tartus alles.

Teiseks tekitab mõningaid küsimusi see, et bibliograafia pealkirjas sisaldub sõna *raamat*, kuid ERVi saatesõna järgi on bibliograafias arvele võetud "kõik vähemalt viieleheküljelised *trükised* või *väikepaljunduses* [minu rõhutused — *J. K.*] publitseeritu" (lk 11). Kirjetes kohtame selliseid märkusi nagu "mimeograafpaljundus" (nt gaididele mõeldud *Laagri ehitusaabits* ([Saksamaa: Eesti Gaidid, 1970?]; 2051), "kserokoopia käsikirjast" (Ants Orase õpilase Vincent B. Leitchi toimetatud "The Poetry of Estonia: Essays in Comparative Analysis" ([New Haven: Yale University], 1980; 5572), "väikepaljundus" (nt Reino Sepa valik "Eesti armastusluule" ([Stockholm: *S.n.*, 196-?]; 7842), "masinakirja paljundus" (nt Hellar Grabbi ja Rein Sepa koostatud "Luulet huumoriga" ([USA: *S.n.*, 196-?]; 8071), "spiraalköide" (nt Vello Ederma artiklid ja dokumendikoopiad isiklikust arhiivist, mille paljundamise ja mitmesse Eesti raamatukogusse toimetamise eest ta on ise hoolitsenud; 942–955 jt). Võib arvata, et sama eksklusiivsed ehk vaid piiratud määral lugejale kättesaadavad on ka paljud ERVis registreeritud võistlus- ja magistritööd ning väitekirjad, ürituste kavalehed ja eelkõige organisatsioonisiseseks levitamiseks mõeldud liikmete nimekirjad jms. Või arhiivifondide nimistud: ERVis on kirjete 295–322 all loetletud Stockholmis asuva Rootsi Riigiarhiivi Balti Arhiivi nimestikud, mis on tegelikult masinakirjateksti paljundused. Nende hulgast puuduvad ERVis Karl Ristikivi ja August Gailiti arhiivifondide nimestikud, kuigi ilmselt ühtluse mõttes on esitatud Ants Murakini arhiivi nimestik ja veel mõnigi, mis koosneb ainult kolmest paljundatud lehest.

"Trükise" mõiste alla liigituvad ka ühel lehel tasapinnalised andmekandjad — Eesti kaardid. See on ühtlasi sümboolne akt. Teema "Eesti Vabariik" algab August Tammekannu Eesti kaardiga (joonistanud Ed. Oras; Stockholm: Rootsi-Eesti Õpperaamatufond, [1974]; 1118), ent võinuks olla ka lisatud, et see on kordustrükk 1938. aasta kaardist. Peale selle leidub bibliograafias veel paar kaarti, nende kõrval puuduvad aga Vello Salo Maarjamaa kirjastusel 1976. aastal ilmunud Hiiumaa ja Saaremaa topograafilised kaardid, mis on samuti järeltrükid 1938. aasta omadest.

Küsigem nüüd edasi, mis on *eesti trükis* ERVi mõttes? See on kõigepealt ja eeldatavasti eestlase kirjutatud raamat või ka selle tõlge või siis eestlase tõlgitud raamat mis tahes keelest või keelde, üldjuhul peaks tal olema ka teatav Teise maailmasõja järgse maapao puudutus. Sellisele nõudele vastab näiteks USAs P. S. U. Poetry Committee 1981. aastal väljaantud luulevalimik *The New Heaven and Earth of Jaan Kaplinski* (7962) — põhjusel, et selle on tõlkinud Teise maailmasõja ajal Nõukogude tagalast Afganistani kaudu põgenenud ja hiljem Havail elanud puhastverd eestlane Ants Eert (1924–2013) ning saatesõna kirjutanud

Hellar Grabbi, ent näiteks 1985. aastal avaldatud *The Same Sea In Us All* (Portland: Breitenbush Books, samuti: [Mission]: Barbarian Press, 1985 ning London: Collins Harvill, 1990) bibliograafias ei kajastu, sest selle on tõlkinud Jaan Kaplinski ise ning redigeerinud Ameerika luuletaja Sam Hamill. Samal põhjusel leiduvad bibliograafias Madli Puhvli, Peeter Puide, Kalli Klementi, Ivo Iliste jt Läänes elanud ja elavate eestlaste tehtud tõlked, olgu siis kodueestlaste Jaan Krossi, Jürgen Rooste, Doris Kareva, Aare Pilve, Tõnu Õnnepalu, Mati Undi jt või siis pagulaste, nagu Ilmar Laabani, Arved Viirlaiu, August Gailiti, Karl Ristikivi jt loomingust. Muuseas, Ristikivilt on sees küll *Inimese teekonna* tõlge prantsuse keelde koos algtekstidega *Chemin terrestre* (tlk Tarah Montbélialtz; Montreuil-sous-Bois: Guillotine, 2002; 8179), soomekeelne *Ihmisen matka* (tlk Pirkko Huurto ja Irmeli Pääkkönen; [Saarijärvi]: Pohjoinen, 1998; 8180) ja koos rööptekstidega ilmunud udmurdikeelne *Inimese teekond: Luuletusi* = *Адямилэн улон сюрес-эз: Кылбуръёс* (tlk Nadežda Ptšelovodova; Ижкар: Инвожо, 2004; 8181), kuid puudub marikeelne *Айдеме корно: Почеламут-влак* = *Inimese teekond: Luuletusi* (tlk Albertina Ivanova; Йошкар-Ола: Издательский дом "Ото", 2008).

Ja kui nüüd veel küsida, mis on *eesti trükis välismaal*, läheb asi juba päris põnevaks, eriti kui väljuda meile juba veerandsada aastat tuttava pagulaskirjanduse kitsamast raamistikust. Soome keeles kirjutanud Aino Kallas on ERVis esindatud nii Soomes ilmunud algupärandite kui ka Rootsis ilmunud eestikeelsete tõlgetega. Aga kuivõrd on eesti rahvustrükised Kanadas elava ja Harlequini kirjastuse toimetusdirektorina töötava Malle Välliku (sünd. 1959) Molly Liholmi nime all koos tõlgetega eri keeltes ilmunud naistekad (kokku 48 kirjet; 7076–7124)? Üks suurejoonelisemaid Eestiga seotud rahvusvahelisi avantüriste Ignace Lepp (1909–1966) on ERVis registreeritud ilmselt rekordilise 167 trükisega. Suurem osa neist on muidugi tema prantsuse ja saksa keeles kirjutatud algupärandite tõlked, ent need levisid Jaapanist Argentiinani. Samas on tema looming kuni Elmar Salumaa aastakümneid käsikirjas seisnud tõlke *Moodsa ateismi psühhoanalüüs* (Tallinn: Maarjamaa, 2017) ilmumiseni jäänud Eestis täiesti tundmatuks. Oma eesti juured salgas ta hilises eas maha, on teadnud kinnitada Lepa jälgi ajanud Fanny de Sivers ja Vello Salo. See ei kahanda muidugi huvi tema isiku ja tegemiste vastu. Sama lugu on meie mehega Birmas ehk praeguse nimega Myanmaris. Rangelt võttes — kas Friedrich V. Lustigi (1912–1989, munganimi Ashin Ānandā ja Ārhanī Ānanda) 1967. aastal Rangoonis (praeguse nimega Yangonis) Khin Pe Gyi kirjastuses ilmunud valitud ja tõlgitud *Burmese Classical Poems* või originaalluuletused (vt ka 7836–7839) liigituvad eesti raamatuks välismaal? Nende kahe biblio-

graafias esindatud mehe järel turgatab pähe ka puuduv kolmas, omapärane seikleja, 1956. aastal Saksamaalt repatrieerunud müstik Śrī Rāma Michael Tamm (sünninimi Mihkel Tamm, 1911–2002), kellest on kirjutanud Haljand Udam ja kellelt pärast 1981. aastal õnnestunud lahkumist Nõukogude Liidust ilmus Läänes mitu raamatut.

Edasi, võtame näiteks kolonelleitnant Jüri Toomepuu (sünd. 1930) USAs ja võib-olla ka Lõuna-Koreas välja antud militaarteemalised trükised, mis liigituvad lahtrisse "Maailma maade ajalugu ja poliitika" (682–688). Aga ma ei välista, et ka Chinook-kopteritega lennusimulatsiooni testimisel jms on oma kaudne tähendus Eesti kaitsevõimele ja rahvuslikule julgeolekule. Napiks tundub jäävat ka rootsikeelsete teatmike *Vem är det: Svensk biografisk handbok* (Stockholm: Norstedt, 1992 ja 1994; 21–22) kuuluvus ERVi üksnes põhjusel, et üks selle toimetajaid oli Katrin Paabo (kaastoimetaja Hans Uddling) ja kindlasti sisaldavad need teatmikud ka eestlaste elulugusid.

Miks Cornelius Hasselblatti tekstiga Münchenis ilmunud pildialbum *Estland: Album* (München: Bucher, 1994; 1138) ja selle samal aastal Stockholmis ilmunud tõlge rootsi keelde (tlk Carl G. Liungman; Stockholm: Streiffert, 1994; 1139) on eesti raamat välismaal, kuid selle soomekeelne tõlge *Viro* (tekst Cornelius Hasselblatt ja Kai Ulrich Müller, tlk Heikki Eskelinen; Helsinki: Otava, 1994) ei ole, nii nagu seda pole ka Brigitte von Engelhardti ja Thomas Maessi koostatud reisijuht *Estland* (Leer: Mundo, 1992)? Muide, Hasselblatti rohkeid (kodu)eesti kirjanduse tõlkeid pole samuti ERVis esitatud. Kas Würzburgis ilmunud album *Estland* (Würzburg: Kraft, 1992; 1140; vrd ka [Würzburg]: Flechsig, 2002 ja 2004, mis bibliograafias puuduvad), mille teksti autorid on "kodueestlased" Jüri Kuuskemaa ja Sirje Kivimäe ning lisaks Ilka Mahrt, on üldse miskitpidi eksiilikogemusega seotud? Sellistele küsimustele rahuldavaks vastamiseks peaks teadma kõigi raamatute autorite, tõlkijate ja koostajate päritolu ning saatust.

Netiavarusest leiab õige mitu pangandustegelase Rudolf Jalaka (1914–1997) trükist, mis pealkirjade järgi otsustades (nt Zambia rahandusest kõnelevad *Foreign Exchange Zambia: An Evaluation of the Auction System in the Zambian Economy* (Stockholm: Swedish National Development Authority, 1987) ja *Valuta auktioner i Zambia* (Stockholm, 1987) oleksid vähemalt niisama õigustatud EVRis kajastuma kui Andres Küngi (1945–2002) raamatud Bangladeshist.

Ja lõpuks ei saa ka küsimuseta: *mis või õigemini kus on välismaa selle bibliograafia mõttes*? Eestist vaadates ja eesti pagulase jaoks on see sageli tema oma uus asukohamaa, ent paradokslikult võib selleks olla ka näiteks Läti Vabariik, kui mõni Ilmar Laabani või Helga Nõu

raamat on ilmunud Riias. Aga välismaa võib-olla ka suure osa kunagise NSVLi alal laiutav Venemaa Föderatsioon, kui Ristikivi või Underi tõlge on ilmunud komi, mari või udmurdi keeles. Omamoodi, ent paratamatu paradoks on seegi, kui järgitakse koostamisel seatud reegleid. Küsimusi tekitab ka Heino Kiige toimetatud ja Borease ning Õllu kirjastusmärgi all Tallinnas Ühiselu trükikojas 1994. aastal trükitud Einar Sandeni romaani *Viimne veerand veini* 2. trükk (7391), Valli Naelapea *Traagelniidid: Luuletusi 1954–1989* (Tartu—Toronto: Kotkajärve Metsaülikool, 1991, trükikoda märgitud ei ole; 8091) või mõni muugi raamat (nt Johnny Kivimetsa *Vägen till friheten under andra världskriget* (Klintehamn: Preposition, 2008, trükitud Tallinna Raamatutrükikojas); 7661), mille trükkimise kohaks on märgitud Eestis asuv trükikoda. Oleme ringiga kodumaal tagasi. Analoogiline juhtum on ka Kalju Lepiku ja Otto Paju juba nimetatud bibliofiilne väljanne *Il pifferaio* (8049), mille kirjastajaks on märgitud Maarjamaa Roomas, ehkki see on trükitud Stockholmis. Mida õieti tuleks sellistel puhkudel pidada raamatu ilmumiskohaks — kas Roomat, kus parajasti elasid luuletuse tõlkijad Margherita Guidacci ja Vello Salo, kes tõenäoliselt Stockholmis eestlastega suhtlemas käies lubas kasutada oma korraldatud tõlget ning "laenas" selleks ka kirjastuse Maarjamaa nime, või Stockholmi, kus raamat Otto Paju kunstnikupilgu all trükiti?

Mõned märkused veel selle kohta, mis on sees ja mis väljas. Lähtun täiesti subjektiivselt sellest, mis on "raamatum" mõnestki ERVis esindatud trükisest või millel on teatud analoog ERVis olemas. Need märkused on siiski pisku ERVi tuhandete kirjetega võrreldes.

Kui eeldada järjepidevust 1997. aastal Eesti Rahvusraamatukogu väljaandel ilmunud bibliograafiaga *Eesti raamat 1941–1944*, siis seal on küll nimetatud Helsingis 1944. aastal ilmunud kirjandusliku koguteose *Eesti Looming* kaks numbrit (121–122), kuid need ning Stockholmis 1945. ja 1946. aastal ilmunud *Eesti Looming* III ja IV ERVis puuduvad, väljajättu õigustava *perioodika* mõiste alla ei liigitu need kuidagi, ka pole saatesõnas mainitud perioodika ja jätkväljaannete eristamist. Pealkirja all *Eesti Üliõpilaste Selts 1870–1990* on hõlmatud Eesti Üliõpilaste Seltsi XVI album (Stockholm: EÜS Vanematekogu Kirjastus, 1990; 1591), kuid puuduvad "päris" paguluse aegsed XII (ilmunud 1955), XIII (1960), XIV (1965) ja XV (1970), samas on põhjalikult registreeritud iga aasta-paari tagant uuendatud korporatsioonide või seltside liikmete nimekirju või muid seda laadi trükiseid, millest nii mõnigi võib olla levinud vaid "masinakirja paljunduses" (nt *Eesti Üliõpilaste Selts 1870–1918: Biograafilisi täiendusi* (koost. Henno Lender; Stockholm: *S.n.*, 1982; 1589). Aga pole ka Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis (ETSR) 1952. aastast ilmunud aastaraamatuid (seni viisteist köidet,

viimane avaldatud 2015), samuti puudub aastail 1954–1978 New Yorgis välja antud *Yearbook of the Estonian Learned Society in America*, mida ilmus kuus köidet. Ma ei oska neidki paigutada saatesõnas nimetatud välistavate kriteeriumide alla. Kalju Lepiku muidu hoolikalt arvele võetud bibliofiilsete raamatute hulgast puudub Otto Paju kujundatud ja Rootsis Tasuja Triibulise nime all kolmekümnes eksemplaris ilmunud *Aabits entsüklopeedia. Koostanud Illimarile teadlane toktor Tasuja Triibuline: Stokholmis, 27. jaanuaril 1990* (Stockholm: *S.n.*, 1999), mis jäi sarja "Paksu raamatu akadeemia toimetised" esimeseks ja ainsaks numbriks. ERVis ei sisaldu Ann Musta intervjuu Johnny B. Isotammega *Pimedusaja valgusest ja valgusaja pimedusest* (*S.l.*: Põhja-Ameerika Eestlaste Demokraatlik Foorum "Altera", dat-mata), mille andis välja Jaan Isotamme sugulane Karl Aun ja mis algselt oli ilmunud küll *Sirbis* 17. ja 24. mail 1991, kuid trükise lisaväärtuseks on Karl Auna saatesõna ja Elmar Maripuu järelsõna. Kui Vello Salo kirjastus Maarjamaa avaldas kaks identset (eristada saab vaid paberi järgi) "piraattrükki" ehk viisakamalt öeldes faksiimileväljaannet *Loomingu Raamatukogu* vihikutest, siis ERVi on võetud vaid Jaan Kaplinski *Tolmust ja värvidest* ([Rooma: Maarjamaa, 1988?]; 7965), välja on aga jäänud Aleksandr Solženitsõni *Üks päev Ivan Denissovitši elus* (1975?). Tõlkija nime mainimist vääriks omaaegse Jugoslaavia dissidendi Milovan Djilase (1911–1995) *Uus klass: Kommunistliku süsteemi analüüs* (New York: Praeger, [1958]; 936) — kuigi raamatus vahendajat kirjas ei ole, on selleks Hellar Grabbi, kes selle teadmise levitamise eest ise hoolt on kandnud.

Bibliograafias puudub ka 1968. aastal ilmunud piiblitõlge (ilmus tegelikult 1969, tiraaž 5000 ja kordustrükk 1969, trükiarv samuti 5000).[9] Tubli tosin aastat kestnud uue tõlke ettevalmistamisest ja teostamisest on andnud üksikasjaliku ülevaate Toomas Paul: Vana Testamendi tõlkis Endel Kõpp (v.a. psalmid), varasema, Harald Põllu tõlgitud Uue Testamendi teksti revideerisid Endel Kõpp, Johannes Aavik, Toomas Põld ja Ervin Roos ning kogu käsikirja tervikuna redigeeris Johannes Aavik.[10] Tõlkimisega kaasnes ulatuslik arutelu, millesse olid haaratud nii vaimulikud kui ka kirjanikud, viimased eelkõige tänu Vello Salole, töö käigus avaldati tekstinäiteid jne. Tõlkekomisjoni esimees Richard Koolmeister ja Endel Kõpp valiti tõlke avaldanud Briti ja Välismaa Piibliseltsi

[9]Endel Annuse bibliograafias on aastad ja trükiarv vastavalt 1968 ja 5000 ning 2. tr 1970 ja 10 000, erinevus lehekülgede arvus (I tr 1209 ja 2. tr 1909) on ilmselt trükiviga.

[10]Toomas Paul. *Eesti piiblitõlke ajalugu: Esimestest katsetest kuni 1999. aastani* (Tallinn: Emakeele Selts, 1999), lk 738–739.

auliikmeks, väljaandmist korraldas ja suhtlemist vahendas Inglismaal saadik August Torma. Nii oli tegu igati suure üritusega. Kui saatesõnas antud põhjendusega, et bibliograafias ei registreerita ülemaailmsete usuorganisatsioonide väljaandeid, on püütud takistada sektantliku kihutuskirjanduse tulva rahvusbibliograafiasse, siis uus piiblitõlge siia alla ei tohiks liigituda. Leidub ju ERVis ometi uustrükina ilmunud *Suur Piibel: Jumala Püha Sõna. Välja antud eestikeelse piibli 200 aasta juubeli tähistamiseks: Sisaldab Wana ja Uue Testamendi ning Apokriiwa raamatud: Kaunististena 226 gravüüri G. Dorèlt ja värvipilte teistelt suurmeistritelt* (Toronto: Orto, 1972; 2798), kuid tõsi, see ei ilmunud usuorganisatsiooni väljaandel. Uue piiblitõlke väljajäämisest on kahju ka seepärast, et vabakogudusse kuulunud Endel Annuse üks uurimisteemasid oli just eestikeelse piibli väljaandmine ja levitamine ning piibli bibliograafia.[11] Lisada võiks, et Bernard Kangro on oma *Kirjakuulutajas* need kaks järjestikust piiblitrükki arvele võtnud (lk 102). Piiblit otsides sattusin veel paarile veale registris: kirjes 5049 peaks Endel Kõpu asemel olema Peeter Kõpp (nimi puudub registris), kirjes 9082 aga Endel Kõpu asemel Johan Kõpp.

Aeganõudva avastusrõõmu kõrval on sellise bibliograafia koostamine ka rutiinne tehniline töö ja siin tuleb müts maha võtta korrektsuse ees. Haruharva torkab silma mõni trüki- või täheviga, kuid kirjes 5835 esinev *Udok asem ets* (nimeregistris sama kuju) jättis siiski hinge kahtluse. Tegemist on Kanadas elanud avangardistliku helilooja Udo Kasemetsaga (1919–2014), ja äkki nii peabki olema? Kas on tegemist sekundaarse allika ebakriitilise mahakirjutamisega või avangardistide dekonstruktsiooniga? Sama nimekuju pakub muu hulgas autoriteetne netilehekülg www.musiccentre.ca/node/37435/biography, kuid Kasemets esineb ERVi kirjetes ja registris ka oma korrektse nimekujuga ning seostav viide olnuks igal juhul vajalik.

Lõpetuseks ja kokkuvõtteks jääb üle tunnistada, et muidugi ei lugenud ma neid kahte musta köidet rida-realt ega kirje-kirjelt järjepannu läbi. Pigem leidsin end ajuti kulgemas inimtekkelises ja rohkete umbteedega labürindis või Paabeli raamatukogus ning lasin end pidevalt huvitavatest soppidest ja uudishimu üleskütvatest ahvatlustest eksitada. Sest teada-tuntud materjali kõrval pakuvad need köited avastamisrõõmu just raamatuilma seni vähe tuntud või varem suisa kaardistamata

[11] Vt tema artikleid "Eestikeelse Piibli väljaandmisest ja levitamisest" (1990) ning "Eestikeelse Piibli bibliograafia" (1990). — Anne Valmas (peatoim.). *Elu raamatute keskel: Endel Annus 100*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2015, lk 154–176 ja 177–186.

äärealadelt. Kuigi mul endal ühelegi eespool esitatud küsimusele selget vastust ei ole ja esialgset entusiasmi ajuti kippus varjutama skepsis, tuleb bibliograafia koostajat vägagi tunnustada just välismaise eesti trükise äärealade arvelevõtmise eest. Asjata ei meenu seejuures hüüdlause: talendid koju! Kui raamatukogu on raamatute kodu, siis bibliograafia on katse neid kodustada, antud juhul ka katse koju kutsuda. Eks ole ka huvitav teada, mille vaimsega raamatu alal sugurahvas ja sellest võrsunud tütred-pojad välismaal hakkama on saanud. Kõnealuse bibliograafia koostamisega on tehtud väga suur töö ja just piiripealses mõttes pakub *Eesti raamat välismaal* kõigi varasematega võrreldes rikkalikult uut teavet. Seetõttu ei kahanda ka kriitilised märkused, millest mõni isegi võib osutuda hõlpsasti tõrjutavaks, raamatu kasutaja tänu.

Arvustus põhineb Eesti Kirjandusmuuseumi kirjandusteaduse suvekoolis "Kirjanduse piirid" Liivi muuseumis 7. juulil 2017 peetud ettekandel.

Janika Kronberg

JANIKA KRONBERG (1963) on lõpetanud Tartu Ülikooli filoloogiateaduskonna eesti keele ja kirjanduse erialal 1989, filoloogiamagister 2001. Karl Ristikivi muuseumi juhataja Tartus 1989–1996, Eesti Kirjanike Liidu Tartu osakonna esimees 1996–2005, Eesti Kirjandusmuuseumi direktor 2005–2015, ajakirja *Looming* peatoimetaja a-st 2016; TÜ teadur 2002–2005. *Akadeemias* avaldanud artikli "Eesti kirjandus Eesti Kirjanike Kooperatiivi väravas" (2000, nr 4, lk 695–716), essee "Nime võim" (2007, nr 2, lk 273–280) ja eessõna Arvo Mägi mälestustele (1996, nr 9, lk 1981–1986) ning arvustanud järgmisi teoseid: Bernard Kangro. *Kipitai: Autobiograafiline romaan* (1992, nr 6, lk 1323–1326), *Karl Ristikivi: Personaalnimestik* (1992, nr 9, lk 1969–1974), Oskar Kruus. *Kirjanik Raimond Kolk: Elukäik ja looming* (1995, nr 10, lk 2195–2198), Õnne Kepp, Arne Merilai. *Eesti pagulaskirjandus 1944–1992: Luule* (1995, nr 11, lk 2414–2417), Epp Annus, Luule Epner, Ants Järv, Sirje Olesk, Ele Süvalep, Mart Velsker. *Eesti kirjanduslugu* (2001, nr 12, lk 2637–2641), Oskar Kruus. *Bernard Kangro* (2004, nr 10, lk 2290–2295) ja Anne Valmas. *Eestlaste kirjastustegevus välismaal 1944–2000* (2005, nr 3, lk 634–640).

ABSTRACTS

KAAREL PIIRIMÄE. **"The Baltic crisis" and the beginning of Estonian foreign policy, 1990–1991. II**

This part of the article analyses the beginning of Estonian sovereign diplomacy in the late 1980s and the early 1990s from the perspective of regional identities. It shows that Gorbachev's regional concept of the "European common home" was a key idea that licenced a more active engagement with capitalist Western countries by the Estonian Soviet Socialist Republic. As with most perestroika-era reforms, however, steps toward the decentralisation and democratisation of Soviet diplomacy remained very modest and belated, all the rhetoric notwithstanding.

On the basis of the archives of the Soviet-era foreign ministry and the foreign commission of the Supreme Soviet, it is evident that the Estonian republic was first of all expected to tighten its relations with the COMECON countries. Indeed, the example of the east-central European countries was important for reforms in some sectors of the Estonian command economy, but mostly because the capitalist West could not be referred to as a model of development for ideological reasons and not because east-central Europe was intrinsically attractive for the Estonian political and economic elites. Starting from 1987–1988, the "Singing Revolution" in the Baltic states made a strong impression on the democratic opposition in the Warsaw Pact countries. On the example of Czechoslovakia, one can conclude that this curiosity and sympathy would later, after the Velvet Revolution of 1989, form a solid basis for friendly relations between the Baltic states and Czechoslovakia. The mutual spill-overs of revolution notwithstanding, in Estonia there was little genuine enthusiasm for east-central Europe, and no regional identity-project seems to have developed before 1990.

The Estonian SSR was most of all interested in developing economically beneficial relations with the West. Finland and Sweden were very close to Estonia. Already for several decades, Finland had been the window to the West for the Estonian elites, and increasingly so for common Estonians.

Sweden was the most important political partner for its recognition of the annexation of the Baltic states back in the Second World War. In 1988, developing relations with Northern Europe were Estonia's top priority, and this was also supported by the authorities in Moscow, who envisioned the role of the Baltic states, or at least that of Estonia, primarily in supporting Soviet foreign-policy initiatives in the North. Kekkonen's idea of a nuclear-free Northern Europe figured in Gorbachev's speeches, and would also crop up in the rhetoric of Estonian politicians.

The regional concept of the new Hanse was another idea that envisioned the expansion of Soviet Estonian contacts and business interests into Europe, with the prospect of economic benefit. It was a particularly attractive idea because the New Hanse was supposed to connect cities and regions, not countries, and therefore, promised to bypass Western non-recognition policies as well as Moscow's control mechanisms that operated on state-to-state level. The Estonian SSR was able to develop contacts with the German Bundesland *Schleswig-Holstein and its prime minister Björn Engholm, who was the animating spirit behind the New Hanse, and also the city of Hamburg. However, the federal government in Bonn was able to assert itself against the interest of the* Bundesländer. *In 1990 Engholm's visit to the Baltic states was cancelled, and in late 1991 and the early 1992, his postmodern vision of a region of cities, regions and citizens was directed, by national governments, toward becoming a regional institution dominated by nation states. Estonia became the founding member of the resulting Council of the Baltic Sea States in March 1992.* (Auth.)

TOOMAS KIHO. **Not a single word about Tibet**

JENNIFER SAUL. **Dogwhistles, political manipulation and philosophy of language**

Recently, philosophy of language has broadened to include the ethical and political dimensions of language. Philosophers of language are working to understand hate speech, political manipulation, propaganda and lies. Implicature, accommodation and speech acts are the central notions in these new debates, rather than semantic content. The author of this

paper focusses on dogwhistles, mainly giving examples of racist attitudes in US electoral campaigns. Dogwhistles may be overt or covert, and within each of these categories they may be intentional or unintentional.

Overt intentional dogwhistles are coded, concealed messages, intended for just a subgroup of the general audience. In fact, they function rather like the exploitation of little-known ambiguities. Covert dogwhistles are those that people fail to consciously recognise as dogwhistles. For example, such a dogwhistle in advertising acts upon pre-existing racial attitudes, making people unconsciously influence their decisions (e.g. voting preferences), which they need not have influenced earlier.

Very often, however, listeners may repeat the dogwhistle unwittingly. The author calls such utterances unintentional dogwhistles. They can be unintentionally passed on, with identical effects to the original dogwhistle. Since they greatly increase the reach of the original dogwhistle, the author calls them 'amplifier dogwhistles'.

The existing accounts in the philosophy of language cope fairly well with overt intentional dogwhistles, but covert intentional dogwhistles are substantially more challenging to capture. First, what is dogwhistled is not a particular proposition. Instead, certain pre-existing attitudes are brought to salience, without the audience being aware of it. Second, this occurs outside *of consciousness. The author suggests that covert intentional dogwhistles should be understood as* covert perlocutionary acts. *She defines perlocutionary speech acts as the acts of making utterances with certain effects. A covert perlocutionary act is one that does not succeed if the intended perlocutionary effect is recognised as intended. This treatment has some clear advantages. If covert intentional dogwhistles are understood as perlocutionary acts, they need not be understood as being about propositions. Nor need one claim that they are added to the common ground, or in any way consciously available to their audience.*

Unintentional covert dogwhistles are not themselves covert perlocutionary acts, since the intention of the speaker is not related to the dogwhistle, which the speaker is unaware of. So, there can be no question of the act failing if the speaker's intention is recognised. According to this version, unintentional covert dogwhistles are simply speech acts which have parti-

cularly pernicious unintended perlocutionary effects. These dogwhistles are particularly insidious — as people unknowingly utter unintentional covert dogwhistles, they are made into mouthpieces for an ideology that they reject. (Edit.)

LINNAR PRIIMÄGI. **Drei Todesfälle: Mozart, Goethe, Hedda Gabler**

I. MOZARTS TOD. Das Gemälde "Mozarts letzte Augenblicke" (so im Mozart-Almanach 1932, später auch "Mozarts letzte Tage" genannt) stellt eine unverhohlene Lüge dar. In Wirklichkeit ist Mozart ganz anders gestorben: erbärmlich, frostig und einsam. Hermann Kaulbach malt unverfroren eine Negation eines solch armseligen Todes, dessen er selbst nie teilhaftig werden will. Die vornehme Kunst verneint den elenden Tod — auch wenn es nur eine Lüge ist!

II. GOETHES UNSTERBLICHKEIT. In Todesfragen bleibt Goethe immer Jurist. Selbst Gretchen und Faust enden glanzlos. "Sie ist die Erste nicht", und "Der Greis hier liegt im Sand", bemerkt Mephistopheles kaufmännisch. Auch seinen eigenen Tod will Goethe rationalisieren: "Wenn ich an meinen Tod denke, darf ich, kann ich nicht denken, welche Organisation zerstört wird." Dies liegt an seiner bekannten ureigenen Thanatophobie. Eckermann berichtet, wie Goethe das Dahinscheiden der Herzogin Anna Amalia ins Literarische, in die Geschichte von Ninon de Lenclos transponiert, um sich gefühlsmäßig zu panzern. Seine letzten Worte, sein Billett in die Unsterblichkeit, mit dem rechten Finger in die Luft geschrieben, hat er noch mit dem eigenen W. unterzeichnen können, heldisch und erhaben über den Tod.

III. HEDDA GABLERS "TOD IN SCHÖNHEIT". Hedda Gabler, die Titelheldin in Henrik Ibsens gleichnamigem Stück (uraufgeführt 1891), feuert ihren Ehemaligen zum Selbstmord an und händigt ihm eine der Pistolen ihres Vaters, des verstorbenen Generals, aus. "Und nur in Schönheit", mahnt sie zum Geleit. Dieser aber stirbt nicht durch einen Kopfschuss, auch nicht durch einen Schuss in die Brust, ins Herz, sondern die Pistole in seiner Brusttasche geht unversehens los und trifft ihn in den Unterleib. Das wird nicht der einzige Grund sein, weshalb Hedda sich mit der zweiten Pistole erschießt — direkt in die Schläfe. Im Skandinavien der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts war das gemeinste und am meist verbreitete Selbsttötungsmittel der Strick, als

das vornehmste und aristokratischste Mittel galt dagegen die Schusswaffe. Das war Hedda Gablers "Tod in Schönheit", zu dem keiner außer ihr befähigt war.

TAIVO LIIVA. **From the tiny atom to the nuclear bomb**

On the road into the depths of the microworld, the myth about the indivisibility of atoms, which had fed scientists for millennia, shattered, and it became evident that the most generous gift from nature is the gigantic energy coming from the tiny atom. The series of three articles, "From the tiny atom to the nuclear bomb", describes how this liberation of energy, which was followed by the creation of the atomic bomb, became possible. The series acquaints the reader with the discovery of the basic truths of nuclear physics, accompanied by the historical political events that essentially influenced this development.

To begin with, the author briefly describes the structure of the electron cover of the atom, although an overview of the history of quantum mechanics can be found in the author's earlier trilogy which explains that particles inside the atom are determined by their energy and network of relations by which they exchange energy. The result is a complicated combination of interactions, a structure of processes and their impacts.

In 1911, Ernest Rutherford discovered the nucleus of the atom, and this discovery laid the foundation to the new branch of science — nuclear physics. The European landscape of atom research had three major hubs: Cambridge where the secrets of the microworld were disclosed by experienced E. Rutherford, Copenhagen where the irrefutable prophet Niels Bohr made his hometown as famous for physics as it had been for Carlsberg beer and entertainment joints, and the quiet Biedermeier university town Göttingen where Max Born, James Frank and David Hilbert digested each new discovery that had been made in England and correctly explained in the Copenhagen think tank.

The internal structure of the atomic nucleus received increasing attention, as the earlier defective model had become an obstacle to the further development of nuclear physics.

The small university town of Göttingen in Central Germany became the leading seedbed of nuclear physicists at the

beginning of the previous century. The article also describes the characteristic academic atmosphere of the town. (Auth.)

MAARJA PÄRTNA. **Poetry**

ARVI LIIVA. **Chemicals used as folk medicines in Estonia: Based on Rudolf Wallner's dictionary of folk medicines**

One of the first to collect popular names of medicines was the writer Oskar Luts whose 130th birth anniversary was marked this year. More thoroughgoing work was done by the pharmacist Rudolf Wallner who published the Dictionary of Estonian Folk Medicines *in 1929. The author of the article, a chemist by profession, noticed that the popular names in the dictionary also included many purely chemical substances and elements. He collected them from Wallner's dictionary and added present-day official chemical names.*

It is interesting that the list contains plenty of poisonous and caustic substances that could not have been used as medicines or their components in any way. It turns out that, a century ago, pharmacies also functioned as shops of household chemicals where one could buy pesticides or, for example, cleaners for metal objects. Another function of pharmacies was to provide students who had finished a party at their fraternity at night with additional booze. Further, the author discusses the origin of some popular names, which can be very colourful. Some chemicals had been named after their discoverer or first user (e.g. Glauber's salt). Sometimes German names had been simplified to fit Estonian pronunciation (e.g. hydrochloric acid or Salzsäure *became* saltser*). Some had been named after some external characteristics (copper sulphate —* sinine silmakivi *— blue eyestone), taste (glycerol —* magus õli *— sweet oil) or their effect (sodium bromide —* ehmatuse pulber *— powder against frightening).*

The origin of the most frightening names is explained by the apothecary of Paunvere village in Oskar Luts' novel Summer. *"The sufferers bring the strongest drug with them. It is the belief in the power of the medicine." In other words, the more powerful and frightening the name of the drug, the greater must be its healing effect.* (Edit.)

MAIT RUNGI. ***Quo vadis*, management theory?**

Although some political and science groups unfortunately do not consider management theory a real theory, this paper looks at management through several ontological and epistemological perspectives and poses the question quo vadis, management theory*?*

The discussion starts with emphasizing the prominent role of management for society and explains how undeserved position it has received in return. This unfairness is then regarded from the epistemological perspective, where some of the shortcomings of research methods are discussed and contrasted with well-treated science fields, such as physics and pharmacy. As some of the disadvantages of management are caused by the very short history of the field and lack of real "revolutions" within the field, some other problems show the resemblance between management and other fields — such as its probabilistic nature, lack of a grand theory, simplistic practice-oriented nature, difficulties in measurement, computational problems, publishing problems, and knowledge transfer problems between academia and industry. Ontologically, the real and simplistic core of several management theories is disclosed by characterising them with proverbs.

Lastly, an attempt is made to analyse the meaning of theory in management and some of the reasons for the high plurality of theories are explained. The emergence of too many theories turns out to be partly caused by individualistic reasons of scientists, but mainly by the time- and context-specific nature of reliability of management theories that other science fields do not face. Neuroscience could be one of the promising avenues for management research in the future. Several problems mentioned in the paper receive answers, and the conclusion is rather promising for the field. (Auth.)

Review

JANIKA KRONBERG. **Talents, come home, or looking for Estonian publications abroad**

Eesti raamat välismaal 1944–2010 = Estonian Books Abroad 1944–2010 = Das Estnische Buch im Ausland 1944–2010: Bibliography. *Compiled by Anne Valmas, indices by Aita*

Kraut, Juta Laasma, Eve Siirman, edited by Anne Ainz. Tallinn: Academy of Sciences Press, 2017. 2 volumes, 1235 pp.

Serial

DAVID KAPLAN. **Demonstratives: An essay on the semantics, logic, metaphysics, and epistemology of demonstratives and other indexicals. Part III**

In his classic "Demonstratives" (1977, first published in 1989) David Kaplan lays the foundations for a comprehensive account of indexical expressions based on the idea that such linguistic devices are directly referential*, they refer without the mediation of Fregean senses. In this text, Kaplan introduces some of his seminal distinctions: between* pure indexicals *(e.g. 'I', 'now') and* true demonstratives *(e.g. 'that') — the latter, but not the former, usually need an accompanied* demonstration *(e.g. a gesture); between two ingredients in the pre-theoretic notion of meaning:* character *(a linguistic rule, e.g. that 'I' always refers to the utterer) and* content *(what is said, something like a proposition (or part of it)); and between the* context of utterance *(character determines content in every context of utterance) and the* circumstance of evaluation *(content determines the extension in every circumstance of evaluation). Kaplan also presents a formal system for treating indexicals.* (Edit.)

AUTHORS

LOIT JÕEKALDA (b. 1951), Estonian artist

DAVID KAPLAN PhD (b. 1933), US philosopher of language

TOOMAS KIHO PhD (b. 1963), editor-in-chief of the journal *Akadeemia*

JANIKA KRONBERG MA (b. 1963), editor-in-chief of the journal *Looming*

ARVI LIIVA PhD (b. 1930), supernumerary consultant at the Radiocarbon Laboratory of the Department of Geology, University of Tartu

TAIVO LIIVA PhD (b. 1940), associate professor emeritus of Tallinn University of Technology

KAAREL PIIRIMÄE PhD (b. 1979), historian, senior researcher at the Estonian War Museum — General Laidoner Museum

LINNAR PRIIMÄGI PhD (b. 1954), counsellor to Tallinn City Government, contractual lecturer at the Department of Advertising and Imagology, Tallinn University

MAARJA PÄRTNA MA (b. 1986), Estonian poet and translator

MAIT RUNGI PhD (b. 1972), associate professor at the Department of Business Administration, Tallinn University of Technology

JENNIFER SAUL PhD (b. 1968), professor of philosophy at the University of Sheffield

DEMONSTRATIIVID

Essee demonstratiivide ja teiste indeksikaalide semantikast, loogikast, metafüüsikast ning epistemoloogiast

David Kaplan

Tõlkinud Anto Unt

III

Algus 9. numbris.

IX. ARGUMENT TEISE PRINTSIIBI TOETUSEKS: TÕELISED DEMONSTRATIIVID

Pöördun nüüd tagasi argumendi juurde, mille järgi kõik indeksikaalid on otseosutuslikud. Oletame, et ma näitan Pauli peale ja ütlen:

> Ta elab nüüd Princetonis New Jerseys.

Anname *minu öeldule* — s.t minu lausungi sisule, väljendatud propositsioonile — nimeks "Pat". Kas Pat on tõene või väär? Tõene! Oletame, et minu teadmata on Paul eelmisel nädalal kolinud Santa Monicasse. Kas Pat oleks siis tõene või väär? Väär! Nüüd aga konksuga juht. Oletame, et Paul ja Charles on end teineteiseks maskeerinud ja kohad vahetanud. Kui nii oleks juhtunud *ja* ma lausunuks, mida ma laususin, siis *propositsioon*, mida ma *oleksin* väljendanud, olnuks väär. Ent selles võimalikus kontekstis propositsioon, mida ma *oleksin* väljendanud, ei oleks olnud Pat. Seda on kerge näha, sest propositsioon, mida ma *oleksin* väljendanud, kui ma osutanuks Pauli asemel Charlesile — nimetame selle propositsiooni "Mike'iks" —, mitte ainult et *oleks olnud* väär, vaid on ka tegelikult väär. Ma väidan, et Pat oleks kujutatud võimaliku konteksti olukorras tõene, tingimusel et Paul — ükskõik mil moel kostümeerituna — elaks endiselt Princetonis.

IX. (i) Argumendid

Ma väidan, et määramaks, milline *oleks* demonstratiivi sisaldava lause väljendatava propositsiooni tõeväärtus teistsuguses võimalikus olukorras, ei ole asjakohaseks indiviidiks mitte indiviid, keda *oleks* demonstreeritud, kui too olukord leidnuks aset, ja demonstratsioon oleks toimunud tolle olukorra kontekstis, vaid indiviid, keda demonstreeriti kontekstis, mis *tegelikult* tekitas väärtustatava propositsiooni. Nagu olen juba märkinud, on demonstratiive — üldse kõiki indeksikaale — sisaldavaile lauseile iseloo-

mulik, et nad võivad väljendada eri kontekstides eri propositsioone. Peame olema hoolsad, et mitte ajada segi propositsiooni, mida samasugune lausung oleks väljendanud pisut teistsuguses kontekstis — näiteks vahetunud *demonstratum*'i korral —, tegelikult väljendatud propositsiooniga. Kui peame meeles seda eristust — s.t teeme vahet Patil ja Mike'il —, siis väheneb oht ajada segi *tegelikult* väljendatud propositsiooni tõeväärtust mõnes võimalikus olukorras selle propositsiooni tõeväärtusega, mida *oleks* väljendatud tolles olukorras.

Kui vaatame tohutut hulka võimalikke olukordi, kus võiksime huvituda mingis kontekstis c lausungiga u väljendatud propositsiooni tõeväärtusest, siis saab ruttu selgeks, et vaid murdosaga neist olukordadest kaasneb sama lause lausumine sarnases kontekstis ja et peab leiduma viis omistada tõeväärtust propositsioonidele, mida väljendatakse kasutades demonstratiive kontrafaktilistes olukordades, kus ei leia aset mingeid demonstratsioone ja kus ühelgi indiviidil pole täpselt selliseid tunnuseid nagu demonstratsioonis kasutatud. Muidugi, kas minu öeldu oleks mõnes kontrafaktilises olukorras tõene või mitte, ei olene sellest, kas Paul või kes tahes teine *näeb välja* selline nagu tegelikult. Loeb vaid see, *kus ta elab*. Seega

(T3) *Demonstratum*'i kui *demonstratum*'i asjassepuutuvad tunnused (vrd $x\,Fx$-i kui $x\,Fx$-i asjassepuutuvad tunnused) — nimelt see, et rääkija selle peale näitab, et sel on teatud välimus, et seda esitatakse teatud viisil — ei saa olla olemuslikud tunnusjooned, mille abil identifitseerida asjassepuutuvat indiviidi kontrafaktilises situatsioonis.

Need kaks argumenti, vahetegemine Pati ja Mike'i vahel ning kontrafaktiliste situatsioonide arvessevõtmine, kus ei toimu demonstratsiooni, on välja toodud toetamaks vaadet, et demonstratiivid on otsese osutuse tööriistad (jäigad tähistajad, kui soovite), ja ühtlasi lükata tagasi fregelik demonstratiivide teooria.

IX. (ii) Fregelik demonstratsioonide teooria

Et arendada seda minu omale vastanduvat teooriat, vaadelgem esmalt Frege teooria seda osa, millega ma nõustun: fregelikku demonstratsioonide teooriat.

Nagu te teate, on fregeaani jaoks tähendusliku väljendi paradigmaks määrav kirjeldus, mis nopib välja ainulise indiviidi ehk tähistab seda indiviidi, mis rahuldab tingimust *s*. Indiviidi nimetatakse määrava kirjelduse *denotaadiks* ja tingimust *s* võime samastada määrava kirjelduse *tähendusega* [*sense*]. Kuna konkreetne indiviid võib üheselt rahuldada mitut eri tingimust, võib erineva tähendusega määravatel kirjeldustel olla sama denotaat. Ja kuna mõnda tingimust ei pruugi üheselt rahuldada mitte ükski indiviid, võib mõnel määraval kirjeldusel olla küll tähendus, aga denotaat puududa. Tingimus, mille abil määrav kirjeldus nopib välja oma denotaadi, on määrava kirjelduse denotaadi *antuse viis*.

Fregelik demonstratiivide teooria väidab — minu arvates õigesti —, et analoogia kirjelduste (lühiväljend "määrava kirjelduse" jaoks) ja demonstratsioonide vahel on piisavalt suur, et analüüsida demonstratsiooni "tähendust" [*meaning*] tähenduse [*sense*] ja denotaadi abil. Denotaat on *demonstratum* (see, mida demonstreeritakse) ja paistab üsna loomulikuna võtta iga demonstratsiooni *demonstratum*'it teataval viisil esitavana, mida võib võtta demonstratsiooni tähendusena [*sense*]. Sama indiviidi võib demonstreerida demonstratsioonide abil, mille antuse viis on sedavõrd erinev, et pädeva kuulaja-vaataja jaoks oleks informatiivne, kui talle ütelda, et *demonstratum*'id langevad kokku. Näiteks võib teie jaoks olla informatiivne, kui ma ütlen teile, et

> See [näidates Veenusele hommikutaevas] on identne sellega [näidates Veenusele õhtutaevas].

(Peaksin muidugi väga aeglaselt rääkima.) Kahel demonstratsioonil — nimetagem esimest "Phos'iks" ja teist "Hes'iks" —, mis saadavad demonstratiivse väljendi "see" kaht esinemist, on sama *demonstratum*, kuid erinev antuse viis. Just nimelt erinevus Hes'i ja Phos'i tähenduse [*sense*] vahel on see, mis fregeaani kinnitusel seletab väite informatiivsust.

Analoogiat edasi arendades on võimalik, et demonstratsioonil *demonstratum* puudub. See võib juhtuda mitmel viisil: hallut-

sinatsiooni tõttu, hooletuse tõttu (märkamata, et hämaras ruumis on katseisik mõni hetk enne loengu algust demonstratsiooniplatvormilt maha hüpanud), sortaalikonflikti* tõttu (kasutatakse demonstratiivset väljendit ⌜see F⌝, kus F on nimisõnafraas, demonstreerides samal ajal midagi, mis ei ole F), ja muud moodi.

Isegi Donnellani oluline eristus määravate kirjelduste osutusliku ja omistava kasutuse vahel näib sama sujuvalt sobivat ka demonstratsioonide puhul.[37]

Fregeaan omistab demonstratsioonile iseseisva reaalsuse niisugusel viisil, et konkreetse demonstratsiooni, ütleme Phos'i korral on kohane küsida, mida see *oleks* demonstreerinud mitmesugustes kontrafaktilistes olukordades. Phos ja Hes võinuks demonstreerida eri indiviide.[38]

Antud juhul ei tohiks lubada, et meie analoogia otsimise ind saab võitu otsustusvõimest. Mitmes asjassepuutuvas aspektis ei ole kirjeldused ja demontratsioonid analoogilised. Esiteks, nagu on osutanud David Lewis, puudub demonstratsioonidel süntaks, fikseeritud formaalne struktuur, mille elementide abil võiks proovida kas otse või rekursiivselt määratleda tähenduse [*sense*] mõistet.[39] Teiseks võib samal demonstratsioonil olla erinev tähendus eri kuulajatele (näiteks rääkijale, nendele, kes istuvad demonstratsiooniplatvormi ees, ja nendele, kes istuvad selle taga). Või ehk peaksime ütlema, et üksainus sooritus võib eri kuula-

*Sortaal on nimisõna, nt "mees", "tiiger", mis annab printsiibi ühe tüübi eksemplaride individueerimiseks ja loendamiseks. *Toim.*

[37]Olen sellest kirjutanud mujal, artikli "Bob and Carol and Ted and Alice" lisades VII ja VIII, ega jätka siinkohal selle teemaga.

[38]Seejärel võiks teha ettepaneku individueerida demonstratsioone põhimõttel: $d_1 = d_2$ parajasti siis, kui kõikides sobivates olukordades c d_1 *demonstratum* c-s $= d_2$ *demonstratum* c-s. Alternatiivseks individueerimisprintsiibiks on, et kahes eri kontekstis on tegemist sama demonstratsiooniga, kui standardne kuulajaskond ei suuda üksnes demonstratsiooni põhjal otsustada, kas kontekstid on erinevad või identsed. See teeb demonstratsioonide individueerimise epistemoloogilisemaks kui eespool toodud metafüüsilised ettepanekud.

[39]Ehkki hiljutine töö arvutitaju alal on üritanud tuvastada pildisüntaksit. Vt P. Suppes, W. Rottmayer, "Automata". — *Handbook of Perception*, Vol. 1 (New York: Academic Press, 1974).

jaskondade perspektiivist hõlmata eri demonstratsioone. ("Täpselt nagu pärisnimede korral!" ütleb fregeaan. "Niikaua kui *demonstratum* samaks jääb, võib taluda neid kõikumisi tähenduses, ehkki neid tuleks vältida demonstratiivide teaduse teoreetilises ülesehituses, ning täiusliku kommunikatsioonivahendi korral ei tohiks neid üldse esineda."[*])

IX. (iii) Fregelik demonstratiivide teooria

Võtame esialgu ettevaatlikult omaks fregeliku demonstratsioonide teooria ja pöördume nüüd tema demonstratiivide teooria juurde.[40]

Vastavalt fregelikule demonstratiivide teooriale toimib demonstratiivse väljendi esinemine sellega seotud demonstratsiooni kohahoidjana. Demonstratiive sisaldava lause tähendus [*sense*] tuleneb iga demonstratiivi asendamisest konstandiga, mille tähendus on antud kui seotud demonstratsiooni tähendus. Fregeliku teooria oluliseks eesmärgiks on muidugi lahendada Frege probleem. Ja ta teeb seda päris kenasti. Meenutame, et fregeaan seletas võrduse

See [Hes] = See [Phos]

informatiivsust Hes'i ja Phos'i tähenduste erinevusega. Nüüd me näeme, et kahe "selle" esinemise tähendused samastatakse nende kahe eri tähendusega, nii et lõpplahendus on samasugune nagu Frege algses lahenduses. Vasakpoolse "selle" tähendus erineb parempoolse omast.

---

[*]Parafraas Frege sõnadele artiklis "Tähendusest ja osutusest": "Niikaua kui osutus samaks jääb, võib taluda neid kõikumisi tähenduses, ehkki neid tuleks vältida ühe tõestamisel põhineva teaduse teoreetilises ülesehituses, ning täiuslikus keeles ei tohiks neid üldse esineda." (Vt *Tähendus, tõde, meetod*, *op. cit.*, lk 24, märkus 2.) *Toim.*

[40]Fregelik demonstratsioonide teooria ei ole osa minu ilmsest ja vaieldamatust indeksikaalide teooriast. Vastupidi, selle võlu on just tema spekulatiivsuses.

IX. (iv) Argument Frege demonstratiivide teooria vastu

Pöördume nüüd tagasi oma esialgse näite juurde:

> Ta [Delta] elab nüüd Princetonis New Jerseys,

kus "Delta" on vastava demonstratsiooni nimi. Ma eeldan, et eespool kirjeldatud võimalikus olukorras, kus Paul ja Charles on end teineteiseks maskeerinud, demonstreeriks Delta Charlesi. Seega oleks fregeliku teooria järgi minu äsja väljendatud propositsioon Pat kontrafaktilises isikute vahetuse olukorras väär. Ent nagu eespool põhjendatud, ei ole see nii. Seega ehkki fregelik demonstratiivide teooria lahendab kenasti Frege probleemi, ei seo see lausungitega õiget propositsiooni.

Tehkem kokkuvõte. Me võrdlesime kahe teooria käsitlust propositsioonist, mida väljendab demonstratiivi sisaldav lause koos vastava demonstratsiooniga. Mõlemad teooriad lubavad demonstratsioonile omistada nii tähenduse kui ka *demonstratum*'i. Minu teooria, otsese osutuse teooria, väidab, et propositsiooni väärtustamisel kontrafaktilises olukorras on relevantseks indiviidiks tegelik *demonstratum* — toodud näites Paul. Fregelik teooria väidab, et propositsiooni tuleb mõista nii, nagu oleks demonstratiivi tähenduseks demonstratsiooni tähendus. Kontrafaktilises olukorras puutub asjasse niisiis indiviid, keda *oleks* demonstreeritud. Otsese osutuse teooria kohaselt on demonstratiivid jäigad tähistajad. Fregeliku teooria kohaselt varieerub nende denotaat eri kontrafaktilistes olukordades samamoodi, nagu varieeruks seotud demonstratsiooni *demonstratum*.

Meie varasem vahetegemine Patil ja Mike'il ning arutlus kontrafaktilistest olukordadest, kus, nagu seda nüüd sõnastaksime, demonstratsioon ei oleks demonstreerinud mitte midagi, näitavad, et mis puutub propositsioonide seostamisse lausungitega, siis on otsese osutuse teooria õige ja fregelik teooria vale.

Olen otsese osutuse teooria kaitsmisel hoolega vältinud modaalsete või tingivas kõneviisis lausete kasutamist, kartes fregeaani väidet, et demonstratiivide eripära ei seisne mitte selles, nagu oleksid nad jäigad tähistajad, vaid selles, et nad omandavad alati võimalikult laia ulatuse. Kui ma oleksin tuginenud üks-

nes meie intuitsioonidele, mis puudutavad tõeväärtust, mis on lausel nagu

> Kui Charles ja Paul oleksid vahetanud oma istekohad, siis ta (Delta) ei elaks praegu Princetonis,

siis oleks käiku lastud ulatusetõlgendus. Aga ma ei teinud seda.

Tähelepanelikud fregeaanid teie seas on kindlasti märganud, et ma ei ole öelnud mitte midagi selle kohta, kuidas demonstratiivide otseosutusliku teooria korral tulla toime Frege probleemiga. Tõepoolest, kui "sellega" kaasnev demonstratsioon on *demonstratum*'i jäik tähistaja, siis

> see (Hes) = see (Phos)

näeb välja nagu kaks jäika tähistajat, mis tähistavad sama asja. Häda ja viletsus! Tulen selle juurde tagasi oma epistemoloogilistes märkustes (paragrahv XVII).

X. OSUTUSE FIKSEERIMINE *VS*. SÜNONÜÜMI ANDMINE

Fregeaanile tuleb andeks anda. Ta on teinud kõige loomulikuma vea. Võib-olla mõtles ta niimoodi: kui ma näitan kellegi peale ja ütlen "tema", siis peab "tema" osutama isikule, kelle peale ma praegu näitan. Ja osutabki! Siiamaani on kõik korras. Fregeaan jätkab: niisiis, kuna "tema" (oma demonstratiivses tähenduses) tähendab sedasama mis "isik, kelle peale ma praegu näitan" ja kuna viimase denotaat muutub koos tähistamisolukorraga, peab seda tegema ka esimese denotaat. Ent see on vale. Paljast keelereeglist, mille järgi "tema" *osutab* isikule, kelle peale ma praegu näitan (või keda praegu demonstreerin, kui olla üldisem), ei järeldu mingit sünonüümiat. Õigupoolest on see üks neist juhtudest — kui kasutada Kripke suurepärast idioomi —, kus reegel ütleb ainult, kuidas *fikseerida osutust*, andmata meile sünonüümi.[41]

[41] Kasutan Kripke terminoloogiat, et seletada olulist vahetegu, mille ta toob mängu *Nimetamises ja paratamatuses* pärisnimega vahel seostatava kirjeldava tähenduse jaoks. Nagu mitmel teisel puhul, kui on te-

Võtame propositsiooni, mida ma väljendan lausungiga

> Tema [Delta] on meesterahvas, kelle peale ma praegu näitan.

Anname sellele propositsioonile nimeks "Sean". Sean on kindlasti tõene. Me teame keelereeglite põhjal, et iga sellise kujuga lausung peab väljendama tõest propositsiooni. Õigupoolest oleksime õigustatud nimetama *lauset*

> Tema on meesterahvas, kelle peale ma praegu näitan

peaaegu analüütiliseks. ("Peaaegu", sest tarvis läheb hüpoteesi, et tegemist on *päris* demonstratiiviga — et ma näitan täpselt ühe isiku peale.)

Ent kas Sean on paratamatu? Kindlasti mitte, ma võinuks näidata kellegi teise peale.

Sellist viga — ajada segi semantiline reegel, mis ütleb, kuidas fikseerida otseosutusliku termi osutust, reegliga, mis annab sünonüümi — on lihtne teha. Kuna semantika peab andma väljendile tähenduse sisu mõttes (nagu ma seda nimetan), on loomulik arvata, et mistahes viisil semantiline reegel väljendi osutuse ka annab, peab see *viis* tähistama väljendi sisu. (Church [või oli see Carnap?] ütleb seda otsesõnu.) See hüpotees on eriti usutav, kui on nii, nagu see indeksikaalide puhul tüüpiliselt on, et

> osutust fikseeriv semantiline reegel paistab ammendavat meie teadmise väljendi tähendusest.

X. (i) Reichenbach eksemplari-refleksiividest

Arvatavasti just sellisest vaatepunktist lähtudes ehitas Reichenbach üles oma geniaalse indeksikaalide teooria. Selle teooria kohaselt nimetas Reichenbach niisuguseid väljendeid "eksemplari-refleksiivseteks sõnadeks". Ta kirjutab:

> Me nägime, et enamik indiviidikirjeldusi konstrueeritakse osutusega teistele indiviididele. Nende hulgas on klass kirjeldusi,

---

gemist analoogiatega pärisnimede ja indeksikaalide vahel, paistab see eristus ja temaga seotud argumentatsioon indeksikaalidele rakendatuna ilmsem.

kus indiviidiks, millele osutatakse, on rääkimisakt. Meil on sellise osutamise jaoks spetsiaalsed sõnad: "mina", "sina", "siin", "praegu", "see". Sama laadi on ka tegusõnade ajavormid, kuivõrd nad määravad aja osutusega ajale, mil sõnu lausutakse. Selliste sõnade funktsiooni mõistmiseks peame võtma kasutusele vaheteo *eksemplari* ja *sümboli* vahel, kus "eksemplar" tähendab individuaalset märki ja "sümbol" tähendab sarnaste eksemplaride klassi (vrd § 2). Sõnad ja laused on sümbolid. Vaadeldavad sõnad on sõnad, mis osutavad individuaalses kõne- või kirjutamisaktis kasutatud eksemplarile; seega võib neid nimetada *eksemplari-refleksiivseteks* sõnadeks.

On kerge näha, et kõiki neid sõnu saab määratleda, kasutades väljendit "see eksemplar". Näiteks sõna "mina" tähendab sedasama mis "isik, kes lausub seda eksemplari"; "praegu" tähendab sedasama mis "aeg, mil seda eksemplari lausutakse"; "see laud" tähendab sedasama mis "laud, mille peale näidatakse žestiga, mis kaasneb selle eksemplari lausumisega". Seega tarvitseb meil uurida vaid väljendi "see eksemplar" tähendust.[42]

Ent kas on ikka tõsi, et näiteks

(10) "Mina" tähendab sedasama mis "isik, kes lausub seda eksemplari"?

Kindlasti on tõsi, et

Mina olen isik, kes lausub seda eksemplari.

Ent kui (10) väljendaks sünonüümiat, siis oleks tõsi, et

(11) Kui mitte keegi ei lausuks seda eksemplari, siis mind ei oleks olemas.

Uskumused nagu (11) võiksid panna inimese lakkamatult rääkima.

XI. INDEKSIKAALIDE TÄHENDUS

Et õigesti ja selgemini väljendatult sõnastada semantilist reeglit, mida sõnaraamat püüab haarata sissekandega

Mina: isik, kes kõneleb või kirjutab,

[42]H. Reichenbach, *Elements of Symbolic Logic*. New York: Macmillan, 1947, lk 284.

peaksime arendama oma semantilist teooriat — otsese osutuse semantikat — ja seejärel väitma, et

(D1) "Mina" on indeksikaal, mille eri lausungitel võib olla erinev sisu.

(D2) Iga lausungi korral osutab "mina" isikule, kes seda lausub.

(D3) "Mina" on iga oma lausungi korral otseosutuslik.

Oleme näinud vigu Frege demonstratiivide analüüsis ja Reichenbachi indeksikaalide analüüsis, mis kõik tulenesid suutmatusest taibata, et need sõnad on otseosutuslikud. Kui me ütleme, et sõna on otseosutuslik, kas ütleme siis, et tema tähendus *on* tema osutus (tema ainus tähendus on tema osutus, tema tähendus ei ole midagi enamat kui tema osutus)? Kindlasti mitte.[43] Sedavõrd kui tähendus on see, mille annavad keelereeglid ja mida tunnevad pädevad keelekasutajad, kalduksin ma pigem ütlema, et otseosutuslike sõnade ja väljendite puhul *ei* ole nende osutus tähenduse osa. Sõna "mina" tähendus ei muutu, kui seda kasutavad eri isikud. Sõna "mina" tähenduse annavad ülaltoodud reeglid (D1), (D2) ja (D3).

Tähendus ütleb meile, kuidas kasutuskontekst määrab sõna või väljendi sisu. Seega on sõna või väljendi tähenduseks see, mida olen nimetanud *karakteriks*. (Sõnad ja väljendid, millel puudub indeksiline element, väljendavad igas kontekstis sama sisu; neil on fikseeritud karakter.) Sõnale või väljendile sünonüümi andmine tähendab leida teine, millel on sama *karakter*; kindlasti ei piisa sellest, kui leida teine, millel on konkreetses kontekstis sama *sisu*. Minu kasutatud "minal" võib olla sisu, mis on identne

[43]Näeme siin "otsese osutuse" terminoloogia varjukülge. See vihjab eksitavalt, nagu osutust ei vahendakski tähendus, ehkki ta teeb seda. Tähendus (karakter) on konventsiooni kaudu otseselt seotud sõnaga. Tähendus määrab osutatu, ja osutatu määrab sisu. Just sellele vihjasin ma sulgudes olevas märkuses, mis järgnes pildile leheküljel 1714. Pangem siiski tähele, et indeksikaalidele nagu "mina", "praegu" jne karakterit andva kirjelduse laad, mis keskendub pigem kontekstile kui olukorrale, erineb sellest, mida tavapäraselt peetakse fregelikuks *Sinn*'iks. Ma tahan eelkõige tabada ideed, mille järgi osutatu määrab sisu — et vastupidiselt Fregele *on* olemas tagasitee. Selles seisneb 2. printsiibi olulisus.

sinu kasutatud "sina" omaga. See ei tee "minust" ja "sinust" sünonüüme. Frege märkas, et kui täna tahetakse uuesti öelda seda, mida öeldi eile, kasutades sõna "täna", tuleb täna kasutada sõna "eile". (Muide asjakohane katkend, mida on tsiteeritud leheküljel 1907, esitab vaate, mida võib võtta indeksikaalide "täna" ja "eile" otseosutusliku teooriana.) Ent "täna" ja "eile" ei ole sünonüümid. Kaks sõna või väljendit on sünonüümid vaid siis, kui neil on sama sisu igas kontekstis. Indeksikaalide korral pole sünonüümide leidmine üldjuhul võimalik. Seda sellepärast, et indeksikaalid on otseosutuslikud, ja liitfraasid, mida saab kasutada nende osutuse andmiseks ("isik, kes räägib", "indiviid, keda demonstreeritakse" jne), ei ole.

XII. DSEE

Meile kuluks ära vahend, mis muudaks suvalise singulaartermi otseosutuslikuks.

Meenutame, et eespool vaatlesime demonstratsioone, mida läheb tarvis demonstratiivide "lõpuni viimiseks", kui mingit laadi kirjeldusi. Demonstratiivi koheldi seejärel kui otseosutuslikku termi, mille osutuseks on demonstratsiooniga seotud *demonstratum*.

Aga miks mitte vaadelda kirjeldusi kui mingit laadi demonstratsioone ja tuua sisse spetsiaalne demonstratiiv, mis vajab lõpetatuseks kirjeldust ja mida käsitatakse otseosutusliku termina, mille osutuseks on seotud kirjelduse denotaat? Miks mitte? Tõepoolest, miks mitte! Olen seda teinud ja panen selle kirja niimoodi:

dsee[α],

kus α on mistahes kirjeldus või üldisemalt, mistahes singulaarterm. "Dsee" on lihtsalt demonstratiiv "see" koos järgneva singulaartermiga, mis toimib ta demonstratsioonina.[44] (Kui te just

[44]Märkus "dsee" hääldamise kohta. Sõna ei hääldata nagu dee-see. Tal on üks silp. Kuigi teda hääldatakse teistmoodi kui sõna "see" (keel alustab hammaste tagant), märkab hääldust erinevust vaid keelt emakeelena kasutav inimene.

ei toeta fregelikku demonstratiivide teooriat, mispuhul ta tähendus on selline, nagu eespool sätestatud.)

Nüüd oleme tõeliste sünonüümide andmisele palju lähemal.

> "Mina" tähendab sedasama mis "dsee [isik, kes lausub selle eksemplari]".

(Asjaolu, et see väidetav sünonüümia on sõnastatud lausungite ja mitte esinemiste teooria abil, tekitab teatud peeni komplikatsioone, millele on tähelepanu juhtinud Reichenbach.)

XIII. KONTEKSTID, TÕDE JA LOOGILINE TÕDE

Soovin selles paragrahvis vastandada hästi moodustatud väljendi (mis on minu *tehniline* termin väljendi ja konteksti kombinatsiooni jaoks) *esinemist* ja selle väljendi *lausumist*.

Minu arusaama kasuks on mitu argumenti, ent peamine on märkus 1 demonstratiivide loogika kohta (paragrahv XIX tagapool): olen mõnikord öelnud, et lause sisuks kontekstis on jämedates joontes propositsioon, mida väljendaks lause, kui teda lausutaks selles kontekstis. See kirjeldus on kahes mõttes ebatäpne. Esiteks on tähtis teha vahet *lausungil* ja *lausel kontekstis*. Esimene mõiste pärineb kõnetegude teooriast, teine semantikast. Lausumiseks kulub aega ja kahe eri lause lausungid ei saa olla samaaegsed (s.t samas kontekstis). Ent demonstratiivide loogika arendamiseks peame suutma väärtustada mitut eeldust ja järeldust kõiki samas kontekstis. Me ei taha, et indeksikaale sisaldavad argumendid kehtiksid lihtsalt seepärast, et ei leidu võimalikku konteksti, kus kõiki eeldusi lausutaks, ja seega ka mitte võimalikku konteksti, kus kõiki tõeselt lausutaks.

Kuivõrd indeksikaale sisaldava lause esinemise sisu oleneb kontekstist, tuleb *tõe* mõiste suhestada kontekstiga.

> Kui c on kontekst, siis φ esinemine kontekstis c on tõene parajasti siis, kui φ poolt selles kontekstis väljendatud sisu on tõene, kui seda väärtustada konteksti olukorra suhtes.

Sellest tõemõistest näeme, et konteksti teiste aspektide seas peab olema ka võimalik olukord. Iga kontekst esineb konkreetses olu-

korras ja on olemas demonstratiivid, nagu "tegelik", mis sellele olukorrale osutavad.

Kui te proovite järele seda tõemõistet mõne näite najal, siis näete, et see on õige. Kui ma praegu lausun ühe lause, siis olen lausunud tõtt parajasti siis, kui see, *mida ma ütlesin*, sisu, on *selles* olukorras tõene.

Nagu see praegu intensionaalses loogikas kombeks on, võtame kasutusele *struktuuri* mõiste, mis moodustub olukordadest. Iga selline struktuur määrab ära võimalike kontekstide hulga. Tõde struktuuris on tõde struktuuri igas võimalikus kontekstis. Loogiline tõde on tõde igas struktuuris.

XIV. KOKKUVÕTE (SENI) LEITUST: PUHTAD INDEKSIKAALID

Katsume nüüd kokku võtta, mida oleme demonstratiivide ja teiste indeksikaalide semantika kohta seni kindlaks teinud. Vaatame esmalt mittedemonstratiivseid indeksikaale, nagu "mina", "siin" (selle mittedemonstratiivses tähenduses), "praegu", "täna", "eile" jne. Nende sõnade korral koosnevad *tähendust* moodustavad keelekonventsioonid reeglitest, mis määravad osutuse sõna antud *esinemise* korral (võiksime öelda sõna antud eksemplari või isegi lausungi jaoks, kui sooviksime olla vähem abstraktsed) esinemise konteksti mitmesuguste tunnuste kaudu. Kuigi need reeglid fikseerivad osutatu ja võiks öelda, et mingis väga erilises tähenduses defineerivad indeksikaali, ei anna viis, kuidas reeglid on antud, indeksikaali jaoks sünonüümi. Reeglid ütlevad meile indeksikaali iga võimaliku esinemise jaoks, milline oleks osutatu, ent nad *ei* moodusta sellise esinemise sisu. Indeksikaalid on otseosutuslikud. Reeglid ütlevad meile, millele osutatakse. Seega nad *määravad* sisu (propositsiooni koostisosa) indeksikaali konkreetse esinemise jaoks. Ent nad ei ole sisu *osa* (ei kuulu propositsiooni koostisosasse). Et säilitada selgust teemas, kus pidevalt ähvardavad mitmemõttelisused, olen sisse toonud kaks tehnilist terminit, *sisu* ja *karakteri*, tähistamaks kaht liiki tähendust (lisaks ekstensioonile), mida ma indeksikaalidega seostan. Indeksikaali eri esinemised (eri kontekstides) võivad peale

osutatu erineda veel ka tähenduse poolest *sisu* mõttes. Kui ma ütlen täna "Ma olen täna väsinud" ja Montgomery Furth ütleb homme "Ma olen täna väsinud", siis on meie lausungitel erinev sisu selles mõttes, et tegurid, mis on asjakohased Furthi öeldu tõeväärtuse määramisel nii tegelikus kui kontrafaktilises olukorras, on hoopis teised kui need tegurid, mis on asjakohased minu öeldu tõeväärtuse määramisel. Meie kaks lausungit on sisu mõttes niisama erinevad kui laused "David Kaplan on 26. märtsil 1977. aastal väsinud" ja "Montgomery Furth on 27. märtsil 1977. aastal väsinud". Ent tähendusel on veel ka teine tähendus, mille kohaselt, jättes kõrvale sõnalised või süntaktilised mitmemõttelisused, *sama* sõna või fraasi kaks esinemist *peavad* tähendama sedasama. (Kuidas me muidu saaksime keelt õppida ja selle abil suhelda?) See tähenduse tähendus, mida ma nimetan *karakteriks*, määrab sõna või fraasi esinemise sisu antud kontekstis. Indeksikaalide korral moodustavad keelereeglid tähenduse *karakteri* mõttes. Sellistena, nagu seda tavaliselt sõnaraamatus ja muudes niisugustes kohtades väljendatakse, on need reeglid mittetäielikud selle poolest, et jättes mainimata indeksikaalide otseosutuslikkuse, ei suuda nad täpsustada indeksikaali esinemise täit sisu.

On kolm olulist tunnust, mida nende kaht liiki tähenduse korral silmas pidada:

1. Karakter iseloomustab üksnes sõnu ja fraase kui tüüpe, sisu üksnes kontekstis esinevaid sõnu ja fraase.
2. Kahe fraasi esinemised võivad sisu poolest kokku langeda ka siis, kui nad erinevad karakteri poolest, ja kahe fraasi karakter võib kokku langeda ka siis, kui nende sisu eri kontekstides on erinev.
3. Karakteri suhe sisuga on midagi sarnast sellega, kuidas traditsiooniliselt nähakse tähenduse [*sense*] suhet denotaadiga, karakter on sisu esitamise viis.

XV. EDASISED DETAILID: DEMONSTRATIIVID JA DEMONSTRATSIOONID

Pöördugem nüüd päris demonstratiivide juurde, väljendite juurde, millega peab osutuse määramiseks kaasnema demonstratsioon. Lisaks puhastele demonstratiividele nagu "see" ja "too" on mitmeid demonstratiive, mis sisaldavad sisse ehitatud sortaali: "tema" "selle isiku" kohta[45] jne, ning on olemas demonstratiivsed fraasid, mis on kokku pandud puhtast demonstratiivist ja nimisõnafraasist: "see martiinit joov mees" jne. Sõnad ja fraasid, millel on demonstratiivne kasutus, võivad leida ka teistsugust kasutust, näiteks seotud muutujana või laiskusasesõnadena (anafoorne kasutus).

Võtan alustuseks ettevaatlikult omaks Frege demonstratsioonideteooria, mille kohaselt:

(1) Demonstratsioon on indiviidi esitamise viis.
(2) Antud demonstratsioon poleks teatud kontrafaktilises olukorras demonstreerinud (s.t esitanud) mitte tegelikult demonstreeritud indiviidi, vaid mõnd teist.
(3) Demonstratsioon, mis ei demonstreeri ühtki indiviidi, võinuks demonstreerida mingit indiviidi, ja demonstratsioon, mis demonstreerib mingit indiviidi, võinuks mitte ühtki indiviidi demonstreerida.

Seni oleme väitnud, et (Frege teooria kohaselt) ei ole antud demonstratsiooni olemuslikuks omaduseks demonstreerida kindlat indiviidi ega õigupoolest demonstreerida üldse mingit indiviidi. Tegemist on demonstratsioonide sellise tunnusega: demonstratsioonid, mis tegelikult demonstreerivad sama indiviidi, võinuks demonstreerida eri indiviide, see pakub lahenduse Frege probleemi demonstratiivide versioonile (miks on lausung "see [Hes] = see [Phos]" informatiivne?), mis on analoogiline Fre-

[45] Sõnu "meessoost" ja "naissoost" kasutatakse siinkohal soo grammatilises, mitte bioloogilises mõttes. [Inglise keeles on "tema" asemel muidugi "he" ja "she", mille sortaalideks on "meessoost isik" ja "naissoost isik"; Kaplan kommenteerib siinses märkuses sõnade "male" ja "female" kasutust. *Tlk.*]

ge enda lahendusega probleemi määravate kirjelduste versioonile. Selles, kuidas peaksime vaatlema teisi demonstratsiooni tunnuseid, nagu koht, aeg ja toimija, on mõningat teoreetilist vabadust. Lihtsalt ideede fikseerimiseks vaatleme kõiki neid tunnuseid juhuslikena. (Võib abiks olla, kui mõelda demonstratsioonidest kui *tüüpidest* ja nende üksiksooritustest kui *eksemplaridest*.) Siis

(4) Antud demonstratsiooni võinuks sooritada keegi teine peale selle tegeliku sooritaja, ja seda võinuks korrata samas või teises kohas.

Kuigi me ei pea praegu demonstratsiooni tegelikku asukohta ega aega talle olemuslikuks, tundub mulle demonstratsiooni puhul olemuslik, et ta esitab *demonstratum*'eid mingist perspektiivist, s.t indiviidina, mis paistab niimoodi *siit ja praegu*. Teiselt poolt ei tundu mulle demonstratsiooni puhul olemuslik, et selle juurde peaks üldse kuuluma toimija.[46]

Meil on nüüd demonstratsioonide jaoks midagi standardkuju laadset:

Indiviid, mis siit ja praegu paistab *A*-na,

kus paistmine on umbes nagu pilt väikse noolega, mis viitab asjakohasele objektile. Katsudes teda sõnastada, võib konkreetne demonstratsioon välja kukkuda näiteks nagu

Kõige heledam taevakeha, mida siit praegu näha on.

Selles näites näeme perspektiivi olulisust. Seesama demonstratsioon pisut muudetud asukohas võib esitada teist *demonstratum*'it (näiteks kaksikut).

[46]Kui tunnistada siinseid spekulatsioone, siis algne arutlus Pati ja Mike'i üle, kus kontrafaktilises olukorras tegutses sama toimija, oli eksitav ning selle kontrafaktilise olukorra tunnuse rõhutamine muutub ülearuseks. Muidugi on see toimija, kes keskendab teie tähelepanu asjassepuutuvale kohalolevale indiviidile. Ent seda ei tarvitseks teha mitte keegi. Meil võiks olla konventsioon, et kes iganes ilmub demonstratsiooniplatvormile, on *demonstratum*, või rääkija võiks ära kasutada juhusliku võimaluse demonstratsiooni: plahvatust või langevat tähte.

Kui paigutame demonstratsiooni δ konteksti c, siis määrame sellega asjakohase perspektiivi (s.t "siin" ja "praegu" saavad väärtuse). Me määrame ära ka *demonstratum*'i, kui selline leidub — s.t kui konteksti olukorras leidub indiviid, mis paistab konteksti ajal ja asukohast sellisel viisil.[47] Pannes paika δ ja c me määrame ära enamat kui *demonstratum*'i selle konteksti võimalikus maailmas. Perspektiivi fikseerides määrame iga võimaliku olukorra jaoks, mis, kui üldse miski, paistab niimoodi sellest perspektiivist. See tähendab, me määrame ära *sisu*. See sisu pole üldjuhul fikseeritud (erinevalt jäiga tähistaja poolt määratust, mis on). Ehkki see oli Veenus, mis paistis Antiik-Kreekas teatud kohast teatud viisil, võinuks see olla Marss. Mõnede kontrafaktiliste tingimuste korral, see *oleks* olnud Marss, mis sellest kohast just sellisel viisil paistis. Teistsuguses kontekstis oleks δ võinud ära määrata täiesti teistsuguse sisu või üldse mitte mingit sisu. Kui vaatan end igal hommikul peeglist, siis ma tean, et näen välja teistsugune kui kümme aastat tagasi — ja ma kahtlustan, et see käib kõigi kohta.

Detailsemasse Frege demonstratsioonideteooriasse ekskursi tegemise eesmärk oli lihtsalt kindlaks teha demonstratsiooni järgmised struktuurilised tunnused:

1. Konteksti paigutatud demonstratsioon (s.t demonstratsiooni *esinemine*) määrab sisu.
2. Pole nõutav, et demonstratsiooni esinemisel oleks fikseeritud sisu.

Neid tunnuseid arvestades saame iga demonstratsiooniga seostada *karakteri*, mis esitab demonstratsiooni "tähendust" või antuse viisi. Oleme niiviisi jõudnud demonstratsioonide seman-

[47] Kuna, nagu juba mainitud, kõnelejal ja auditooriumi eri liikmetel on üldiselt erinev perspektiiv demonstratsioonile, võib see igale neist pisut erinev paista. Seega võib igaüks neist võtta toimunud demonstratsiooni pisut erinevana. Sedavõrd kui antud konteksti toimija ja kuulajaskond võivad asukoha poolest erineda, on konteksti asukohaks toimija asukoht. Seega on antud kontekstis antud demonstratsiooni *demonstratum*'iks indiviid, kui selline leidub, mida demonstreeritakse kõneleja vaatekohast.

tika ja kirjelduste semantika isomorfismini.[48] Seega võtan ma oma "dsee" operaatorit demonstratiivi üldjuhu esitusena. Demonstratiivid on mittetäielikud väljendid, mille peab täielikuks tegema demonstratsioon (tüüp). Täielikku lausesse (tüüpi) kuulub iga selle demonstratiivi jaoks sellega seotud demonstratsioon (tüüp). Seega kaasneb iga demonstratiiviga *d* demonstratsioon δ; niimoodi:

$d[\delta]$.

Täieliku demonstratiivi karakteri annab semantiline reegel:

> Mistahes kontekstis *c* on $d[\delta]$ otseosutuslik term, mis tähistab, kui ta üldse midagi tähistab, δ *demonstratum*'it *c*-s, ja vastasel korral ei tähista midagi.

Tuleb teha ilmseid täpsustusi, et võtta arvesse mistahes nimisõnafraasi, mis saadab demonstratsiooni või on sinna sisse ehitatud.

Kuna demonstratsioonide ja kirjelduste vahel pole ilmnenud mingeid vahetult relevantseid struktuurseid erinevusi, võtan ma "dsee" operaatori käsitlust formaalses loogikas DL* üldjuhu kohta käivana. Lihtne oleks lisada süntaksile "loogikavälise demonstratsioonikonstandi" kategooria. (Paneme tähele, et kõik DLi indeksikaalid on loogilised märgid selles mõttes, et nende tähendus [karakter] ei ole antud mitte struktuuriga, vaid väärtustamisreeglitega.)

XVI. DEMONSTRATSIOONIDE ALTERNATIIVSED KÄSITLUSED

Eelnev Frege demonstratsioonideteooria arendus ei ole vältimatu. Michael Bennett on välja pakkunud, et ainsaks *demonstra-*

[48]Muidugi ei tohiks unustada mitmeid varem mainitud erinevusi ega jätta märkimata, et kui kirjeldus on seotud konkreetse karakteriga keelelise *konventsiooni* abil, siis demonstratsioon on seotud *oma* karakteriga *loomu* poolest.

*DL — lühend väljendist "demonstratiivide loogika", vt paragrahvi XVIII allpool. *Toim.*

tum'iks peaks olema asukoht ja et demonstratiiviga peaks kaasas käima ilmutatud või ilmutamata nimisõnafraas, nii et

see [osutades isikule]

omandab kuju

dsee [isik, kes on seal [osutades asukohale]].

Minu seni leitu hulgas ei leidu väidet, et fregelik demonstratsioonide teooria — selle mistahes kujul — oleks õige. Võin välja pakkuda alternatiivse käsitluse nende jaoks, kes võtavad demonstratsioone mittekorratavate tunnustena, mida ei saa kontekstist lahutada. Vaadeldava arusaama järgi demonstreerib toimija teatud kontekstis ühte või mitut asja ja teistes kontekstides mitte. Seega samamoodi, nagu me saame rääkida toimijast, ajast, kohast ja võimalikust maailma ajaloost kui konteksti tunnustest, saame rääkida ka esimesest *demonstratum*'ist, teisest *demonstratum*'ist, ... (millest mõned võivad puududa) kui konteksti tunnustest. Seejärel võime oma demonstratiivid nummerdada ja vaadata *n*-indat demonstratiivi, kui see on asetatud konteksti, konteksti *n*-inda *demonstratum*'i jäiga tähistajana. Selline reegel seob iga demonstratiiviga karakteri. Omistamata mingit rolli demonstratsioonile kui eraldiseisvale "antuse viisile", kaotab see teooria huvitava eristuse demonstratiivide ja teiste indeksikaalide vahel. Võiksime seda nimetada *indeksiliseks demonstratiivideteooriaks*. (Muidugi käsitab iga mõistlik demonstratiivideteooria neid mingit sorti indeksikaalidena. Ma pean oma indeksikaalideteooriat üldiselt ja iseäranis mittedemonstratiivsete indeksikaalide teooriat vaieldamatuks. Seega reserveerin nimetuse *indeksiline demonstratiivideteooria* Frege demonstratsioonideteooria vaieldavale alternatiivile — samas kui Frege demonstra*tiivide*teooria on juba ümber lükatud.)

Nimetagem mu teooriat fregelikule demonstratsioonide teooriale tuginevaks *parandatud fregelikuks demonstratiivideteooriaks*. Fregelik demonstratsioonide teooria võib olla ekstravagantne, kuid selle rikkustega võrreldes on indeksiline teooria keskpärane. Loogilisest vaatepunktist on parandatud fregeliku teooria rikkused kättesaadavad juba seoses demonstratiiviga "dsee" ja selle kirjeldavate pseudodemonstratsioonidega, nii et

ei tarvitse liialt kurta otsuse üle laiendada DLi keelt täiendavate demonstratiividega, mille semantika on kooskõlas indeksilise teooriaga.

Kui me vaatame Frege probleemi, siis on meil kaks formuleeringut:

see [Hes] = see [Phos]

ja

$see_1 = see_2$

Mõlemad annavad lausele informatiivse karakteri. Ent mulle näib, et fregelik idee, mille kohaselt demonstratsioon ise võinuks välja noppida teistsuguse *demonstratum*'i, haarab epistemoloogilist situatsiooni paremini kui indeksikalistlik idee, et mõnes kontekstis esimene ja teine *demonstratum* erinevad.

Parandatud fregelik teooria, kaasates demonstratsioonitüübid lausetüüpidesse, seletab rohkem erinevusi informatiivsuses erinevusena tähenduses (karakteris). Ta pakub seeläbi kena fregeliku lahenduse paljudele Frege tüüpi probleemidele. Ent ta pakub vaid ajutist hingetõmmet enne otseselt epistemoloogiliste teemade juurde jõudmist, võimaldamata neid lõputult edasi lükata. Seetõttu pöördungi epistemoloogiliste märkuste juurde.

(*Järgneb*)

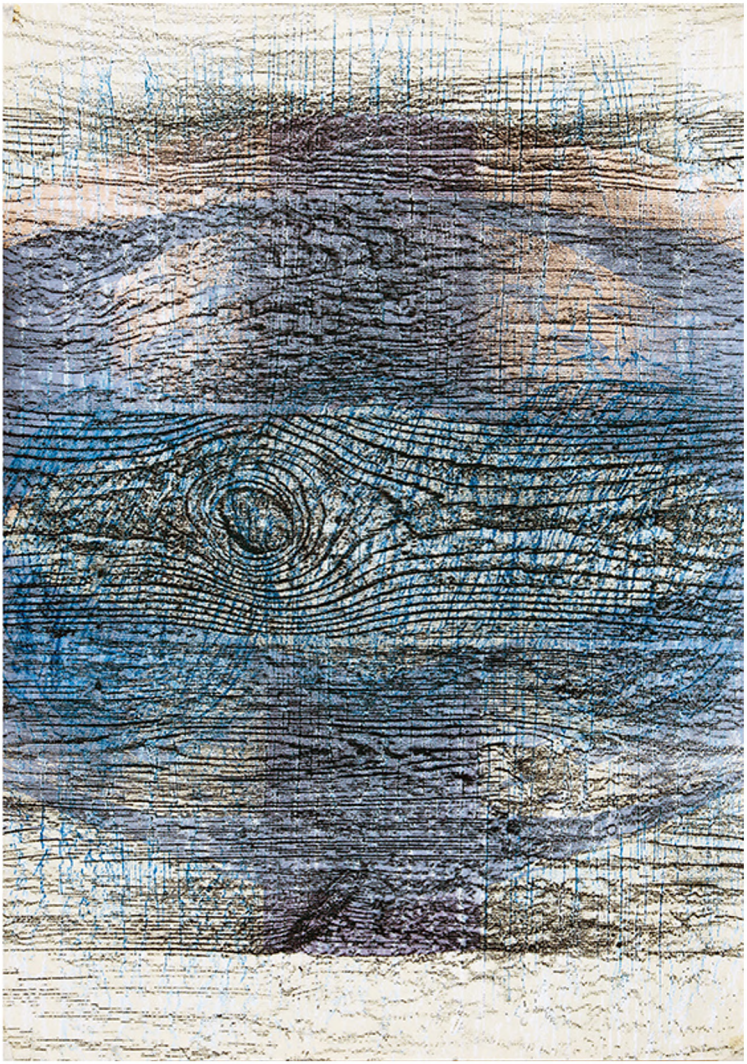

LOIT JÕEKALDA. Läbi metsa põhja poole II
(detail, digitrükk, frotaaž, 2016)

CONTENTS

"The Baltic crisis" and the beginning of Estonian foreign policy, 1990–1991. II ..... *Kaarel Piirimäe* 1923
Not a single word about Tibet ..... *Toomas Kiho* 1953
Dogwhistles, political manipulation and philosophy of language ..... *Jennifer Saul* 1955
Drei Todesfälle: Mozart, Goethe, Hedda Gabler *Linnar Priimägi* 1996
From the tiny atom to the nuclear bomb ..... *Taivo Liiva* 2015
Poetry ..... *Maarja Pärtna* 2036
Chemicals used as folk medicines in Estonia: Based on Rudolf Wallner's dictionary of folk medicines ..... *Arvi Liiva* 2040
Quo vadis, management theory? ..... *Mait Rungi* 2053
Review: Talents, come home, or looking for Estonian publications abroad. *Eesti raamat välismaal 1944–2010 = Estonian Books Abroad 1944–2010 = Das Estnische Buch im Ausland 1944–2010: Bibliography*. Compiled by Anne Valmas, indices by Aita Kraut, Juta Laasma, Eve Siirman, edited by Anne Ainz. Tallinn: Academy of Sciences Press, 2017. ..... *Janika Kronberg* 2070
Abstracts 2082
Demonstratives: An essay on the semantics, logic, metaphysics, and epistemology of demonstratives and other indexicals. Part III ..... *David Kaplan* 2091

eurozine

www.eurozine.com

Praakeksemplaride puhul palume pöörduda:
AS Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn, tel. 6563639

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 777022 11

Hind 3.50 eurot